

HRVATSKO DRUŠTVO DANAS:
PSIHOSOCIJALNI PROCESI



Biblioteka ZBORNICI, knjiga 21.

Copyright © 2004.
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica - Zagreb

UDK 159.922.2(497.5)"200"(063)

HRVATSKO društvo danas : psihosocijalni procesi / uredili Ljiljana Kaliterna Lipovčan, Vlado Šakić. - Zagreb : Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2004. - (Biblioteka Zbornici ; knj. 21)

Bibliografija iza svakog rada.

ISBN 953-6666-32-4

1. Kaliterna Lipovčan, Ljiljana 2. Šakić, Vlado
I. Hrvatska -- Psihosocijalni procesi

440319145

ISBN 953-6666-32-4

HRVATSKO DRUŠTVO DANAS: PSIHOSOCIJALNI PROCESI

Uredili:
Ljiljana Kaliterna Lipovčan
Vlado Šakić

Institut
društvenih znanosti
Institute
of Social Sciences
IVO PİLAR


Zagreb, 2004.

PREDGOVOR

Ova knjiga nastala je kao rezultat znanstveno-stručnog skupa "HRVATSKO DRUŠTVO DANAS: PSIHOSOCIJALNI PROCESI" koji je organizirao Institut društvenih znanosti Ivo Pilar u okviru susreta "ANNALES PILAR 2001. - Psiholgijski susreti" 8. i 9. studenoga 2001. godine.

Temeljna programska orijentacija skupa odnosila se na prezentaciju istraživanja i spoznaja uglednih hrvatskih psihologa i znanstvenika iz srodnih područja, koja se odnose na suvremeni status psihologije i na njezine praktične potencijale koji mogu pripomoći procesima modernizacije hrvatskog društva. Tako se na skupu govorilo o generacijskim problemima, problemima roditeljstva i braka, problemima ovisnosti i nasilja, socijalnom identitetu pojedinih društvenih skupina, posljedicama rata i katastrofa te o nekim novim područjima istraživanja u psihologiji. Iako je na skupu sudjelovao značajno veći broj sudionika od onih koji su objavili svoja priopćenja u ovoj knjizi, čitateljima je omogućen uvid u gotovo cijeli mozaik tema koje su predstavljene. U budućim izdanjima Instituta nastojat ćemo objaviti i ostale teme. Svim sudionicima, a posebice onima koji su svojim radovima omogućili izdavanje ovog Zbornika organizatori skupa i urednici Zbornika i ovom se prigodom zahvaljuju.

Odlukom Znanstvenog vijeća Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar u okviru skupa dodijeljeno je priznanje Instituta prof. dr. Anti Fulgosiju za njegov doprinos razvoju psihologije.

Urednici

Ante Fulgosi <i>Novi horizonti u psihologiji</i>	9
Katica Lacković-Grgin <i>Stres uloga u različitim životnim razdobljima</i>	21
Josip Obradović i Mira Čudina-Obradović <i>Bračna kvaliteta i bračno okruženje</i>	33
Zora Raboteg-Šarić, Renata Franc i Andreja Brajša-Žganec <i>Roditeljski odgojni postupci i psihosocijalni razvoj adolescenata</i>	59
Ljiljana Kaliterna Lipovčan <i>Psihosocijalne posljedice starenja</i>	77
Predrag Zarevski <i>Uloga psihologa u katastrofama</i>	87
Zoran Komar i Herman Vukušić <i>Posttraumatski stresni poremećaj u populaciji hrvatskih branitelja - precijenjen ili ignoriran problem?</i>	103
Benjamin Perasović <i>Mistifikacije subkultura u javnosti</i>	117
Goran Milas, Ivan Rimac i Stanko Rihtar <i>Odrednice i razlozi glasačkog opredjeljenja</i>	129
Vesna Lamza Posavec <i>Neki metodologijski aspekti istraživanja javnoga mnijenja</i>	141
Boris Mlačić <i>Globalno usporediva i kulturalno specifična istraživanja u psihologiji ličnosti - primjer leksičkoga pristupa</i>	163
BILJEŠKE O AUTORIMA	179

Ante
FULGOSI

NOVI HORIZONTI
U PSIHOLOGIJI

Znanstvena psihologija je u 20. st. ostvarila najveći mogući razvoj i napredak koji jedna mlada znanost može ostvariti. U nešto više od 100 godina ona se razvila od neznanstvene filozofske discipline do prve (prirodne) znanosti. Taj je razvoj započeo sredinom 19. st. kada je u psihologiji filozofska metoda špekuliranja zamijenjena znanstvenim metodama - eksperimentom i mjerenjem. Uz pomoć tih metoda psihologija je postajala postupno sve više istraživa-lačko-empirijska djelatnost, a sve manje špekulativno-racio-nalna djelatnost i na taj je način krenula putem osamosta-ljivanja i oslobađanja od filozofije, put koje su druge zna-nosti prošle jedno ili dva stoljeća prije nje.

Na tom je putu psihologija morala savladati još jednu veliku prepreku koje nije bilo u razvoju prirodnih znano-sti. Trebala je odrediti i dobiti objektivan predmet istra-živanja bez kojega nema prirodnih znanosti (koje se još nazivaju i pravim znanostima). I dok je takav predmet istraživanja kod drugih prirodnih znanosti bio lako odred-ljiv (npr. fizika, kemija, fiziologija, astronomija i dr.) pa su se one mogle odmah orijentirati na njega i istraživati ga uz pomoć navedene dvije znanstvene metode ili barem uz po-moć metode sustavnog opažanja promatranja i registrira-nja (astronomija), psihologija je tradicionalno (u sklopu fi-lozofije) bila definirana kao znanost o psihičkim (dušev-nim) procesima, promjenama, stanjima, sposobnostima i sl., a ni jedno od toga nema objektivan, već subjektivan ka-rakter. I upravo nepostojanje objektivnog predmeta istra-živanja kočilo je razvoj psihologije kao znanosti tijekom 19. i 20. stoljeća.

Problem objektivnog predmeta istraživanja u psiholo-giji 19. st. počeo se rješavati povezivanjem s fiziologijom, osobito s fiziologijom osjetnih organa i iz takve simbioze nastala je fiziološka psihologija u kojoj se doživljaji (osjeti) istražuju paralelno s fiziološkim (objektivnim) procesima i promjenama. Takva je simbioza (psihološkog i fiziolo-škog) omogućila primjenu metode eksperimenta i na po-

dručje doživljaja jer su oni potpuno povezani i neodvojivi od fizioloških zbivanja. U daljem razvoju psihologije postupno je došlo do oslobađanja od fiziologije i usmjeravanja na samu psihološku komponentu - doživljaj (osjet) pa su se osjeti počeli istraživati samostalno (Fechner). Pri tome je psihologija zadržala eksperimentalnu metodu (preuzetu od fiziologije) i na taj način sebi osigurala znanstveni status (znanstvenu metodu), vezu sa znanostima i temelj za daljnje odvajanje od filozofije.

Budući da istraživanje doživljaja nije bila domena ni interes fiziologije, ubrzo je došlo i do odvajanja psihologije i od fiziologije pa se pojavila potreba za posebnim, samostalnim laboratorijima, za eksperimentalnu ali ne i fiziološku psihologiju. Prvi takav laboratorij za eksperimentalnu psihologiju osnovao je 1879. g. njemački fiziolog, psiholog i filozof W. Wundt u Leipzigu te se ta godina u psihologiji smatra godinom nastanka samostalne, znanstvene, eksperimentalne i empirijske psihologije.

Ovi su se događaji odvijali na europskom kontinentu. Međutim, psiholozima je u tom slavlju promaklo da je oslobađanjem od fiziologije psihologija ostala bez objektivnog predmeta istraživanja jer su doživljaji i osjeti subjektivnog karaktera i onda kada se istražuju eksperimentom. Kao takvi oni su nepristupačni direktnoj i javnoj opservaciji i verifikaciji, kao i direktnom mjerenju. Zbog toga je psihologija proglasila introspekciju (putem koje su doživljaji i subjektivna iskustva, prema toj zamisli, jedino dostupna) glavnom i za psihologiju karakterističnom i nužnom metodom. Introspekcija, međutim, nije znanstvena metoda. Nju ne trebaju i ne koriste ni jedna prava (prirodna) znanost niti je prirodne znanosti priznaju pa je upravo zbog introspekcije psihologija bila isključena iz prirodnih (pravih) znanosti. Ona čak nije bila prepoznata niti kao društvena znanost (jer se ni društvene znanosti ne koriste i ne osnivaju na introspekciji).

Takav problem nije postojao u engleskoj psihologiji koja se oslanjala na drugu znanstvenu metodu - metodu mjerenja i u kojoj su se počeli koristiti testovi i drugi mjerni instrumenti (Galton). Temeljni podaci te psihologije nisu bile nikakve subjektivne izjave ili subjektivna iskustva, a niti sadržaji svijesti pojedinca, već objektivni podaci u formi odgovora na pitanja i rješenja problema i zadataka, a oni imaju posve objektivni karakter i temelje se na znanstvenoj metodi (mjerenje). Upravo će se iz takve (engleske) psihologije, utemeljene u početku samo na znanstvenoj metodi mjerenja, razviti prava znanstvena psihologija koja neće imati samo znanstvenu metodologiju (eksperiment i mjerenje) već i objektivni predmet istraživanja - čin, djelo-

vanje i rezultat (tu spadaju i mjerenja vremena reagiranja). Iz engleske psihologije početkom dvadesetog stoljeća razvila se u Americi bihejvioristička psihologija koja je, odbacivši introspekciju, psihologiji konačno osigurala objektivni predmet istraživanja, a to je cjelokupno ponašanje (*behavior*) i djelovanje čovjeka u najrazličitijim uvjetima, situacijama i okolnostima. Ponašanje, a ne doživljaji ili subjektivna iskustva, postali su predmetom istraživanja psihologije. Na taj se predmet (a ne na sadržaje svijesti ili doživljaje) mogu primijeniti znanstvene metode. Time je psihologija poprimila nedvojbeni znanstveni karakter i u drugoj polovici 20. st. bila prepoznata kao *društvena znanost*, a ne više kao humanistika (filozofsko-špekulativna disciplina). Kao društvena znanost ona istražuje ponašanje i djelovanje čovjeka (aktivno i reaktivno) u uvjetima društvenog života, zajedničkog života pojedinca s drugim ljudima, kao i ponašanje i djelovanje skupina pojedinaca.

Međutim, to nije bio kraj razvoja psihologije u prošlom stoljeću. Psihologija i psiholozi nisu se orijentirali ili zadovoljavali proučavanjem samo te problematike. Temeljna problematika (i puno starija, čak i za vrijeme dok je psihologija bila filozofska disciplina), je *ljudska priroda (priroda čovjeka) i način njegovog funkcioniranja*. Ta je problematika stara isto koliko i čovječanstvo. To je traženje odgovora na pitanja kakva je ljudska priroda i na koji način ljudi funkcioniraju?

Odgovor na ta pitanja pokušali su naći i dati prastari primitivni i neuki ljudi, ljudi koji o čovjeku, kao i o bilo čemu drugome, nisu znali ništa i koji ni čovjeka niti bilo što u realnosti nisu mogli (zbog neznanja) objasniti i razumjeti. Zbog toga su njihova tumačenja i objašnjenja bile samo puke izmišljotine i zamišljaji bez ikakvog oslonca ili veze s realnošću. Bile su to *fikcije, objašnjavanje i tumačenje svega (pa i čovjeka) putem fikcije*. Na taj je način, u doba neandertalaca (prije više od sto tisuća godina), u glavama tih primitivaca nastala fikcija o duši (psihi). Prema toj fikciji čovjek ima dušu i sve njegove sposobnosti i funkcionalnost proizlaze iz takve duše. Fikcija o duši pokazala se izvanredno prihvatljivom, ne samo za ljude iz tog neandertalskog doba već i za sve kasnije (pa i današnje) generacije ljudi te je ostala kroz čitavo to vrijeme jedina (i posve zadovoljavajuća) koncepcija ili model čovjeka (taj model mi smo nazvali *model duše ili fikcija o duši*). Objašnjenje čovjeka pomoću duše predstavljalo je dualističko tumačenje čovjeka prema kojem je čovjek dvostruk: sastavljen od materijalnog tijela i nematerijalne (i besmrtne) duše. Pri tome je duša nosilac svih njegovih mogućnosti, funkcija, osobina, djelovanja, sposobnosti pa i života. Sve su to funkcije

duše. Temeljem duše je onda objašnjen život i smrt (smrt nastupa onda kad duša izađe iz tijela) i tada se vidi da je tijelo potpuno bespomoćno – afunkcionalno i osuđeno na propast.

Ta je koncepcija mnogo kasnije, kad se pojavila filozofija (u šestom st. prije nove ere), bila uključena u gotovo sve koncepcije i gotovo sva filozofska tumačenja i objašnjavanja čovjeka pa je u okviru filozofije nastalo i zasebno područje filozofiranja o ljudskoj duši (koja je postala isto što i čovjek), a to je psihologija – filozofska psihologija.

I dok su takva tumačenja realnosti putem fikcija ili izmišljotina prihvatljive za filozofiju i druge discipline utemeljene na fikcijama, takva tumačenja nisu prihvatljiva za znanosti koje realnost (i čovjeka) nastoje protumačiti realnim (realnim zbivanjima, događajima i procesima), a ne izmišljenim entitetima, zbivanjima ili događajima (psihičkim u slučaju čovjeka). Nijedna se prava znanost ne može temeljiti ili koristiti fikcijama u objašnjavanju stvarnosti.

To vrijedi i za znanstvenu psihologiju. U znanstvenoj psihologiji nema mjesta fikciji o duši (psihi) koja je nastala u glavama prastarih primitivaca i koja je tako dobro razumljiva i prihvatljiva za sve (i današnje) ljude. To nije samo slučaj s psihologijom. Nijedna se znanost ne može temeljiti na općeljudskim (neznanstvenim) spoznajama.

Zbog toga je tumačenje čovjeka na temelju duše (psihe) ili pomoću duše za znanstvenu psihologiju potpuno neprihvatljivo i neznanstveno. *Znanstveno objašnjenje ljudske prirode i njegovog načina funkcioniranja mora se temeljiti na realnosti i biti dio te realnosti (materijalno), a ne nešto izvan realnosti (nematerijalno odnosno duhovno).*

Takvu, materijalnu i realnu, osnovicu tumačenja ljudske prirode i ljudskog načina funkcioniranja psihologija je našla u mozgu čovjeka. Ljudski je mozak temelj njegovog cjelokupnog (i “psihičkog”) funkcioniranja, njegove svijesti, njegovih doživljaja, njegovog mišljenja, ličnosti, emocija i svih ostalih “psihičkih” funkcija. *Sve “psihičke” funkcije su u stvari mozgovne funkcije i sve psihičko je u stvari mozgovno (psihički procesi su mozgovni procesi).*

To je u najvećoj mjeri utvrdila američka psihologija 20. st. i zato je upravo ona najzaslužnija što je 1981. g. psihologija prepoznata i priznata od drugih prirodnih znanosti kao prava prirodna znanost i uvrštena među njih. Njezin predmet istraživanja je *proučavanje funkcioniranja mozga i ona spada u mozgovne znanosti (brain sciences).*

Na taj je način danas psihologija i društvena i prirodna znanost. Upravo ta dvostrukost i dvostruki predmet istraživanja objektivnog karaktera (ponašanje i mozgovni procesi)

omogućili su suvremenoj psihologiji brzo i snažno širenje na sva područja ljudske djelatnosti.

Zbog ovakvog realnog karaktera suvremene psihologije ona postaje sve bliža ljudima jer sve bolje može razumjeti i tumačiti njihovu prirodu i njihov način funkcioniranja, ponašanja i djelovanja pa tako i njima samima otkrivanje istine o sebi. Psihologija zbog toga postaje sve prisutnija u životu svakoga pojedinca i u društvu jer imaju od nje sve više koristi i sve je više trebaju u svakodnevnom životu. Zbog toga se pred psihologijom otvaraju sve noviji horizonti i mogućnosti napredovanja i razvoja. To se događa na svim područjima suvremene psihologije. Ovdje ćemo spomenuti samo neka od tih područja.

Matematička psihologija i metodologija

Suvremena psihologija se u svom razvoju koristila i oslanjala na matematičke i statističke metode od samih početaka. Na tom području svakodnevno se otvaraju novi horizonti i perspektive za znanstvenu psihologiju. Dostupnost tih postupaka i metoda postaje sve veća pomoću elektroničkih računala i softvera. To su sljedeći primjeri: eksperimentalna stohastika, artificijelni randomizirani eksperimenti, stohastičko modeliranje i modeli, stohastički procesi, pojava diskretne stohastike, metode nelinearnih jednadžbi, konačne matematike, iterativne metode za utvrđivanje eigen vrijednosti matrica, kombinatorijski algoritmi, optimizacija, samoorganizirane neuralne mreže, evolucionarni algoritmi, genetički algoritmi, multikriterijska optimizacija, nejasna (*fuzzy*) ili meka matematika i odlučivanje u takvim situacijama, inteligentni sustavi, granularno izračunavanje, nejasni skupovi, slučajni skupovi, grubi skupovi, metode klasterizacije, teorija automata, nejasne (meke) jednadžbe, funkcioniranje i interakcije skupina neurona, matematičke funkcije vjerovanja, neodređene i nejasne mjere, sustavi znanja, novi prodori na području Markovljevih lanaca i Monte Carlo metode Booleove algebre i funkcija, biometrijske metode, kibernetički modeli i algoritmi, situacije nekompletnih informacija, aproksimativni algoritmi, razvojni konekcionistački sustavi, statističko učenje, logistička regresija, analiza preživljavanja, Coxov model za analizu multiplih koreliranih podataka, korištenje marginalnih i slučajnih učinaka, metode za analizu izmiješanih učinaka, Bayesovske mreže i mnoge druge metode koje psihologiji otvaraju nove horizonte i nove mogućnosti.

Idiografička (razvojna, klinička, savjetodavna i druga, na pojedinca usmjerena) područja psihologije

Široki se horizonti otvaraju za sve one psihologijske pristupe i područja psihologije koja se bave i koja su orijentirana na pojedinca.

Na tim područjima valja spomenuti obnovljeni interes za Vigotskog, Gesella, Eriksona i Skinnera na području rasta i razvoja osobito kognitivnog rasta. Od posebnog su interesa: razvoj pojma o sebi, Josselsonovi stadiji individualizacije, razvoj autonomije, utjecaji okoline, osobni identitet, odnosi s vršnjacima, emocionalnost, odnosi u obitelji, istraživanja vrijednosti i stilovi života roditelja i djece, podrške razvoju, otežavanje razvoja, životne i socijalne navike, privrženost, povezanost, razlike između vezivanja i privrženosti, sigurnih i nesigurnih privrženosti i veza unutar obitelji i izvan obitelji, kompetentnost, popularnost, obiteljska struktura, osjećaj vlastite vrijednosti ili manje vrijednosti, fizički izgled, klinički aspekti poremećaja i zaostatka u takvom razvoju, Bowlbyeva teorija privrženosti, emocionalne posljedice privrženosti i neprivrženosti, razvoj samopouzdanja, osjećaji krivnje, obrambeni mehanizmi i drugi aspekti razvoja pojedinca.

Posebno su interesantni novi horizonti na području psihološke terapije, terapije ponašanja i savjetovanje. To su sustavi kratkotrajnih, najčešće jednokratnih terapija, razvoj terapeutskih vještina i tehnika te sličan razvoj na području savjetodavne psihologije koja se sve više traži i afirmira, kao što su devet glavnih vještina savjetodavnog psihologa koje su preduvjet za uspješno savjetovanje: usredotočenost i pažnja, minimalno ohrabrivanje, otvoreni poziv na razgovor, parafraziranje, refleksija (razmišljanje), sažimanje, konkretnost, protumačenje uloge i glasno razmišljanje, metode obučavanja psihologa za savjetodavnu djelatnost i stjecanje savjetodavnih vještina i vještina pomaganja. Preduvjeti za uspješno savjetovanje jesu: prepoznavanje i identifikacija želja i fokusiranje na ponašanje koje je izvor poteškoća i problema nekog pojedinca, ostvarivanje i jačanje pozitivnog odnosa između savjetodavca i klijenta, načini pomaganja i onim klijentima koji ne žele govoriti o sebi, svom djelovanju ili ponašanju odnosno onima koji žele ostati na starom načinu ponašanja.

Psihološka se terapija razvija na sve većem broju teorijskih osnova kao i unutar svake od njih. Spomenimo neke od njih. *Racionalno-emozivna terapija* (RET) Ellisa (usmjerena na iracionalne obrasce vjerovanja kod pojedinca proizašle iz prisila okoline - "moraš" i "trebaš" i njihovo otklanjanje putem modeliranja, kognitivnih zadaća i hu-

mora); *Egzistencijalno-humanistička psihoterapija* koja naglašava važnost slobodnog formiranja vlastitog identiteta i vlastitih vrijednosti; Rogersova psihoterapija orijentirana na klijenta; Gestalt terapija (rosnerijanska) individualna i grupna; kognitivna psihoterapija; narativna terapija R. Corralesa koja omogućuje eksternalizaciju problema između pojedinaca; terapija zasnovana na igranju i igrama. Tu je i nedavno razvijena skupina teorija na kojima se osnivaju *obiteljske terapije: međugeneracijska obiteljska terapija* zasnovana na Bowensovoj teoriji; *strukturalna obiteljska terapija* proizašla iz Minuchinsove teorije; *strategijska obiteljska terapija* koju su razvili Haley i Madanes; *sustavna obiteljska terapija* zasnovana na teorijama Palazollija i *kommunikacijsko-iskustvena obiteljska terapija* nastala na temelju teorije Satirove i Whitekera. Unutar savjetodavne psihologije valja spomenuti razvoj i tehnike obiteljskoga savjetovanja za otklanjanje barijera sumnjičavosti, nekomuniciranja, netrpeljivosti, neprijateljstva, kulturnih i obrazovnih različitosti i pomoć članovima obitelji u obnavljanju ili ponovnom uspostavljanju međusobno prekinutih veza. Tu je i sustav stalno dostupnog ili prisutnog *obiteljskog psihologa savjetodavca* (psihologa posjetitelja, obiteljskog psihologa koji trajno posjećuje neku obitelj) i široko područje mikrosavjetovanja.

Socijalna psihologija

Na području socijalne psihologije također se otvaraju nova područja i novi horizonti. O tome ne treba puno govoriti jer se pretpostavlja dobra informiranost. Spomenimo područje koje je granično između socijalne psihologije i savjetodavne psihologije. To je područje grupnog savjetovanja i grupnog vođenja procesa formiranja grupa. U tom procesu razvijen je model formiranja grupe u četiri glavna stadija (njegov je autor Gazda) putem pozitivnog savjetovanja i pravilnog funkcioniranja koji se primjenjuje za najrazličitije grupe ljudi od djece do odraslih. Na tom području psiholozi su razvili postupke *treniranja socijalnih vještina* za koje se pokazuje da imaju i snažno terapijsko djelovanje. Tu su i istraživanja i tehnike u svezi razvoja i jačanja grupe i kohezija između pripadnika grupe.

Bliska tom području je i *psihologija komunikacije*. Istraživanja karakteristika efektivne komunikacije, odnosa između komunikacije i socijalne kongruencije, socijalno ograničavanje ili poticanje komunikacije, komunikacijski stilovi, uloga komunikacije u suzbijanju osobnog osjećaja manje vrijednosti, omalovažavanja, okrivljavanja, intelektualiziranja, bezvrijednosti i nevažnosti.

Postoji stalan napredak i na području uzimanja droga, ovisnosti, alkoholizma, suicidalnosti, psihoza, zdravstvene psihologije, uloge psihologa u specijaliziranim ustanovama (bolnice, klinike, škole, domovi, vrtići), penološke ustanove, u gospodarskim i industrijskim ustanovama, menadžerskim ustanovama, biznisu i drugima.

Psihologija ličnosti

Novi horizonti na tom su području zasnovani na pomaku od istraživanja i analiziranja ličnosti i njezine strukture prema *formiranju ličnosti i osobina ličnosti* uz pomoć psihologa. Psihologija ličnosti je (u zajednici s kliničkom, savjetodavnom psihologijom i psihologijom pomaganja) toliko napredovala da je danas *u stanju formirati i mijenjati ličnost pojedinca* odnosno pojedine neprikladne ili nepovoljne karakteristike i zamjenjivati ih poželjnim, potrebnim i korisnim karakteristikama. Takva psihologija ličnosti, koja *stvara osobine ličnosti prema potrebama i željama pojedinca i njegovim narudžbama*, danas već postoji i svjedoči o tome koliko je psihologija ličnosti napredovala u tumačenju i spoznajama o ličnosti. Primjer za to je tehnika i strategija švedskog stola na području psihoterapije i savjetodavne psihologije, slobodan izbor karakteristika ličnosti (naručivanje karakteristika) od strane klijenta, a nakon toga djelovanje psihologa na razvoju takvih karakteristika ili osobina.

Istraživanje mozga

Najveći i najširi horizonti otvaraju se u psihologiji na području istraživanja mozga koji je za nju, kao novu prirodnu znanost, i njezin predmet istraživanja. Ta istraživanja ona će provoditi zajedno s drugim znanostima o mozgu: neurobiokemijom, psihofarmakologijom, psihokemijom, neuropsihologijom, biologijom, molekularnom biologijom, genetikom i drugima. Zadatak je psihologije u tom području *utvrđivanje realne (mozgovne i materijalne) prirode takozvanih psihičkih procesa*: osjeta, doživljaja, percepcija, pamćenja, imaginacije, uma, razuma, mišljenja, inteligencije, intelekta, rješavanja problema, emocija, motivacije, spoznaje, svijesti i drugih koji su, zahvaljujući tradicionalnom tumačenju čovjeka putem fikcija, do danas gotovo posve neistraženi ili slabo istraženi kao mozgovna zbivanja i procesi. U znanstvenom istraživanju mozga psihologija je neophodna drugim prirodnim znanostima o mozgu jer je ona pronašla načine istraživanja intaktnog i potpuno funkcionalnog mozga u realnim okolnostima u kojima su sve ili

pojedinačne njegove funkcije prisutne ili održane. Na taj se način može utvrđivati mozgovna priroda svake od njih i to na specifičan način.

Čak i prije nego li je postala priznata znanost o mozgu, psihologija i psiholozi koji su se bavili istraživanjem uloge mozga dali su velike priloge mozgovnim znanostima (znanostima o mozgu). Sjetimo se samo istraživanja Hebba koji je pokazao da se u mozgu, u povodu aktivnosti najrazličitijih vrsta (čak i u slučaju jednostavne ekspozicije svjetlu), događaju velike anatomske i funkcionalne promjene koje pokazuju koliko je mozak ovisan o različitim vrstama stimulacija iz okoline. Tu su i prilozi desetaka drugih psihologa (većinom iz SAD i Kanade, ali i iz Španjolske i drugih zemalja) koji su pokazali eksperimentalnim putem koliko je ljudski mozak fleksibilan i u mogućnosti mijenjati ili modificirati svoj način funkcioniranja pod utjecajem iskustva, i koja su pokazala *da su sve psihičke funkcije – funkcije ljudskog mozga, tj. da psihičkih funkcija nema i da te riječi predstavljaju surogat za nepoznavanje realnih zbivanja u mozgu čovjeka.*

Istraživanja mozga danas napreduju zahvaljujući novim tehnikama, postupcima i načinima koji su stvoreni u tu svrhu (kompjuterizirana tomografija, magnetna rezonanca, funkcionalna magnetna rezonanca, tomografija emisijom pozitrona, magnetna encefalografija, brojne biokemijske i biofizičke metode, metode registriranja aktivnosti gena i druge). Psiholozi su u ta istraživanja uveli i eksperimentalnu metodu istraživanja uz pomoć koje su otkrili niz važnih otkrića u vezi s mozgom. Međutim, bez obzira na brzinu napredovanja istraživanja i otkrivanja zbivanja u ljudskom mozgu, na tom području postoji velik zaostatak, a pred tim istraživanjima je golem (gotovo beskonačan) put razvitka.

Takav je zaostatak nastao zbog tradicionalnog zanemarivanja i nepoznavanja uloge i funkcioniranja mozga (funkcioniranje mozga je u normalnim okolnostima izvan svijesti i doživljavanja) pa običan čovjek ne zna ni za kakvo njegovo funkcioniranje ili čak za njegovo postojanje zbog teške pristupačnosti (zatvoren je u lubanju) i najviše zbog fikcije o duši (psihi) te pogrešnom pripisivanju njegovih (mozgovnih) funkcija toj fikciji kojom su ljudi (kao i s drugim fikcijama) sebi nadomještali neznanje i nepoznavanje sebe samih.

Mozak je uz to i najsloženiji ljudski organ. Prema današnjim spoznajama mozak tvori oko sto milijardi neurona (živčanih stanica) i nekoliko bilijuna pomoćnih stanica koje podržavaju njegovo funkcioniranje (funkcioniranje neurona). Svaki je neuron u kontaktu s tisućama drugih

putem dendrita i receptora na vlastitoj membrani. Takvih receptora može na jednom neuronu biti i do 200 tisuća. Ti su receptori molekule koje reagiraju na druge molekule koje do njih dolaze s drugih neurona. Nadalje, svaki od tih 100 milijardi neurona je u stvari biokemijski laboratorij sposoban za sintezu složenih kemijskih spojeva i molekula koje se nazivaju neurotransmiterima i koje se izlučuju na bezbrojnim sinapsama u mozgu i djeluju na druge neurone. Na taj se način ostvaruje oko 100 bilijuna (10^{14}) veza u ljudskom mozgu. Iz ovoga se vidi da je komuniciranje među neuronima praktički neograničeno i da je *biokemijske prirode te se odvija putem molekula - molekularnog karaktera*.

Do danas je otkriveno više od trideset različitih vrsta neurotransmitera od kojih svaki ima drugačiju funkciju i djelovanje.

Utvrđeno je, nadalje, da su sinapse (mjesto nadovezivanja neurona), kao i njihove funkcije (stanja) izmjenljive i promjenljive (nestabilne). U osnovi svih biokemijskih (molekularnih) procesa stoje biofizički procesi na razini atoma. Zbog toga su u pravu oni koji smatraju da je ljudski mozak nastao kroz evoluciju (star je svega nekoliko milijuna godina) ne samo najsloženiji ljudski organ nego i najsloženija funkcionirajuća cjelina u čitavom Svemiru, složenija i od samog Svemira.

Čovječanstvo se nalazi tek na početku istraživanja i upoznavanja toga najvažnijega (i najkarakterističnijega) organa što pokazuje koliko malo danas poznajemo sami sebe, vlastitu prirodu i vlastiti način funkcioniranja. Toliko malo da se i danas, na početku 21. st., zadovoljavamo spominjanjem i nabranjem "psihičkih" funkcija, objašnjavanjem i tumačenjem čovjeka putem fikcije o duši (psihi).

Iz ovoga je jasno da su upravo na tom području najveći novi horizonti za psihologiju.

Na kraju možemo još predvidjeti da će iz ovih istraživanja mozga i njegove uloge u ponašanju i djelovanju čovjeka proizaći (kao što je to bio slučaj i u biologiji) *molekularna ili molekulska psihologija* u kojoj će biti vidljivo da *svi takozvani psihički (duhovni ili duševni) procesi (uključujući i naše misli i ideje) nisu ništa drugo negoli molekularna događanja u mozgu čovjeka*.

Katica
LACKOVIĆ-GRGIN

STRES ULOGA
U RAZLIČITIM
ŽIVOTNIM
RAZDOBLJIMA

Među psiholozima je već odavno prihvaćeno stajalište da su rad odnosno priprema za rad i obiteljski (bliski) odnosi najvažnija područja ljudskog života. Mnogi teoretičari su isticali da su sposobnost za rad i ljubav ključna obilježja zrele ličnosti.

U psihologiji životnog vijeka i u psihologiji ličnosti gledišta o važnosti rada, obiteljskih te drugih bliskih odnosa u kasnoj adolescenciji i u odrasloj dobi respektiraju oni teoretičari koji govore o razvojnim zadacima, personalnim težnjama, o životnim zadacima i/ili ciljevima (Havighurst, 1972.; Emmons, 1986.; Cantor, 1990. i dr.). Nemogućnost ostvarivanja tih zadataka ili postizanja ciljeva odnosno diskrepancija između željenog i ostvarenog potencijalno su vrlo stresna iskustva.

U navedena dva centralna životna područja, u pojedinim životnim razdobljima ljudi ostvaruju različite uloge i različite statuse. Statusi i uloge definirani su biološkim i sociostrukturnim prinudama.

Biološke prinude ogledaju se u dobnim i univerzalnim promjenama organizma tijekom cijeloga života. Te promjene uključuju maturacijske procese i procese starenja tj. rast i opadanje s vremenom. Navedeni biološki procesi u dobroj mjeri određuju status pojedinca, kao i njegovo funkcioniranje u pojedinim ulogama. Oni doprinose određivanju početka i kraja uloge odnosno dobivanje i gubljenje statusa. Npr. reproduktivna funkcija žene dominantno je biološki određena pa ta biološka činjenica u nekim primitivnim zajednicama u potpunosti osigurava povoljan društveni status žene, kao i njegov gubitak s gubitkom reproduktivne sposobnosti.

Slično, u području obiteljskih uloga i u radnom području identificirane su putanje porasta, vrh i opadanje radnog odnosno ekspertnog funkcioniranja povezanog s procesima sazrijevanja i starenja.

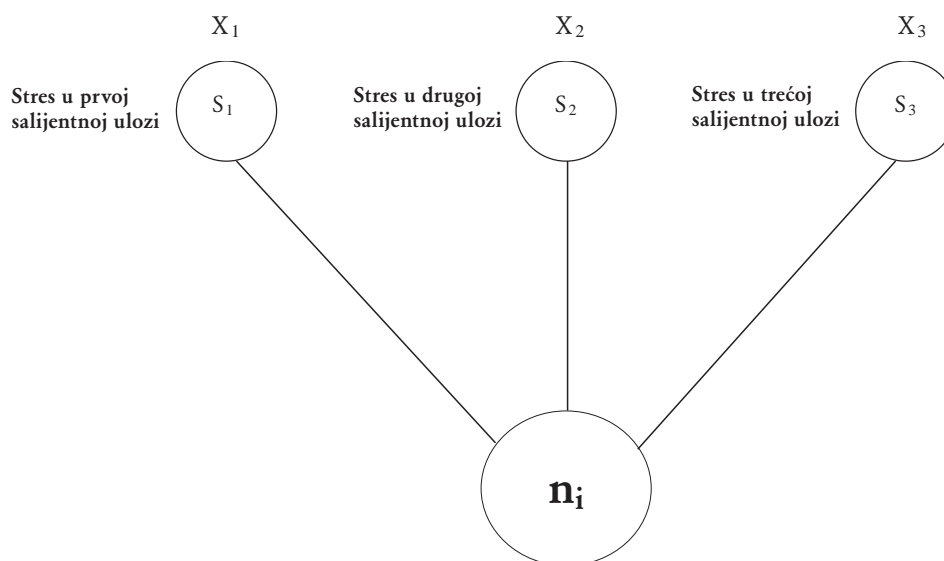
Sociostrukturne prinude očituju se u činjenici da većina društava uzima u obzir biološke promjene organiz-

ma te u vezi s njima normira stjecanje uloga i statusa, kao i vremenskog pojavljivanja istih. Također, više ili manje striktno, društva propisuju vrijeme značajnih životnih tranzicija. Ta propisivanja, vezana za početke industrijalizacije, nastavljena su tijekom dvadesetog stoljeća zbog čega se može tvrditi da je kronološka dob jedna od sociostrukturnih prinuda. Društva nastoje na različite načine uskladiti biološke i socijalne "satove" za dobivanje statusa i igranje uloga. Tako npr. u većini zapadnih zemalja lakše je dobiti stipendiju u dvadesetim nego u pedesetim godinama života, isto kao što je lakše dobiti zaposlenje u tridesetim nego u šezdesetim godinama. Dobne norme nameću opcije u određenim područjima života, kao i krajnje rokove za neke uloge i/ili statuse. Npr. u nas se ne može postati znanstveni novak nakon 28 godina života. Istraživanja dobnih normi pokazuju da se za neke statuse i uloge dobnih norme nisu bitno mijenjale tijekom dvadesetog stoljeća, usprkos tomu što je društvo doživljavalo snažne potrese (npr. ekonomska kriza tridesetih, Drugi svjetski rat, tranzicije u zemljama Istočne Europe). Međutim, zbog produženja prosječnog ljudskog vijeka krajem stoljeća dolazi do promjena dobnih normi o vremenu umirovljenja, dok se u vezi s tehnološkim napretkom mijenjaju norme o dužini školovanja, vremenu prvog zapošljavanja, sklapanju braka, a zapaža se i sve manja restrikcija u vezi sa sinkronizacijom uloga u radnom i obiteljskom području.

Logično je pretpostaviti da veća restriktivnost u vezi sa statusom i ulogom može proizvesti veći stres jer izaziva više teškoća u ostvarivanju uloga i više konflikata uloga. Gubici uloga stresni su kad imaju značenje normativnih životnih događaja kakvi su npr. umirovljenje, odlazak odrasle djece iz roditeljskog doma, a još više su stresni kad se jave kao nenormativni životni događaji (gubitak zaposlenja, smrt djeteta i sl.).

U istraživanjima stresa uloga moguće je koristiti dva pristupa:

Prvi, tzv. **kumulativni pristup**, u kojemu se zahvaća više uloga, u više područja te se utvrđuje količina stresa u njima, u određenom životnom razdoblju. Drugi, tzv. **pristup preko salijentnih uloga**, pri čemu se proučava količina stresa u jednoj ili više salijentnih uloga, koje su empirijski utvrđene bilo odabirom jedne, dvije ili tri salijentne uloge od same osobe ili rangiranjem više uloga po njihovoj važnosti. Ako se npr. utvrđuju stresni događaji u tri salijentne uloge istoga ranga, onda se agregatna mjera izvodi kao linearna kombinacija vrijednosti stresora kao što prikazuje slika 1.



Globalni indeks mora uvažavati relativni doprinos stresora iz pojedine od istaknutih uloga. Ako uloge nisu istoga ranga, onda se indeks izvodi iz ponderiranih vrijednosti stresora svake od uloga.

Slika 1.
Agregatna mjera stresa u tri salijentne uloge

Pristup preko salijentnih uloga čini se opravdanim zato što, ako su neke uloge manje istaknute, stres u njima neće proizvesti štetne posljedice kao što ih može proizvesti stres u istaknutim ulogama koje su bitne za samopoimanje. Stresori u pojedinim salijentnim ulogama u različitim razdobljima života nisu identični pa se u njihovu operacionaliziranju ne mogu koristiti globalne liste stresnih životnih događaja, već je potrebno koristiti homogenije liste prilagođene dobi. Pored usmjeravanja na normativne i nonormativne stresne događaje, u zahvaćenim ulogama mogu se pratiti dugotrajni kronični napori u nekoj salijentnoj ulozi ili pak dnevne teškoće u toj ulozi.

Tijekom života profesionalna uloga je vrlo istaknuta. Grob i suradnici (2001.) intervjuirali su pripadnike triju generacija (rođenih u razdobljima između 1920.-25., 1945.-50. i 1970.-75.) o važnim markerima u njihovim prošlim i budućim biografijama. Našli su da postoji sličnost triju generacija u tzv. tripartitnoj kronologizaciji života tj. u podjeli njihova života u tri etape: priprema za rad (školanje), radni vijek i umirovljenje. Priprema za rad (obrazovanje) ima centralnu poziciju u prvoj četvrtini života, dok je radno djelovanje dominantno u drugoj i u trećoj četvrtini života, uključujući tu i umirovljenje kao važnu životnu tranziciju. Prve su dvije generacije kao stresore u vezi s obrazovanjem, odnosno stresore u ulozi đaka ili stu-

denata, navodili /ne/mogućnosti školovanja zbog siromaštva obitelji, velikog broja braće i sestara, zbog rata, dok najmlađa generacija navodi kao stresore svoje želje i interese, svoje sposobnosti, režim školovanja i sl.

U mlađim generacijama vide se pomaci u dužini školovanja. Sve veći postotak mladih nakon nižih stupnjeva školovanja nastavlja školovanje na visokoškolskim institucijama. U nas uloga studenta postaje potencijalno stresna zato što u Hrvatskoj već godinama vlada povećani pritisak mlade generacije na visokoškolske ustanove. Zbog toga na studij dolaze ne samo oni sa skromnijim obrazovanjem nego i oni sa skromnijim intelektualnim sposobnostima. Prijelaz na studij i uloga studenta potencijalno su stresni i zato što u Hrvatskoj zbog ekonomske krize obitelji i društvo nemaju dovoljno financijskih mogućnosti za potporu studiranja. Ta situacija slična je onoj što je navode starije generacije, iz studije Groba i suradnika provedene u Švicarskoj. Istovremeno, proces izgradnje profesionalnog identiteta u suvremenoj adolescentskoj populaciji odvija se u kontekstu sve izraženijih težnji suvremenih ljudi ka individualizaciji (Fend, 2000.). Ta se težnja manifestira kao nastojanje osoba da postanu ključni kreatori svoga života. Kako naznačene društvene okolnosti u nas otežavaju kontrolu života u području pripreme za profesiju, ali i za profesionalno (radno) djelovanje zbog visoke stope nezaposlenosti, stres uloga u ovom životnom području vrlo je izgledan. Posljednjih godina dodatni izvori stresa u ulozi studenta su i neriješena zakonska i proceduralna pitanja o ustroju visokoškolskih studija. Pored tih kontekstualnih faktora izvori stresa kod studenata mogu biti i napuštanje roditeljskog doma, separacija od bliskih osoba i dr. U našim istraživanjima (Lacković-Grgin i Sorić, 1996.; Lacković-Grgin i Sorić, 1997.) utvrdili smo da se mladi na početku studija osjećaju značajno usamljenijima, ako su zbog studija promijenili mjesto boravka i ako su siromašniji. Na kraju prve godine ta se situacijska usamljenost smanjila. Studenti koji su zbog studija promijenili mjesto boravka procijenili su prvu studijsku godinu značajno stresnijom. Pored promjene mjesta boravka značajnim prediktorom stresnosti pokazalo se samopoštovanje, spol i studijsko opterećenje. Djevojke se teže prilagođavaju studiju od mladića, što nije suglasno s rezultatima stranih istraživanja. U budućim istraživanjima valjalo bi proučiti čime se te razlike mogu objasniti. Je li riječ o spolnoj nejednakosti u sveučilišnom okruženju ili možda o većoj odgovornosti djevojaka za uspjeh na studiju? Doživljaju stresnosti u prvoj godini studija doprinose i stilovi suočavanja. Suočavanje usmjereno na emocije i suočavanje izbjegavanjem

asocirano je uz veću procjenu stresnosti, dok je suočavanje usmjereno na problem asocirano uz manju procjenu stresnosti.

Prema društvenim očekivanjima, osobe mlađe odrasle dobi nakon završenog školovanja trebale bi sinkrono realizirati profesionalne, bračne i roditeljske uloge. Istaknutost tih uloga proizlazi iz razvojnih zadataka ovog životnog razdoblja. Ako se prihvati Havighurstova pretpostavka da uspjeh u jednoj od te tri salijentne uloge rađa uspjeh i u drugima i obrnuto, tada nezaposlenost nakon završenog školovanja može priječiti realizaciju bračne i roditeljske uloge ili povećati stres u tim ulogama. Može se pretpostaviti da postoji i mogućnost kompenzatornog odnosa – da uspjeh u bračnoj i/ili roditeljskoj ulozi umanjuje stres zbog nezaposlenosti. Rezultati naših istraživanja (Lacković-Grgin, 1993.), posljedica nezaposlenosti kod mladih visokoškolske naobrazbe, ne govore u prilog Havighurstove pretpostavke o potrebi sinkronog preuzimanju profesionalne, bračne i roditeljske uloge. Možda je to zato što su u našem uzorku nezaposlenih dominirale žene prema kojima je sinkronizacija ovih uloga tradicionalno manje izražen zahtjev. Ženama se možda više tolerira da prakticiraju bračnu i roditeljsku ulogu, ako se nisu zaposlile nakon diplome. Niže životno zadovoljstvo iskazali su oni koji su bili nezaposleni duže od 18 mjeseci. Tom nižem životnom zadovoljstvu doprinose financijski problemi. Usprkos financijskim problemima, žene koje obavljaju kućanske poslove kao dio svoje bračne i roditeljske uloge imaju veće životno zadovoljstvo, što govori u prilog našoj pretpostavci o kompenzatornom odnosu među navedenim salijentnim ulogama. Realizacija uloga u obiteljskom životu može umanjiti štetne posljedice stresa zbog nezaposlenosti i zato što su one relativno nezavisne od profesionalnog nedjelovanja. Osobe koje su se usmjerile na funkcioniranje u drugim dvjema salijentnim ulogama možda ne doživljavaju psihološku deprivaciju, o kojoj u vezi s nezaposlenošću govori Jahoda (1988.), jer zadovoljavaju potrebu za strukturom vremena, za socijalnim odnosima pa i za statusom u društvu s obzirom na, barem deklarativno, uvažavanje obiteljskih uloga majke i supruge. Strana istraživanja pokazuju da kod muškaraca u dobi između 25-40 godina zbog nezaposlenosti i “ostajanja kod kuće” progresivno opada njihovo životno zadovoljstvo i rastu mentalni poremećaji. Izgleda, kada i obavljaju obiteljske uloge muškarci ne mogu kompenzirati izostanak radne uloge jer je tradicionalno ta uloga u životu muškarca salijentnija od obiteljskih uloga. Činjenica da se u našem uzorku nezaposlenost nije pokazala tako značajnim stresorom kao u zapadnim zemlja-

ma navela nas je na pretpostavku da zbog dugotrajne ekonomske krize naši mladi eksternaliziraju uzroke svoje nezaposlenosti. Ta bi eksternalizacija mogla biti odbojnik stresa zbog nezaposlenosti. Utvrdili smo da duže nezaposleni doista eksternaliziraju uzroke nezaposlenosti i da su manje kognitivno anksiozni. Međutim, eksternalizacija bi mogla biti potencijalna determinanta neadekvatnih načina suočavanja s nezaposlenošću pa bi to u budućim istraživanjima trebalo provjeriti.

U većini kultura od odraslih zrelih osoba očekuje se da preuzmu najveću brigu i odgovornost ne samo za sebe nego i za buduće generacije. U vezi s općim razvojnim zadacima, koji se ogledaju u generativnosti (Erikson, 1963.), od odraslih osoba očekuju se i najviša profesionalna postignuća. Zbog takvih očekivanja profesionalna uloga može biti izuzetno stresna. Mnoga istraživanja profesionalnog stresa pokazala su da je nastavničko zanimanje izuzetno stresno zbog čega se u literaturi o nastavničkom stresu susreću dvije skupine radova: o nastavničkom stresu i nastavničkom izgaranju (*burn-out*). Ovakvu podjelu Cooper (1995.) drži neprimjerenom i zalaže se za integriranje ovih istraživanja. Kao dokaz o stresnosti nastavničkog zanimanja, u literaturi se navodi da jedan dio nastavnika trajno napušta svoju profesiju, a da oni koji ostaju pate od brojnih tjelesnih i emocionalnih teškoća. Nadalje, trećina nastavnika procjenjuje svoje zanimanje visoko stresnim (Borg i Falzon, 1989. – prema Grgin i suradnici, 1995.).

Više faktora čini nastavničku profesiju izuzetno stresnom. Ranija istraživanja ukazivala su da je podučavanje stresno zato što nastavnici sami dnevno provode nekoliko sati sa skupinama učenika, nedovoljno motiviranih za učenje i dobrim dijelom alijeniranih učenika. Zatim, stresnosti nastavničke uloge doprinosi i činjenica da toj ulozi nastavnik povremeno pridodaje i ulogu roditelja koji podržava, voditelja koji disciplinira i postavlja zahtjeve uz to što informira, potiče i penalizira. Stresne su i nastavničke interakcije s drugim dijelovima školskoga sustava (školska administracija, roditeljska vijeća), ali i drugim društvenim institucijama koje postavljaju zahtjeve i/ili ograničavaju akademsku slobodu nastavnika. U brojnim istraživanjima nastavničkog stresa identificirani su izvori stresa koji su kroskulturalno invarijantni, kao npr. učeničko neprilagođeno ponašanje, siromaštvo radnih uvjeta, vremenski pritisak i bijedan školski elan (Kyriacou i Sutcliffe, 1978. – prema Grgin i suradnici, 1994.). Kasniji istraživači navode još i nedovoljno definirane nastavne programe i nedostatak uspjeha na poslu.

U naših nastavnika osnovnih i srednjih škola, Grgin i suradnici (1993., 1994. i 1995.), proveli su opsežna istraživanja nastavničkog stresa pomoću adaptiranog TSI - The Teacher Stress Inventory autora Fimiana, čija je hrvatska verzija poznata pod nazivom Nastavnički stres (NS). Rezultati tih istraživanja pokazali su da je kod nastavnika srednjih škola njihovo profesionalno rastrojstvo (engl. *distress*) najviše povezano s prilikama njihova nastavnog rada i podučavanja uopće, preciznije s osobno profesionalnim stresorima kao što su: premalo vremena za pripremu nastave, prevelik broj učenika u razredu, previše administrativnih poslova i previše drugih poslova u školi. Iako su nastavnici izvijestili o nedostatnoj socijalnoj podršci na poslu, ta se podrška nije pokazala značajnim prediktorom njihova profesionalnog stresa, jednako kao što se nisu pokazali značajnima neki izvanškolski uvjeti (npr. stručno usavršavanje). Ovi nalazi slični su onima stranih istraživača - da je stres kod nastavnika u najvećoj mjeri uvjetovan istaknutošću zadaća koje oni imaju u samom nastavnom procesu.

U nastavnika osnovne škole spomenuti istraživači proučavali su načine suočavanja s profesionalnim stresom. Utvrdili su da, ako nastavnici nemaju socijalnu podršku svojih kolega ili tu podršku procjenjuju nedovoljnom, više koriste strategiju suočavanja usmjerenog na problem. Oni pak koji svoje osobno-profesionalne stresore doživljavaju snažnijima koriste suočavanje usmjereno na emocije. Tu strategiju suočavanja češće koriste nastavnice, kao i oni nastavnici osnovne škole koji imaju niži stupanj obrazovanja (više a ne visoko obrazovanje). Kod nastavnika koji češće koriste suočavanje usmjereno na emocije u većoj su mjeri prisutni: osjećaj nesigurnosti, strepnja, potištenost, tjelesna iscrpljenost i slabija koncentracija na poslu. Nažalost, naši se nastavnici godinama nalaze u okolnostima koje su nepovoljne glede mogućnosti izvođenja suvremenije nastave, glede mogućnosti napredovanja i poboljšanja svog materijalnog i društvenog statusa. Te okolnosti oni sami ne mogu promijeniti pa postaje vrlo izgledno da će doći do sve većeg korištenja suočavanja usmjerenog na emocije, a ne na probleme. U dužem razdoblju to će imati vrlo nepovoljne posljedice za cijeli odgojno-obrazovni sustav.

Kako je utvrđeno da angažiranost u obiteljskim ulogama može smanjiti štetne efekte nezaposlenosti u žena, željeli smo empirijski provjeriti kakva je percepcija položaja i uloga što ih obnašaju žene. Pokazalo se da, bez obzira na dob i stručnu spremu žena, prvu rang-poziciju zauzima uloga majke, zatim supruge, pa kćerke (Lacković-Grgin, 1996.). Radna (profesionalna) uloga nalazi se na petoj po-

ziciji kod visoko obrazovanih žena, a na šestoj kod srednje i niže obrazovanih žena. Prva rang-pozicija majčinske uloge slaže se s nalazima stranih autora, ali ne i s nekim laičkim mišljenjima da obrazovanije žene zbog karijere manje vrjednuju majčinsku ulogu. Rezultati našeg i stranih istraživanja pokazuju da one samo imaju prosječno manje djece od žena nižeg obrazovanja. Pored toga što je u manje obrazovanih žena profesionalna uloga niže pozicionirana od obiteljskih uloga te žene, češće od obrazovanih, misle da u slučaju dobre materijalne situiranosti obitelji žene ne bi trebale raditi odnosno da bi prekinule raditi i posvetile se obitelji. Vjerojatno je u manje obrazovanim slojevima još uvijek prisutno patrijarhalno shvaćanje o ulozi žene. Zbog toga smo pretpostavili da bi gubitak najsalijentnije uloge - uloge majke mogao biti stresniji događaj za žene iz tradicionalnih sredina nego li za žene iz gradova. Psihološke posljedice odlaska odrasle djece, nazvane "efekt praznoga gnijezda", povijesno gledajući javljaju se u drugoj polovici dvadesetog stoljeća. Naime, zbog povećane dužine života, uz istovremeno smanjenje broja djece što ih suvremene žene rađaju, ne događa se da kao žene s početka stoljeća ne uspijevaju doživjeti odrastanje svog najmlađeg djeteta i njegov odlazak iz roditeljskog doma. Naprotiv, suvremenim majkama ostaje i više od dvadesetak godina života nakon odlaska njihove odrasle djece. Naši rezultati pokazuju da odlazak odrasle djece smanjuje životno zadovoljstvo žena srednje dobi i to posebice onih koje imaju stereotipnije poimanje svoje uloge u obitelji, koje su manje obrazovane i koje žive u gradovima (Lacković-Grgin, 1993.). Postoje indikacije da tranzicija u roditeljskoj ulozi, i s njom povezani životni događaji, ne izaziva smanjenje životnog zadovoljstva u tradicionalnim ruralnim prostorima jer se istovremena događanja, vezana uz godine odlaska djece (starenje, gubitak menstruacije i sl.), u tim sredinama ne percipiraju tragično kao u žena iz urbanih sredina.

Zaključimo. Buduća razvojno-psihološka istraživanja stresa, prema modelu salijentnih uloga, trebat će rabiti longitudinalni pristup kako bi se utvrdile dobne promjene istaknutosti uloga u odabranim područjima ljudskog života. Pri tome će salijentne uloge trebati empirijski identificirati na jedinstven način te nakon toga pažljivo operacionalizirati stresore unutar salijentnih uloga.

- Cantor, N. (1990.), From thought to behavior: "Having" and "doing" in the study of personality and cognition, *American Psychologist*, 45, 735-750.
- Cooper, C. L. (1995.), Life at the chalkface - identifying and measuring teacher stress, *British Journal of Educational Psychology*, 65, 1, 69-73.
- Emmons, R. A. (1986.), Personal strivings: An approach to personality and subjective well-being, *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 1058-1068.
- Fend, H. (2000.), The cultural scripts of control and individualization: Consequences for growing up during adolescence in modern societies, u: W. J. Perrig and A. Grob (Eds.), *Control of human behavior, mental processes, and awareness*, Mahwah, Lawrence Erlbaum Associates, str. 487-503.
- Grgin, T. i Cvek-Sorić, I. (1993.), Unutaranja konzistencija i faktorska struktura Fimianovih skala za mjerenje nastavnčkog stresa, *Radovi, Razdio filozofije, psihologije, sociologije i pedagogije*, 31 (8), 147-158.
- Grgin, T., Cvek-Sorić, I. i Ribić, K. (1994.), Prediktori nastavnčkog stresa mjerena Fimianovim NS-upitnikom, *Radovi, Razdio filozofije, psihologije, sociologije i pedagogije*, 32 (9), 61-72.
- Grgin, T., Sorić, I. i Kale, I. (1995.), Stres kod nastavnika i načini suočavanja sa stresom, *Radovi, Razdio filozofije, psihologije, sociologije i pedagogije*, 33 (10), 45-56.
- Grob, A., Krings, F. & Bangerter, A. (2001.), Life Markers in Biographical Narratives of People from Three Cohorts, A Life -Span Perspective in Its Historical Context, *Human Development*, 44, 171-190.
- Havighurst, R. J. (1972.), *Human development and education*, New York, Longman.
- Jahoda, M. (1988.), Economic Recession and Mental Health: Some Conceptual Issues, *Journal of Social Issues*, 44, 4, 13-23.
- Lacković-Grgin, K. (1993.), Psihosocijalne odrednice zadovoljstva životom u žena srednje životne dobi, *Radovi, Razdio FPSP*, 31 (8), 95-100.
- Lacković-Grgin, K. (1996.), Percepcija vlastita položaja i uloga kod žena zrele dobi, *Radovi, Razdio FPSP*, 35 (12), 49-58.
- Lacković-Grgin, K. i Sorić, I. (1996.), Prijelaz i prilagodba na studij, jednogodišnje praćenje, *Radovi, Razdio FPSP*, 34 (11), 53-66.
- Lacković-Grgin, K. i Sorić, I. (1997.), Korelati prilagodbe studiju tijekom prve godine, *Društvena istraživanja*, 4-5, (30-31), 461-475.

Josip
OBRADOVIĆ

Mira
ČUDINA-OBRADOVIĆ

BRAČNA KVALITETA I
BRAČNO OKRUŽENJE

Brak i bračni odnosi područje su intenzivnoga zanimanja i istraživanja socijalne psihologije. U posljednjih su dvadesetak godina ponuđene mnogobrojne teorije i provedeno mnoštvo temeljnih i primijenjenih istraživanja o strukturalnim i procesnim varijablama bračnih odnosa, a njihovi se rezultati primjenjuju svakodnevno u predbračnim i bračnim savjetovalištim. No sve do nedavno osnovna karakteristika, kako teorija tako i istraživanja, bila je gotovo isključiva usredotočenost na osobine bračnih partnera ili na njihove interakcije kao na glavne odrednice bračne kvalitete, dok je uži, a pogotovu širi socijalni kontekst u kojem funkcionira bračna dijada uglavnom bio izvan zanimanja teoretičara i istraživača. Prema dominantnom shvaćanju temeljenom na behaviorističkom gledištu (Bradbury i Fincham, 1991.) smatralo se, i još se uvijek smatra, da bračnu kvalitetu uglavnom određuju interakcije među partnerima i i atribucije koje tim interakcijama partneri pridaju (Bradbury i Fincham, 1991., Bugental, 1987., Fincham i Bradbury, 1987., Shaver, 1985., Weiner, 1985.); da trajnija bračna kvaliteta odnosno zadovoljstvo u braku ovisi o prirodi i čestoti bračnih interakcija i kvaliteti atribucija. Rezultati mnogobrojnih istraživanja doista potvrđuju da su interakcije ili preciznije - priroda interakcija prediktivne za bračnu kvalitetu, no moglo bi se s dobrim razlogom učiniti korak naprijed i ustvrditi da su i interakcije i priroda interakcija bar djelomično određene okruženjem u kojemu žive bračni partneri. Zanimanje za otkrivanjem odrednica bračne kvalitete nužno se okreće prema izučavanju bračnoga okruženja.

BRAČNO OKRUŽENJE

Pojam bračnoga okruženja vrlo je širok i može se definirati kao skup objektivnih varijabli i kao njihov subjektivni doživljaj, i to onih varijabli koje okružuju bračnu dijadu, nisu same osobine bračnih partnera, a izravno ili neizrav-

no djeluju na partnerske interakcije, na bračne odnose i bračnu kvalitetu. Može ih se operacionalizirati i klasificirati na različite načine, a mi ćemo ih razvrstati u dvije skupine, kao uže i šire bračno okruženje.

Uže bračno okruženje

U uže bračno okruženje može se svrstati niz objektivnih ili subjektivnih varijabli, a najčešće se proučava struktura obitelji djetinjstva i bračni odnosi među roditeljima partnera, emocionalni odnosi između bračnog partnera i njegovih roditelja u djetinjstvu te prisutnost djece u braku.

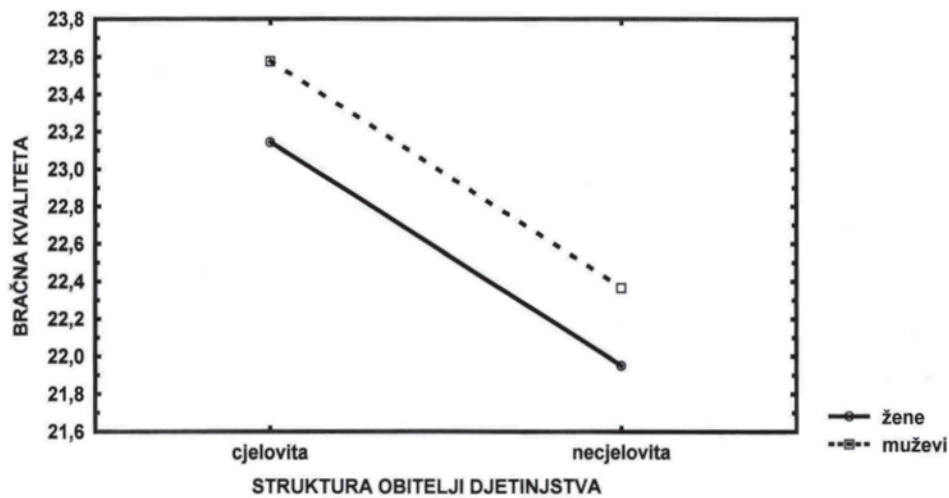
Struktura obitelji djetinjstva bračnih partnera

Najčešće se kao obiteljska struktura razumijeva je li obitelj cjelovita tj. žive li bračni partneri zajedno ili necjelovita zbog toga što su partneri rastavljeni ili su udovci/udovice ili samohrani roditelji zbog različitih razloga. Moguće je po strukturi razlikovati obitelji s jednim ili s dva hranitelja, a ako se radi o brakovima s djecom razlikujemo obitelji u kojima su prisutna oba roditelja i one u kojima je stalno prisutan samo jedan roditelj, a među ovima pak razlikujemo obitelji u kojima žive djeca uz kontakte s drugim roditeljem ili bez njih. (Slika se usložnjava ako uzmemo u obzir i nova roditeljska sklapanja braka pa možemo razlikovati obitelji s jednim biološkim i jednim nebiološkim roditeljem unutar koje dijete održava ili ne održava kontakte s drugim biološkim roditeljem, a taj drugi biološki roditelj može imati novu obitelj s novim bračnim partnerom i novom djecom pa se djeca iz rastavljenih brakova mogu naći u obiteljima sa samo jednim roditeljem do obitelji s dva para roditelja i brojnom braćom i polubraćom.) Budući da nas u ovom radu zanima kako struktura obitelji djetinjstva djeluje na ponašanje djece kad odrastu i sama stvore obitelj, smatramo da je najprikladnije govoriti o obiteljima s oba biološka roditelja, o jednoroditeljskim obiteljima s jednim roditeljem kao hraniteljem uz kontakte s drugim roditeljem te jednoroditeljskim obiteljima bez kontakata s drugim roditeljem. Kako bismo pokazali povezanost između strukture roditeljske obitelji i ponašanja odrasle djece u vlastitom braku, prikazat ćemo rezultate istraživanja koji se odnose na cjelovite (djeca žive s oba biološka roditelja) i necjelovite obitelji (djeca žive s jednim od bioloških roditelja). Ne raspoložemo podacima kako djeluje život u "dvostrukoj" obitelji, a niti o tome kako život bez oba biološka roditelja djeluje na ponašanje pojedinaca kad odrastu. Oni predstavljaju malu i specifičnu skupinu i nisu dosad bili predmetom šireg zanimanja.

Od pedesetih godina, kada započinju istraživanja o djelovanju rastave braka na ponašanje djece, gotovo je univerzalan zaključak da djeca rastavljenih roditelja imaju više problema u emocionalnom i socijalnom razvoju nego djeca koja žive s oba biološka roditelja: imaju teškoća u uspostavljanju društvenih veza, postižu slabije rezultate u školi, a kvaliteta je njihovih odnosa s roditeljima lošija nego u djece koja žive u intaktnim brakovima (Amato, 2001.). Velik je broj istraživanja koja nastoje utvrditi ima li negativno djelovanje rastave roditelja na djecu dugoročne posljedice tj. djeluje li na ponašanje djece u odrasloj dobi. Rezultati tih istraživanja pokazuju da pojedinci čiji su se roditelji rastali dok su oni bili djeca imaju više problema u komuniciranju s partnerom, u njihovim brakovima češće dolazi do sukoba i prema njihovim izjavama manje su u braku zadovoljni nego pojedinci koji su djetinjstvo proveli s oba biološka roditelja (Caspary i Elder, 1988., Booth i Edwards, 1990.). Posebno su zanimljiva istraživanja o tzv. međugeneracijskom prijenosu ponašanja u braku i bračne stabilnosti. Primjerice, Bumpass i suradnici (1991.) pokazuju da rastava braka roditelja povećava vjerojatnost rastave njihove djece za 70%, a Amato (1996.) utvrđuje još i veću vjerojatnost. Slične su rezultate dobili i mnogi drugi u SAD (Greenstein, 1995., McLeod, 1991.), u Velikoj Britaniji (Rodgers, 1994.) i u Njemačkoj (Diekmann i Engelhardt, 1999.), a međugeneracijski prijenos postoji i kada se radi o odnosima u braku roditelja koji se nisu rastali nego žive zajedno te se na dijete prenosi stil odnosa u obitelji. Može se smatrati da je međugeneracijski prijenos bračne nestabilnosti dokazan u nekim zemljama zapadne kulture, a njegova univerzalnost se tek treba dokazati.

Međugeneracijski prijenos se tumači na nekoliko načina, a jedno je od popularnijih objašnjenja specifična vrsta socijalizacije kojoj su izložena djeca u jednoroditeljskoj obitelji. Ta djeca nemaju mogućnost učenja oponašanjem pozitivnih vještina ophođenja među roditeljima, vještina kao što su donošenje kompromisnih odluka, pružanje partnerske potpore, mirno razrješavanje sukoba itd., a taj manjak socijalnih vještina odražava se u njihovom ponašanju u zreloj dobi djelujući razorno na njihove vlastite socijalne i bračne odnose (Amato i DeBoer, 2001.). Mnogobrojni istraživački rezultati potkrjepljuju to objašnjenje (Dadds i sur., 1999., Katz i Gottman, 1994., Sanders i sur., 1999.). Osim navedenoga, postoje i drugi pokušaji objašnjenja intergeneracijskog prijenosa kao što su trauma koju dijete doživljava zbog bračnih sukoba roditelja, utjecaj ekonomske bijede koja je nastupila zbog rastave i njezinih nepovoljnih posljedica za dijete itd.

Ne smijemo zaboraviti da su svi navedeni rezultati dobiveni u specifičnom sociokulturnom kontekstu pa se uvijek i ponovno javlja pitanje vrijede li oni samo za sociokulturni kontekst SAD-a i Zapadne Europe ili pak univerzalno. Zbog toga je vrijedno usporediti te zaključke u stranoj literaturi s rezultatima koje smo mi dobili ispitivanjem 505 bračnih parova na području Zagreba i Zagrebačke županije¹ (slika 1).



Slika 1
Bračna kvaliteta i struktura
obitelji djetinjstva
 $F(1,1006)=5,23; p<.02$

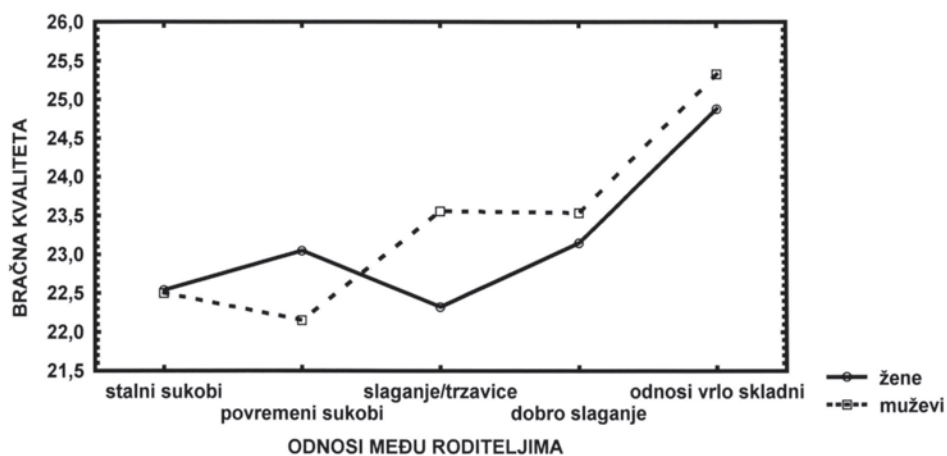
Slika 1 prikazuje stupanj bračne kvalitete žena i muševa koji su u djetinjstvu živjeli u cjelovitim obiteljima (s oba biološka roditelja) i necjelovitim obiteljima (s jednim biološkim roditeljem). Vrlo je uočljiva i značajna razlika u bračnoj kvaliteti između dvije skupine, a pojedinci koji su u djetinjstvu živjeli s oba biološka roditelja u braku su u prosjeku zadovoljniji od pojedinaca koji su živjeli samo s jednim roditeljem. Dakle, u našem sociokulturnom okruženju i u od njega različitom okruženju SAD-a i Zapadne Europe dobiveni su slični rezultati. No, teško je zaključiti znači li to doista da je djelovanje strukture obitelji djetinjstva na bračnu kvalitetu odrasle djece jednako bez obzira na sociokulturni kontekst. Svakako imamo pravo smatrati da je potvrđeno djelovanje strukture braka roditelja na bračnu kvalitetu njihove djece u našem socijalnom okruženju.

Bračni odnosi među roditeljima partnera

Mnogi istraživači i bračni terapeuti smatraju da su bračni odnosi roditelja osobito važni i prediktivni za kvalitetu bračnih odnosa njihove djece kada ona odrastu. (Frenkel,

1997.; Widom, 1989.). To je mišljenje utemeljeno na teoriji socijalnog učenja prema kojoj djeca uče određene obrasce ponašanja promatrajući odnose među roditeljima, a kad odrastu ponavljaju slične obrasce u odnosu sa svojim bračnim partnerom. Jedini odgovarajući način provjere toga objašnjenja jesu praćenja od najranijeg djetinjstva do zrele dobi kad se formiraju partnerski odnosi. Pretraživanjem literature uočili smo samo tri longitudinalna istraživanja koja provjeravaju međugeneracijski prijenos obrazaca ponašanja prema bračnom partneru. Caspy i Elder (1988.) su utvrdili da su sukobi među roditeljima negativno povezani s bračnom kvalitetom njihove odrasle djece, a slične su rezultate dobili i Conger, Cui i Elder (2000.). Najnovije longitudinalno istraživanje koje su proveli Amato i Booth (2001.) na uzorku od 297 roditelja, a koje su pratili 17 godina, pokazuje da postoji međugeneracijski prijenos tj. povezanost između narušenosti i sukoba u braku roditelja i narušenosti bračnih odnosa njihove odrasle djece. Osim navedenih longitudinalnih, postoji i mnoštvo transversalnih istraživanja u kojima su bračni partneri samoiskazom iznosili percepciju svoga djetinjstva, između ostaloga i bračnih odnosa svojih roditelja. Taj su pristup mnogi kritizirali (Levy, Wamboldt i Fiese, 1997.) smatrajući percepciju prošlih događaja selektivnom i subjektivnom jer je temeljena na selektivnom pamćenju. Drugi pak smatraju (Brewin i sur., 1993.) da percepcija o odnosima među roditeljima ne mora biti subjektivna, što ovisi o načinu mjerenja odnosno o oblikovanju i vrsti pitanja pa će pouzdanost i valjanost rezultata biti veća ako se pitanja odnose na opis konkretnih događaja. I u našem smo istraživanju na 505 bračnih parova pokušali provjeriti povezanost bračne kvalitete bračnih partnera i njihove percepcije bračnih odnosa njihovih roditelja. Bračnu kvalitetu smo mjerili poznatim instrumentom QMI (Quality Marriage Index, Norton, 1983.), a dobiveni su rezultati prikazani na slici 2.

Prema rezultatima prikazanima na slici 2 postoji značajna razlika između različitih kategorija percepcije roditeljskih međusobnih odnosa i doživljaja vlastite bračne kvalitete tj. što je percepcija o odnosima među roditeljima pozitivnija to je veća bračna kvaliteta za oba bračna partnera. Naravno da i za naše rezultate vrijede kritičke primjedbe koje smo već prethodno iznijeli tj. ne možemo kontrolirati selektivnost i subjektivnost odgovora pa možemo samo zaključiti da je **percepcija** roditeljskih bračnih odnosa zaista povezana s vlastitom bračnom kvalitetom bračnih partnera. Je li ta percepcija objektivna, je li iskrivljena zbog izvanobiteljskih iskustava tijekom odrastanja ili je pod utjecajem vlastitih bračnih iskustava nemoguće je utvrditi.



Slika 2
Partnerov doživljaj bračne kvalitete i odnosi među njegovim roditeljima
 $F(4,970)=4.69$; $p<.0001$

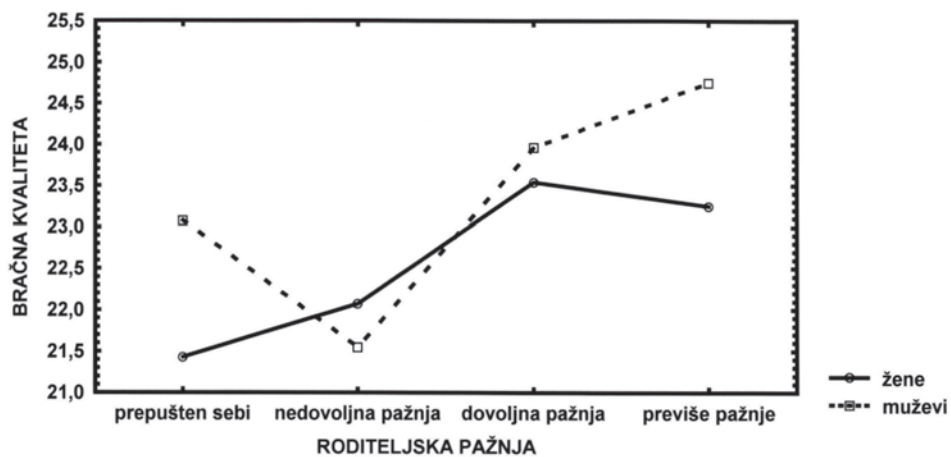
No, nema sumnje da postoji slaganje između rezultata dobivenih transverzalnim i longitudinalnim istraživanjima što nam omogućuje, uz određenu rezervu, ustvrditi da su bračni odnosi roditelja vjerojatno povezani s prirodom bračnih odnosa njihove djece. Naši rezultati (slika 2) ukazuju na gotovo linearan odnos između bračne kvalitete partnera i percepcije bračnih odnosa njihovih roditelja pa su već kao takvi zanimljivi i indikativni.

Emocionalni odnosi u djetinjstvu između bračnoga partnera i njegovih roditelja

Otkada se početkom sedamdesetih godina prošloga stoljeća pojavio pojam emocionalne povezanosti između roditelja i djeteta (Bowlby, 1969., 1973., 1980.) neprekidno je prisutan u razvojnoj psihologiji. I dok se u starijim istraživanjima taj pojam uglavnom koristi za objašnjenje ponašanja djeteta u ranom djetinjstvu, vrlo se brzo počinje koristiti za objašnjenje ponašanja djece predškolske dobi pa čak i odraslije. To je osobito izraženo nakon prihvaćanja rezultata brojnih longitudinalnih istraživanja koja su potvrdila neke od Bowlbyjevih postavki (Main, Kaplan i Cassidy, 1985.). Tako se pojam emocionalne vezanosti počinje rabiti kao objašnjenje intimnih odnosa i ljubavi odraslih pojedinaca (Hazan i Shaver, 1987.; Shaver i Hazan, 1988.; Shaver, Hazan i Bradshaw, 1988.). Ta su istraživanja pokazala da pojedinci, koji za sebe smatraju da su sa svojim roditeljima bili "sigurno emocionalno povezani", lakše stupaju u kontakt s potencijalnim partnerom, lakše se povjeravaju i manje su skloni ekstremnim emocionalnim reakcijama nego oni koji su prema vlastitim izjavama bili s roditeljima "nesigurno emocionalno povezani". Slični su rezultati dobiveni i u novijim istraživačkim provjerama (Fee-

ney i Noller, 1990.; Simpson, 1990.). Keelan, Dion i Dion (1998.) zaključuju na temelju longitudinalnog istraživanja da su romantični odnosi pojedinaca, koji su u djetinjstvu bili "sigurno emocionalno povezani" s roditeljima trajniji od odnosa pojedinaca čija povezanost s roditeljima nije bila "sigurna". Polazeći od pretpostavke da priroda emocionalne vezanosti za roditelje trajno obilježava razvoj i karakteristike pojedinca u odrasloj dobi, razumljivo je da brojna istraživanja ispituju je li emocionalna vezanost za roditelje prediktivna, ne samo za romantične predbračne odnose nego i za bračnu kvalitetu i zadovoljstvo u braku. Rezultati longitudinalnog istraživanja koje su proveli Klohnen i Bera (1998.) pokazuju da su žene starije od 50 godina zadovoljnije s bračnim odnosima, da je njihov brak stabilniji i s manje sukoba ako su u djetinjstvu bile "sigurno emocionalno povezane" s roditeljima, nego one žene čija priroda emocionalne vezanosti za roditelje nije bila sigurna.

U našem istraživanju na 505 bračnih parova nismo ispitivali emocionalnu vezanost bračnih partnera s njihovim roditeljima, već smo pokušali utvrditi njihovu percepciju pažnje koju su od roditelja dobili u djetinjstvu. Dakle radi se o različitom, ali ipak pojmu bliskom emocionalnoj povezanosti. Dobiveni rezultati prikazani su na slici 3.



Bračni partneri koji izjavljuju da su u djetinjstvu dobili više pažnje od roditelja ujedno su i pojedinci koji su u braku zadovoljniji ili čija je percepcija vlastite bračne kvalitete pozitivnija (slika 3). I ovdje, kao i slučaju percepcije prirode bračnih odnosa roditelja, možemo osporiti objektivnost percepcije prošlih događaja, no uzimajući u obzir mnogobrojne čimbenike koji su mogli promijeniti objektivnost percepcije roditeljskog ponašanja možemo ustvrdi-

Slika 3
Bračna kvaliteta partnera i
pažnja koju su u djetinjstvu
dobili od roditelja
 $F(3,980)=7,55; p<,0001$

ti da postoji povezanost između percepcije roditeljske ljubavi i zadovoljstva u vlastitom braku.

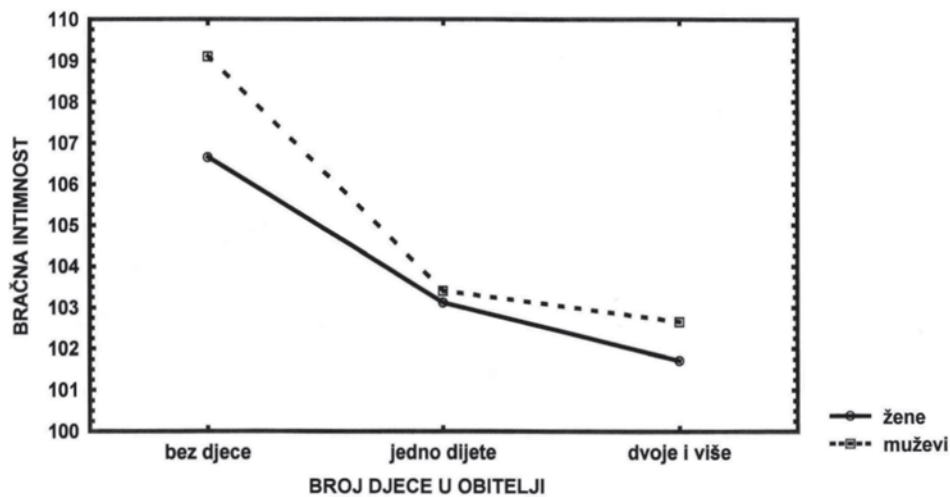
Djeca u braku

Velik je broj radova objavljenih tijekom posljednjih 20 godina koji pokazuju da se bračna kvaliteta ili bračno zadovoljstvo partnera smanjuje nakon rođenja djeteta. Posebno se smanjuje bračno zadovoljstvo žene (Belsky i Pensky, 1988.; Belsky i Kelly, 1994.; Cowan i Cowan, 1992.) što onda izaziva smanjenje i muževljevo bračno zadovoljstvo (Waldron i Routh, 1981.). Ta se pojava može objasniti umnogostručavanjem uloga i dužnosti bračnih partnera nakon rođenja djeteta i sukobom između različitih uloga koji rezultira smanjenjem bračnoga zadovoljstva. Rezultati tih istraživanja podložni su kritici jer ona najčešće nisu longitudinalna, a neka nisu uključivala kontrolnu skupinu tj. usporedive brakove bez djece. No, nekoliko longitudinalnih istraživanja (Belsky i Rovine, 1990.; Cowan i sur., 1993.; Crawford i Huston, 1993.) također pokazuje da se rođenjem djeteta smanjuje bračno zadovoljstvo bračnih partnera, i to zbog sukoba i povećanja broja uloga.

Valja uzeti u obzir i postojanje istraživanja koja pokazuju da se bračna kvaliteta ne smanjuje rođenjem djeteta u svim brakovima (Wright, Hengler i Craig, 1986.), što znači da u nekim brakovima postoje čimbenici otpornosti prema smanjenju bračne kvalitete. Jedino longitudinalno istraživanje koje pokazuje da zbog rođenja djeteta nije došlo do pada bračnog zadovoljstva u bračnih partnera proveli su MacDermid, Huston i McHale (1990.), čiji rezultati pokazuju da do pada bračne kvalitete dolazi nakon tri godine braka i to podjednako u brakovima s djecom i bez djece pa isključuju rođenje djeteta kao uzrok pada bračne kvalitete ili bračnog zadovoljstva. Najnovije longitudinalno istraživanje koje su proveli Shapiro i suradnici (2000.) na 130 bračnih parova koje su pratili šest godina nakon sklapanja braka pokazuje da do pada bračne kvalitete dolazi u onih žena, kao i njihovih muževa, koje zbog rođenja djeteta smanjuju izraze nježnosti, topline i interesa prema partneru.

U našem istraživanju 505 bračnih partnera pokušali smo utvrditi razliku u stupnju bračnog zadovoljstva između partnera koji žive u braku bez djece, s jednim djetetom te s dvoje i više djece (Obradović i Čudina-Obradović, 2001.) i pokazali da nakon kontrole pet kovarijata postoji značajna razlika među grupama. Najzadovoljniji su u braku bračni partneri bez djece, dok između skupina s jednim djetetom te dvoje i više djece nije dobivena značajna razli-

ka. Također smo pokušali utvrditi kako broj djece utječe na osjećaj intimnosti bračnih partnera. Intimnost se obično definira kao proces u kojem se stvara potpuna neposrednost i zajednički doživljaj partnera (Shafer i Olson, 1981.). To je multidimenzionalna varijabla koja se sastoji se od emocionalne, socijalne, seksualne, intelektualne i rekreativne dimenzije. Iako je česta visoka korelacija između intimnosti i bračne kvalitete, to su ipak dva različita pojma. Logično je pretpostaviti da intimnost partnera prethodi bračnoj kvaliteti, da je jedna od odrednica bračne kvalitete ili bračnog zadovoljstva. Rezultati našeg istraživanja prikazani su na slici 4. Prikazane su prosječne vrijednosti ukupne intimnosti na svih pet dimenzija bračnih partnera bez djece, s jednim djetetom i s dvoje i više djece.



Kao i za varijablu bračna kvaliteta (Obradović i Čudina-Obradović, 2001.), tako je i za varijablu bračna intimnost dobivena značajna razlika u stupnju intimnosti koju osjećaju bračni partneri bez djece, oni s jednim djetetom ili s više njih. Najveći je stupanj intimnosti u brakovima bez djece, dok je u preostale dvije skupine intimnost manja i među njima nema značajne razlike. Vjerujemo da nećemo pogriješiti ako kažemo da se rođenjem djeteta smanjuje intenzitet intimnosti među bračnim partnerima, i to zbog povećanih obveza, uloga i vjerojatnog sukoba uloga. Smanjenje prilika i želje za intimnošću vjerojatno onda uzrokuje i smanjenje bračne kvalitete.

Ako na temelju međunarodnog iskustva, kao i istraživanja koje smo proveli u našem sociokulturnom kontekstu, pokušamo zaključiti o djelovanju užeg bračnog okruženja na bračnu kvalitetu, onda uz sve nužne ograde

Slika 4
Bračna intimnost i broj djece
u obitelji
 $F(2,1004)=7,38; p<,001$

možemo ustvrditi da su čimbenici bračnog okruženja kao što je struktura obitelji djetinjstva, obiteljski odnosi u obitelji djetinjstva, doživljaj odnosa roditelja prema pojedincu u njegovom djetinjstvu, kao i prisutnost čimbenika koji umanjuju prilike i želju za iskazivanjem nježnosti i uspostavljanjem intimnosti, kao što je primjerice rođenje djeteta, prediktivni za bračnu kvalitetu oba bračna partnera.

Šire bračno okruženje

Kao šire bračno okruženje razumijevamo dijelove šire socijalne okoline koji mogu biti objektivno mjerljive varijable ili njihov subjektivni doživljaj u bračnim partnera. Primjerice, to su rad izvan obitelji te doživljaj socijalnih, ekonomskih i političkih prilika u kojima se nalazi obitelj. Od velikog broja varijabli koje predstavljaju šire socijalno okruženje braka u ovom ćemo se radu usredotočiti na karakteristike rada izvan kuće, ekonomski i životni stres te njihovo djelovanje na bračne i obiteljske odnose.

Karakteristike rada izvan kuće

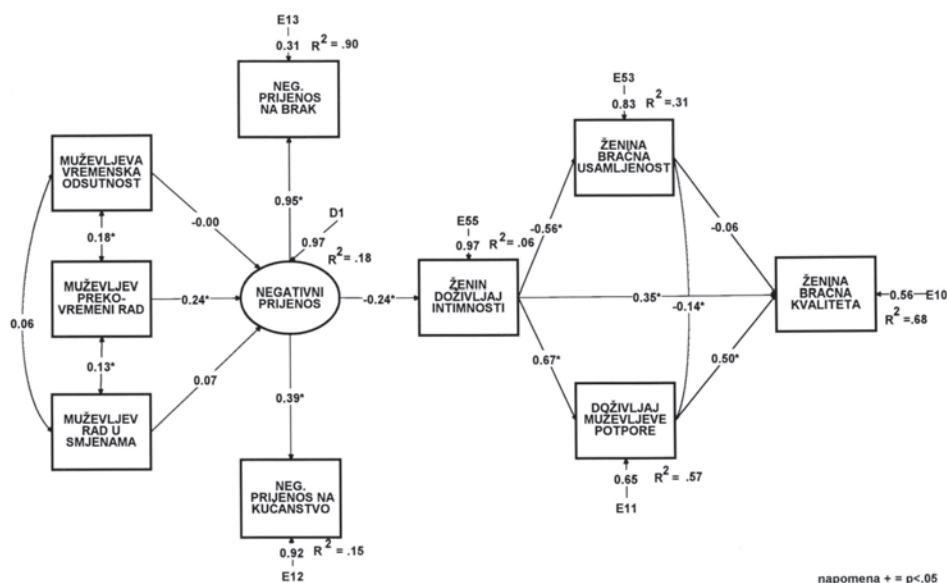
Dvadesetak godina unatrag počelo se intenzivno istraživati kako rad pojedinaca izvan kuće djeluje na bračne i obiteljske procese, a nešto kasnije su započela istraživanja o djelovanju bračnih i obiteljskih procesa na doživljaj rada kojega bračni partneri obavljaju izvan obitelji. Ovdje nas zanima onaj dio sukoba rad-brak/obitelj, koji objašnjava kako doživljaj rada jednoga ili oba bračna partnera djeluje na bračne procese i posebno na bračnu kvalitetu kako je doživljavaju bračni partneri. Moramo naglasiti da većina objavljenih radova ukazuje da postoji prelijevanje (*spillover*) iz rada na obitelj tj. da stres kojega doživljava bračni partner u radu djeluje na njegov doživljaj bračnih i obiteljskih procesa. No, osim toga dokazano je postojanje i prijenosa (*crossover*) tj. da stres kojega doživljava bračni partner u radu djeluje na doživljaj bračnih i obiteljskih procesa njegova partnera. Mnoštvo je, kako starijih tako i novijih, istraživanja koja potvrđuju postojanje i negativne posljedice i prelijevanja i prijenosa (Crouter, 1984.; Frone i sur., 1992.; MacEwan i Barling, 1994.; Grzywacz i Marks, 2000.; Parasurman i sur., 1996.; Williams i Alliger, 1994.).

U novije vrijeme sve popularnija postaje teorija ekoloških sustava, koju je razvio Bronfenbrenner sa suradnicima (Bronfenbrenner, 1999.; Bronfenbrenner i Morris, 1998.), prema kojoj na doživljaj rada i obitelji zajednički i u međusudjelovanju utječu osobine pojedinca, karakteristike okruženja kao i vrijeme kada se ti procesi odvijaju. Taj je pristup svakako širi od pristupa starijih istraživanja koja

su bila usmjerena na utvrđivanje povezanosti između osobina pojedinca i doživljaja sukoba brak-obitelj ili osobina pojedinca i bračnih procesa kao što je bračna kvaliteta. Pristup je bolji jer je je obuhvatniji i pokazuje koliko je svaki od podsustava prediktivan za sukob rad-brak/obitelj, ali i kako se taj odnos mijenja ako se mijenja širi podsustav u kojeg su uži podsustavi uronjeni. Teorija ekoloških sustava ima i djelomičnu empirijsku potvrdu. Primjerice, istraživanja pokazuju da pritisak unutar podsustava rad ili podsustava obitelj pojačava sukob rad-brak/obitelj u mikrosustavu (pojedincu), (Frone i sur., 1992., 1997.; Higgins i sur., 1992.), a smanjenje pritiska unutar jednoga od podsustava, kao što je obiteljska potpora ili uvođenje fleksibilne organizacije rada, smanjuje stres zbog sukoba uloga (Rapetti, 1989.; Weiss, 1990.). Osobine pojedinca, kao što su zaokupljenost radom ili zaokupljenost obitelji (karakteristike mikrosustava), također su prediktivne za intenzitet sukoba (Frone i sur., 1992.) i u međusudjelovanju s istim egzosustavima proizvest će različite rezultate. Kad se varijable različitih podsustava uzmu zajedno u razmatranje dobiva se precizniji uvid u djelovanje rada izvan kuće na bračne i obiteljske procese. Većina dosad provedenih istraživanja ukazuje na postojanje prelijevanja i prijenosa negativnih karakteristika rada, radnog rasporeda, pritiska i radnog stresa na bračne i obiteljske procese, a posljedice prelijevanja i prijenosa očituju se kao promjene u općoj dobrobiti pojedinca, njegovom fizičkom i mentalnom zdravlju, konzumaciji alkohola, a i bračnoj kvaliteti (Čudina-Obradović, 2000.).

Koristeći podatke našega uzorka od 505 bračnih parova izdvojili smo parove u kojima su oba bračna partnera u punom radnom odnosu i dobili uzorak od 340 obitelji dvostrukog hranitelja. Na tom smo uzorku provjerili kako raspored rada jednoga od bračnih partnera (ukupno vremensko izbivanje iz obitelji, prekovremeni rad i smjenski rad) djeluje na doživljaj bračne kvalitete drugoga partnera. Dosadašnja istraživanja pokazala su da dužina vremena provedenog u radu može biti uzrok sukoba rad-brak/obitelj i posljedičnoga smanjenja bračne stabilnosti (Presser, 2000.), dok za preostale dvije dimenzije radnoga rasporeda nema podataka o njihovom djelovanju na bračnu kvalitetu. Podaci o djelovanju muževljevog rasporeda rada na ženin doživljaj bračne kvalitete u našem sociokulturnom okruženju prikazani su na slici 5.

Primjenjujući postupak SEM (Structural Equation Modeling) provjerili smo kakav je odnos između varijabli koje predstavljaju muževljev radni raspored (vrijeme izbivanja iz kuće zbog rada, čestoća prekovremenog i smjenskoga rada) i



Slika 5
Muževljev raspored rada i
ženin doživljaj bračne kvalitete

varijabli koje predstavljaju bračne procese kako ih doživljava žena te ženinog doživljaja bračne kvalitete.

Vidljivo je da tri nezavisne varijable, koje predstavljaju muževljev radni raspored, djeluju na povećanje negativnog prijenosa na brak i kućanstvo prema percepciji žene (slika 5). Isto je tako vidljivo da negativan prijenos u percepciji žene smanjuje njen doživljaj bračne intimnosti s mužem, a njen doživljaj bračne intimnosti djeluje izravno ili neizravno preko varijable – doživljaj muževljeve potpore na njen doživljaj bračne kvalitete. Varijablama u modelu, prikazanom na slici 5, objašnjava se 68% varijance varijable ženi-na bračna kvaliteta.

Većina istraživanja prelijevanja i prijenosa provedena je u SAD-u, dakle u specifičnom sociokulturnom okruženju, te se postavlja pitanje kako djeluje rad izvan obitelji na bračne i obiteljske procese u drugačijem socijalnom kontekstu. Dosad imamo podatke o tek nekoliko istraživanja provedenih u drugačijem okruženju (Aryee i sur., 1999.; Chan i sur., 2000.; Fallon, 1997.; Kinnunen i Mau-no, 1998.), a u većini njih zavisna je varijabla bila opća dobrobit pojedinca a ne bračna kvaliteta. Smatramo da je u našem sociokulturnom okruženju pokazano jasno djelovanje rada kao dijela šireg okruženja na bračne procese i bračnu kvalitetu (slika 5), kao i u SAD-u i nekim drugim zapadnim zemljama.

Mnoštvo istraživačkih podataka koji su prikupljeni u svijetu, a osobito onih iz razvijenog i postindustrijskog Zapada, govori o značajnom utjecaju ekonomskih teškoća, povećanoj ekonomskoj nesigurnosti i prilagođavanju nižem ekonomskom standardu na obiteljske procese, na ponašanje i percepciju članova obitelji, kao i na njihove međusobne odnose. Najveći dio tih rezultata ukazuje na negativne utjecaje ekonomskih teškoća na integritet obitelji kao cjeline. Dezintegracija pozitivnih i ujedinjujućih obiteljskih procesa, pod utjecajem loših ekonomskih prilika, složen je proces utjecaja objektivno niskog ekonomskog standarda na subjektivni doživljaj i interpretaciju objektivne ekonomske situacije. Negativan subjektivni doživljaj pogoršanja ekonomske situacije najviše se odražava u povećanoj iritabilnosti i depresiji bračnih partnera (Conger i sur., 1990.; Lorenz i sur., 1991.; Hraba i sur., 2000.), a te će promjene subjektivnog doživljaja dovesti do pojačane konzumacije alkohola, povećanog neprijateljstva i agresivnosti prema bračnom partneru te značajno poremetiti kvalitetu bračnih odnosa. Prema složenom modelu međusobnih odnosa objektivnih i subjektivnih ekonomskih varijabli, kojega je predložio Conger sa suradnicima (1990.), a potvrdio Lorenz i suradnici (1991.), objektivno pogoršanje ekonomskog položaja obitelji (ekonomske teškoće) najprije dovodi do lošeg subjektivnog doživljaja ekonomskog položaja (ekonomskog stresa) u oba bračna partnera. Zatim nastupa tipična vanjska reakcija muža na ekonomski stres, a to je agresija i emocionalno povlačenje koje onda dovodi do opadanja ženinog doživljaja bračne kvalitete i povećanog osjećaja depresije. Najnovije istraživanje toga procesa u Češkoj Republici, nakon naglog ekonomskog pogoršanja zbog tranzicijskih procesa u 1994. godini, pokazuje da ekonomsko pogoršanje obiteljske situacije dovodi do povećane iritabilnosti i depresije i muža i žene, kao i do ponašanja koje je posljedica rastućih napetosti: povećana konzumacija alkohola i svađa (Hraba i sur., 2000.). Svi oblici negativnog reagiranja bračnih partnera na ekonomski stres dovode do različitih oblika zlostavljanja (fizičkog, verbalnog ili neverbalnog) što objektivno snižava bračnu kvalitetu. Ženin doživljaj loše bračne kvalitete snažno je povezan s bračnom nestabilnošću te se bračna zajednica postupno počinje dezintegrirati i približavati razvrgnuću. Zatim, tako dezintegrirana bračna harmonija postaje izravni negativni utjecaj na djecu jer dovodi do smanjenja roditeljske zaokupljenosti dječjim razvojem i dječjom dobrobiti što smanjuje djetetove osjećaje vlastite kompetencije i motiva-

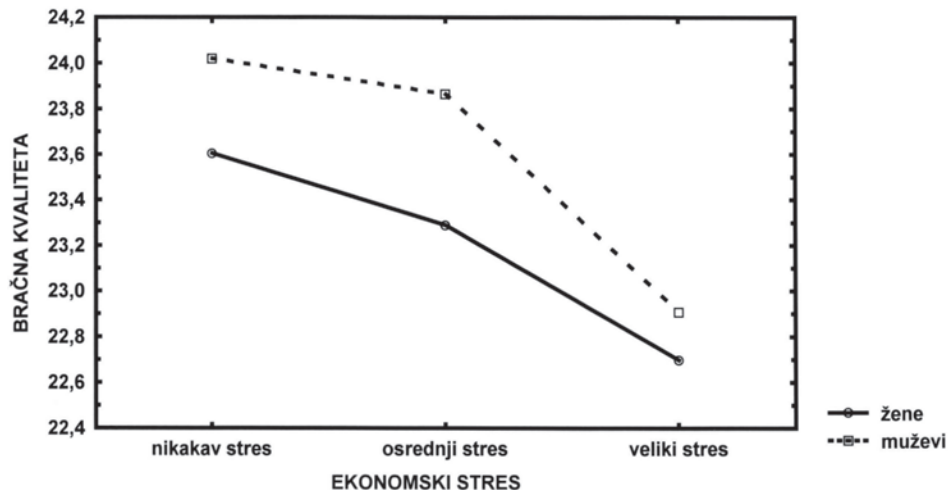
ciju te dovodi do nižeg školskog uspjeha (Connel i sur., 1994.). Također, roditelji u obiteljima smanjene ekonomske moći imaju snažan doživljaj vlastite roditeljske nekompetentnosti (Elder i sur., 1995.) te pružaju djeci nekvalitetnije okruženje za razvoj u smislu materijalne opremljenosti i prilika za stjecanje iskustava i poticajnosti što također negativno utječe na kognitivni razvoj i buduću školsku uspješnost. Osobito je negativan utjecaj siromaštva u ranoj predškolskoj dobi (Duncan i Brooks-Gunn, 1997.). Obiteljske ekonomske teškoće, bračnu neslogu i posljedično nekompetentno roditeljstvo izrazito snažno osjećaju djeca adolescentske dobi koja i sama stupaju u sukob s roditeljima, osobito oko pitanja trošenja i džeparca, a to pak izaziva simptome depresije i tjeskobe u adolescenata (Conger i sur., 1990.), onemogućuje razvijanje mehanizama samokontrole i uzrokuje mladenački alkoholizam (Barnes i sur., 2000.), uporabu droge i nesocijalno ponašanje adolescenata (Brody i sur., 1994.). Ukratko, objektivne ekonomske teškoće i ekonomski stres razaraju brak i obitelj kao mjesto emocionalne potpore i sigurnosti za bračne partnere i njihovu djecu. Posljedica je to smanjenja bračne kvalitete, slabljenja kontrole nad životom i razvojem djece i postupno razvijanja odnosa međusobnog zlostavljanja svih članova obitelji te raspada obiteljske zajednice. Teške posljedice toga razvoja osjećaju oba bračna partnera i njihova djeca.

Hrvatsko društvo upravo doživljava transformaciju u kojoj je značajan dio populacije izložen različitim oblicima ekonomskih teškoća, stresa i ekonomske nesigurnosti. Logično je očekivati da će se gore spomenuti negativni utjecaji toga procesa odraziti na brak, obitelj i dobrobit djece. Istraživanje provedeno u Češkoj Republici (Hraba i sur., 2000.) jasno pokazuje da, za razliku od rezultata dobivenih u SAD-u, u uvjetima postsocijalističkih društava pogoršana ekonomska situacija ima još razornije posljedice na brak i obitelj. Naime, rezultati u Češkoj Republici pokazuju istodobnu negativnu reakciju i muža i žene jer obje podjednako osjećaju ekonomski stres budući da je u socijalističkim društvima bila mnogo rjeđa obiteljska situacija u kojoj je samo muž hranitelj obitelji. Osobito je to izraženo u češkom društvu, budući da je zaposlenost oba bračna partnera u vrijeme komunizma u Češkoj bila obveza, a žena je mogla ostati nezaposlena samo uz posebno državno dopuštenje (Hraba i sur., 2000.). Zbog toga se tijekom desetljeća znatno smanjila razlika u obiteljskoj i radnoj ulozi žena i muškaraca u Češkoj što je uvjetovalo podjednaki doživljaj ekonomskog stresa zbog tranzicijskih promjena u oba partnera. Tako prema podacima dobivenih u SAD-u nezadovoljstvo i negativno ponašanje muža

djeluje na nezadovoljstvo žene i njezinu potrebu za napuštanjem bračne zajednice, a u Češkoj Republici se pokazalo istodobno nezadovoljstvo brakom i muža i žene, i njihova podjednaka spremnost za razvrgavanje bračne zajednice. Prema tome, u toj je situaciji brak dvostruko više ugrožen i njegovo održanje ne ovisi o toleranciji i čvrstini žene kao u modelima Congera (1990.) i Lorenza (1991.). Češki model dao je jasnu sliku postupnih promjena koje se događaju u obitelji pod utjecajem ekonomskih teškoća tijekom dvije godine (1994.-1996.). Najprije, on jasno pokazuje da je ekonomski pritisak u 1994. godini doveo do povećane iritabilnosti i muža i žene u obitelji, i to u podjednakom stupnju u oba partnera (Lorenz i sur., 2001.). Stupanj njihove iritabilnosti bio je posljedica njihove subjektivne procjene ekonomske situacije, a ne objektivnog ekonomskog standarda ili obrazovnog stupnja. Iste godine pokazala se povezanost partnerske iritabilnosti s izjavama bračnih partnera o želji i potrebi za razvrgavanjem bračne zajednice (povezanost s bračnom nestabilnošću). Nakon toga, u tijeku sljedeće godine oba su bračna partnera pokazivala ponašanje eksternalizacije i internalizacije problema. Dok su u SAD-u za muševke bila tipična ponašanja eksternalizacije (agresivnost i neprijateljstvo prema ženi kao i povećana konzumacija alkohola), a za žene internalizacija (povlačenje i depresivnost), u Češkoj su oba partnera podjednako pokazivala obje vrste reakcija, a čak je samo depresivnost bez iritabilnosti bila tipičnija za muškarce. Poznato je da depresivnost dovodi do alkoholizma te je u sljedećoj fazi došlo do snažnije vanjske reakcije muškaraca, do njihove povećane agresivnosti prema ženama i čestih sukoba u obitelji, što je vjerojatno djelomično posljedica povećane konzumacije alkohola kao i sve veće iritiranosti neprijateljskom i iritabilnom ženom. U zadnjoj godini promatranja došlo je do povećane bračne nestabilnosti i za muševke i za žene, i to najprije za muševke čije su žene bile agresivne a ne depresivne. Prema tome, ekonomski problemi obitelji djelovali su na bračnu kvalitetu i nestabilnost zbog problematičnog ponašanja muža i međusobno izraženog neprijateljstva bračnih partnera. Češki i američki rezultati u mnogome su slični, ali su dobivene i značajne razlike s obzirom na razlike u spolnim ulogama pa su reakcije bračnih partnera u Češkoj bile međusobno sličnije nego reakcije bračnih partnera u SAD-u.

Koliko je nama poznato, mi smo prvi kod nas pokušali utvrditi kako ekonomske teškoće i ekonomski stres djeluju na doživljaj bračne kvalitete u bračnih partnera. Koristili smo vrlo sličan teoretski pristup i sličnu metodologiju kojom su se služili Conger (1991.) i Lorenz i surad-

nici (1990.). Rezultati koji pokazuju kako doživljaj ekonomskog stresa djeluje na bračnu kvalitetu bračnih partnera prikazani su na slici 6.



Slika 6
Ekonomski stres i
bračna kvaliteta
 $F(2,1004)=2,96; p<,05$

I u našem sociokulturnom okruženju ekonomske teškoće i posljedično ekonomski stres negativno djeluju na doživljaj bračne kvalitete (slika 6). Iako se radi o različitim sociokulturnim okruženjima, i vjerojatno različitim stupnjevima rodbinske potpore zbog različitog stupnja tradicionalnosti, čini se da ekonomske teškoće i ekonomski stres generalno negativno i sličnim mehanizmima djeluju na bračnu kvalitetu oba bračna partnera.

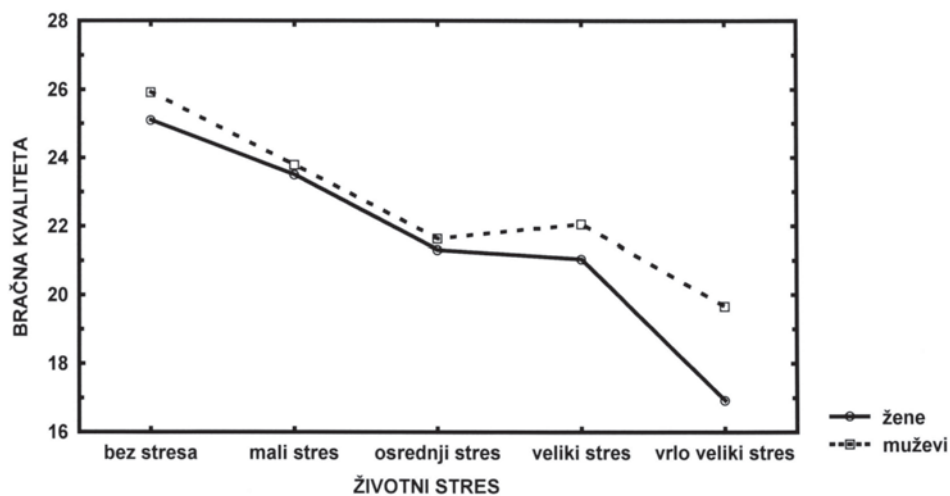
Životni stres

Prema Holmesu i Raheu (1967.) svaka vanjska promjena u okolini, koja zahtijeva od pojedinca promjenu ponašanja ili prilagodbu, predstavlja stres na koji pojedinac reagira emocionalnim i fiziološkim uzbuđenjem. Prema istim autorima, različite promjene, osobito različiti negativni događaji mogu predstavljati stresore koji izazivaju navedene reakcije pojedinaca. Primjerice, to može biti prometna nesreća, sukobi u poduzeću, neuspjeh djeteta u školi, češće pobolijevanje itd. Popis negativnih doživljaja može biti vrlo velik. U nekim je istraživanjima čak bilo uključeno između 150-200 negativnih događaja za koje su sudionici istraživanja trebali označiti jesu li se njima dogodili. Sve potencijalne negativne događaje koji se mogu nekom pojedincu dogoditi, kao i reakcije pojedinaca na takve događaje, obuhvatili smo vrlo širokim nazivom životni stres.

Budući da se bračni partneri neminovno sučeljavaju s brojnim negativnim događajima tijekom bračnoga života, važno je pitanje kako oni na stres reagiraju kao pojedinci, ali i kako se negativni događaji odražavaju na njihove bračne i obiteljske procese te na bračnu kvalitetu. Odgovor na to pitanje pokušava pružiti model RSP (ranjivost-stres-prilagodba) kojega su predložili Karney i Bradbury (1995.). Prema tome modelu na bračnu kvalitetu djeluju tri skupine varijabli: (1) ranjivost bračnih partnera izražena varijablama kao što su osobnost, rano iskustvo ili životno iskustvo u djetinjstvu; (2) različiti stresori i negativni događaji s kojima se suočavaju bračni partneri; (3) varijable prilagodbe i stilovi razrješavanja stresnih doživljaja. Model je djelomično empirijski provjeren (Cohan i Bradbury, 1997.), a neovisno o modelu brojni podatci pokazuju kako različiti negativni događaji, tj. životni stres, djeluju na bračne procese. Dokazana je povezanost između prilagodbe bračnih partnera i broja negativnih događaja koji su im se dogodili u posljednjoj godini prije istraživanja, zatim povezanost između bračnog zadovoljstva muža i broja negativnih događaja oba bračna partnera (Whiffen i Gotlib, 1989.; Jacobson i sur., 1987.), zatim između negativnih događaja i pojačanih sukoba među partnerima (Lavee i suradnici, 1987.). Mnogobrojna prije citirana istraživanja govore o rasprostranjenosti učinaka specifičnog stresa tj. stresa zbog rada koji izrazito negativno utječe na bračnu stabilnost i bračno zadovoljstvo.

I u našem smo istraživanju pokušali utvrditi kako negativni događaji ili životni stres djeluju na doživljaj bračne kvalitete partnera. Postupkom tzv. kumulativnog pristupa odredili smo za svakog bračnog partnera ukupni stres tako da su zbrojeni podatci za moguć 41 negativan događaj. Dobiveni rezultati prikazani su na slici 7.

Slika 7
Životni stres i bračna kvaliteta
 $F(4,995)=13,57; p<,0001$



Dobiveni rezultati jasno pokazuju da se s povećanjem životnoga stresa smanjuje bračna kvaliteta oba bračna partnera i u našem sociokulturnom okruženju. Ti su rezultati vrlo slični rezultatima koji su dobiveni u nekim drugim zemljama.

Iako je na temelju iznesenih rezultata preuranjeno izvoditi opće zaključke o djelovanju životnoga stresa na bračnu kvalitetu, dobiveni su rezultati logični i potpuno u skladu s češkim modelom utjecaja ekonomskog stresa na bračne procese (Lorenz i sur., 2001.).

Zaključak

Donedavno relativno zapostavljeno područje bračnog okruženja postaje vrlo važno u objašnjenju bračnih i obiteljskih procesa, a posebno bračne kvalitete. Varijable koje smo svrstali u užu i šire bračno okruženje, i čije smo djelovanje na bračnu kvalitetu analizirali u ovome radu, pokazale su se prediktivnima za objašnjenje različitih bračnih procesa i u našem socioekonomskom kontekstu. Pritom nije moguće zaobići veliko slaganje naših rezultata s onima dobivenih u zemljama razvijenoga Zapada, kao i u tranzicijskim europskim zemljama kao što je Češka Republika. Iz usporedbe iskustava različitih zemalja moguće je predvidjeti da će negativan utjecaj užih obiteljskih okruženja i mikrosustava na bračnu kvalitetu, bračnu stabilnost i bračno zadovoljstvo biti znatno zaoštren i pojačan u uvjetima povećanih pritisaka u širem okruženju: radnom, ekonomskom i socijalnom. Istodobno, moguće je uočiti snage koje djeluju na jačanje obitelji, a to su razni oblici smanjenja neravnomjernog radnog pritiska, smanjenje ekonomskoga stresa, povećanja međuobiteljske potpore i organiziranja potpore obitelji u institucionalnim oblicima.

BILJEŠKA

¹ Istraživanje je dio istraživačkog programa Socijalna struktura i socijalna integracija, a financijski ga je podržalo Ministarstvo znanosti Republike Hrvatske. Istraživanje je provedeno u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb (402-02/96.-08/738). Detaljan opis uzorka istraživanja kao i metrijskih karakteristika upotrijebljenih skala može se naći u J. Obradović i M. Čudina-Obradović (2001.), Korelati i odrednice broja djece u obitelji, *Društvena istraživanja*, 10, 655-683.

LITERATURA

- Amato, P. R. (1996.), Explaining the intergenerational transmission of divorce, *Journal of Marriage and the Family*, 58, 628-640.
- Amato, P. R. (2001.), Children of divorce in the 1990s: An update of Amato and Keith (1991) meta-analysis, *Journal of Family Psychology*, 15, 355-370.
- Amato, P. R. i Booth, A. (2001.), The Legacy of Parents' Marital Quality, *Journal of Personality and Social Psychology*, 81, 627-638.

- Amato, P. R. i De Boer, D. D. (2001.), The transmission of marital instability across generations: Relationship skills or Commitment to Marriage, *Journal of Marriage and the Family*, 63, 1038-1051.
- Aryee, S., Fields, D. i Luk, V. (1999.), Cross-cultural test of a model of the work-family interface, *Journal of Management*, 25, 491-511.
- Barnes, G. M., Reifman, A. S., Farrell, M. P. i Dintcheff, B. A. (2000.), The effect of parenting on the development of adolescent alcohol misuse: A six-wave latent growing model, *Journal of Marriage and the Family*, 62, 175-186.
- Belsky, J. I. i Kelly, Y. J. (1994.), *The transition to parenthood: How a first child changes a marriage. Why some couples grow closer and others apart?* New York, Dell Publishing.
- Belsky, J. I. i Pensky, E. (1988.), Marital change across the transition to parenthood, *Marriage and Family Review*, 12, 133-156.
- Belsky, J. I. i Rovine, M. (1990.), Patterns of marital change across the transition to parenthood: Pregnancy to 3 years post-partum, *Journal of Marriage and the Family*, 52, 5-19.
- Bolger, N., DeLongis, A., Kessler, R. C. i Wethington, E. (1989.), The contagion of stress across multiple roles, *Journal of Marriage and the Family*, 51, 175-183.
- Booth, A., Amato, P. R., Johnson, D. R. i Edwards, J. N. (1998.), *Marital instability over the life course: Methodology report for fifth wave*. Lincoln, University of Nebraska, Bureau of Sociological Research.
- Booth, A. i Edwards, J. N. (1990.), Transmission of marital and family quality over the generations: The effects of parental divorce and unhappiness, *Journal of Divorce*, 13, 41-58.
- Bowlby, J. (1969.), *Attachment and Loss*, Vol. I: Attachment, New York, Basic Books.
- Bowlby, J. (1973.), *Attachment and Loss*, Vol. II: Separation, Anxiety and Anger, New York, Basic Books.
- Bowlby, J. (1980.), *Attachment and Loss*, Vol. III: Loss, New York, Basic Books.
- Bradbury, T. N. i Fincham, F. D. (1991.), A contextual model for advancing the study of marital interaction. Objavljeno u: G. J. O. Fletcher i F. D. Fincham (urednici), *Cognition in Close Relationships*, Hillsdale, N.J., Erlbaum.
- Brewin, C. R., Andrews, B. i Gotlib, I. H. (1993.), Psychopathology and early experience: An appraisal of retrospective reports, *Psychological Bulletin*, 1113, 82-98.
- Brody, G. H., Stoneman, Z., Flor, D., McCrary Hastings, L. i Conyers, O. (1994.), Financial resources, parent psychological functioning, parent co-caregiving, and early adolescent competence in rural two-parent African-American families, *Child Development*, 65, 590-605.
- Bronfenbrenner, U. (1999.), Environments in developmental perspective: Theoretical and operational models, u: S. L. Friedman i T. D. Wachs (urednici), *Measuring environment across the life span: Emerging methods and concepts*, 3-28, Washington, D.C. APA.
- Bronfenbrenner, U. i Morris, P. A. (1998.), The ecology of developmental processes, u: W. Damon (urednik), *Handbook of Child Psychology*, Vol. 1, 993-1028, New York, Wiley.
- Bugental, D. B. (1987.), Attributions as moderator variables within social interactional systems, *Journal of Social and Clinical Psychology*, 5, 469-484.

- Bumpass, L. L., Martin, T. C. i Sweet, J. A. (1991.), The impact of family background of early marital factors on marital disruption, *Journal of Family Issues*, 12, 22-42.
- Caspy, A. i Elder, G. H. (1988.), Emergent family patterns: The intergenerational construction of problem behavior and relationships, u: R. A. Hinde i J. Stevenson-Hinde (urednici), *Relationships within families*, str. 218-240, New York, Oxford University Press.
- Chan, K. B., Lai, G., Ko, Y., Chi Boey, K. W. (2000.), Work stress among six professional groups: The Singapore experience, *Social Science and Medicine*, 50, 1415-1432.
- Cohan, C. L. i Bradbury, T. N. (1997.), Negative Life Events, marital interaction, and the longitudinal course of newlywed marriage, *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 114-128.
- Conger, R. D., Elder, G. H. Jr., Lorenz, F. O., Conger, K. J., Simons, R. L., Whitbeck, L. B., Huck, S. i Melby, J. N. (1990.), Linking economic hardship to marital quality and instability, *Journal of Marriage and the Family*, 52, 643-656.
- Conger, R. D., Cui, M., Bryant, C. M. i Elder, G. H. (2000.), Competence in early adult romantic relationships. A developmental perspective on family influences, *Journal of Personality and Social Psychology*, 79, 224-237.
- Connel, J. P., Spencer, M. B. i Aber, J. L. (1994.), Educational risk and resilience in African-American youth: Context, self, action and outcomes in school, *Child Development*, 65, 493-506.
- Cowan, C. P. i Cowan, P. A. (1992.), *When partners become parents*, New York, Basic Books.
- Cowan, C. P., Cowan, P. A. i Keerig, P. K. (1993.), Mothers, fathers, sons and daughters: Gender differences in family formation and parenting style (str. 165-195), u: P. A. Cowan i D. Field (urednici), *Family, Self and Society: Towards a New Agenda for Family Research*, Hillsdale, N.J., Earlbaum.
- Crawford, D. W. i Huston, T. L. (1993.), The impact of the transition to parenthood on marital leisure, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 19, 39-46.
- Crouter, A. C. (1984.), Spill-over from family to work: The neglected side of the work-family interface, *Human Relations*, 37, 425-442.
- Dadds, M. R., Atkinson, E., Turner, C., Blums, G. J. i Lendich, B. L. (1999.), Family conflict and child adjustment: Evidence for cognitive-contextual model of intergenerational transmission, *Journal of Family Psychology*, 59, 294-308.
- Diekmann, A. i Engelhardt, H. (1999.), Social inheritance of divorce: Effects of parents' family type in post-war Germany, *American Sociological Review*, 64, 783-793.
- Duncan, G. J. i Brooks-Gunn, J. (1997.), *Consequences of Growing-up Poor*, New York, Russell Sage Foundation.
- Elder, G. H., Eccles, J. S., Ardel, M. i Lord, S. (1995.), *Journal of Marriage and the Family*, 57, 771-784.
- Fallon, B. J. (1997.), The balance between paid work and home responsibilities: Personal problem or corporate concern? *Australian Psychologist*, 32, 1-9.
- Feeney, J. A. i Noller, P. (1990.), Attachment style as a predictor of adult romantic relationships, *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 281-291.

- Fincham, F. D. i Bradbury, T. (1987.), The impact of attributions in marriage: A longitudinal analysis, *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 510-517.
- Frenkel, P. (1997.), Systemic and strategic couples' therapy (str. 379-414), u: W. K. Halford i H. J. Markman (urednici), *Clinical Handbook of Marriage and Couples' Interventions*, Chichester, England, Wiley.
- Frone, M. R., Russell, M. i Cooper, M. L. (1992.), Antecedents and outcomes of work-family interface, *Journal of Applied Psychology*, 71, 65-78.
- Frone, M. R., Russell, M. i Cooper, M. L. (1997.), Relation of work-family conflict to health outcomes: A four year longitudinal study of employed parents, *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 70, 325-335.
- Greenstein, T. N. (1995.), Gender ideology, marital disruption and the employment of married women, *Journal of Marriage and the Family*, 57, 31-42.
- Grzywacz, J. G. i Marks, N. (2000.), Reconceptualizing the work - family interface: An ecological perspective on the correlates of positive and negative spill-over between work and family, *Journal of Occupational Health Psychology*, 5, 111-126.
- Hazan, C. i Shaver, P. (1987.), Romantic love conceptualized as an attachment process, *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 511-524.
- Higgins, C. A., Duxbury, L. E. i Irving, R. H. (1992.), Work-family conflict in dual-earner family, *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 51, 51-75.
- Holmes, H. T. i Rahe, R. H. (1967.), Social readjustment rating scale, *Journal of Psychosomatic Research*, 11, 213-218.
- Hraba, J., Lorenz, F. O. i Pechačova, Z. (2000.), Family stress during the Czech transformation, *Journal of Marriage and the Family*, 62, 520-531.
- Jacobson, N. S., Schmaling, K. B. i Holtzworth-Munroe, A. (1987.), Component analysis of behavioral marital therapy: 2-year follow-up and prediction of relapse, *Journal of Marriage and Family Therapy*, 13, 187-195.
- Karney, B. i Bradbury, N. (1995.), The longitudinal course of marital quality and stability: A review of theory, method and research, *Psychological Bulletin*, 118, 3-34.
- Katz, L. F. i Gottman, J. M. (1994.), Patterns of marital interaction and children's emotional development, u: R. D. Parke i S. G. Kellam (urednici), *Exploring family relationships with other social contexts* (49-74), Hillsdale, N.J., Lawrence Erlbaum.
- Keelan, J. P., Dion, K. K. i Dion, K. L. (1998.), Attachment style and relationship satisfaction: Test of self-disclosure explanation, *Canadian Journal of Behavioral Science*, 30, 24-35.
- Kinnunen, U. i Mauno, S. (1998.), Antecedents and outcomes of work family conflict among employed women and men in Finland, *Human Relations*, 51, 157-177.
- Klohnen, E. C. i Bera, S. (1998.), Behavioral and experiential patterns of avoidantly and securely attached women across adulthood. A 31-year longitudinal perspective, *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 211-223.

- Lavee, Y., McCubbin, H. I. i Olson, D. H. (1987.), The effect of stressful life events and family functioning and well-being, *Journal of Marriage and the Family*, 49, 857-873.
- Levy, S. Y., Wamboldt, F. S. i Fiese, B. H. (1997.), Family of origin experiences and conflict resolution behaviors of young adult dating couples, *Family Processes*, 36, 297-310.
- Lorenz, F. O., Conger, R. D., Simon, R. L. i Whitebeck, L. (1991.), Economic pressure and marital quality: An illustration of the method variance problem in the causal modeling of the family processes, *Journal of Marriage and the Family*, 53, 375-388.
- Lorenz, F. O., Hraba, J. i Pechačova, Z. (2001.), Effects of spouse support and hostility on trajectories of Czech couples' marital satisfaction and instability, *Journal of Marriage and Family*, 63, 1068-1082.
- MacDermid, S. M., Huston, T. L. i McHale, S. M. (1990.), Changes in marriage associated with the transition to parenthood: Individual differences as a function of sex-role attitudes and changes in the division of household labor, *Journal of Marriage and the Family*, 52, 475-486.
- MacEwan, K. E. i Barling, J. (1994.), Daily consequences of work interface with family and family interface with work, *Work and Stress*, 8, 244-254.
- Main, M., Kaplan, N. i Cassidy, J. (1985.), Security in infancy, childhood and adulthood: A move to the level of representation, *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 50, 66-104.
- McLeod, J. D. (1991.), Childhood parental loss and adult depression, *Journal of Health and Social Behavior*, 32, 205-220.
- Norton, R. (1983.), Measuring marital quality: A critical look at the dependent variable, *Journal of Marriage and the Family*, 43, 141-151.
- Obradović, J. i Čudina-Obradović, M. (2001.), Broj djece u obitelji i spol bračnog partnera kao prediktori bračne kvalitete, *Društvena istraživanja*, 10, 709-730.
- Parasurman, S., Purohit, Y. S., Gotshalk, W. M. i Beutel, N. J. (1996.), Work and family variables, entrepreneurial career success, and psychological well-being, *Journal of Vocational Behavior*, 48, 275-300.
- Presser, H. B. (2000.), Nonstandard work schedules and marital instability, *Journal of Marriage and the Family*, 62, 93-110.
- Rapetti, R. L. (1989.), Effects of daily workload on subsequent behavior during marital interaction: The roles of social withdrawal and spouse support, *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 651-659.
- Rodgers, B. (1994.), Pathways between parental divorce and adult depression, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 35, 1289-1294.
- Sanders, M. R., Halford, W. K. i Behrens, B. C. (1999.), Parental divorce and premarital couple communication, *Journal of Family Psychology*, 13, 60-74.
- Shafer, M. T. i Olson, D. H. (1981.), Assessing Intimacy: The PAIR inventory, *Journal of Marital Therapy*, 11, 47-59.
- Shapiro, A. F., Gottman, J. M. i Carrere, S. (2000.), The baby and the marriage: Identifying factors that buffer against decline in marital satisfaction after the first baby arrives, *Journal of Family Psychology*, 14, 59-70.
- Shaver, K. (1985.), *The attribution of blame: Causality, Responsibility, and Blameworthiness*, New York: Springer-Verlag.
- Shaver, P. i Hazan, C. (1988.), A biased overview of the study of love, *Journal of Social and Personal Relationships*, 5, 473-501.

- Shaver, P., Hazan, C. i Bradshaw, D. (1988.), Love as attachment: The integration of three behavioral systems (str. 68-99), u: R. J. Sternberg i M. L. Barnes (urednici), *The Psychology of Love*, New Haven, C.T., Yale University Press.
- Simpson, J. A. (1990.), The influence of attachment styles on romantic relationships, *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 971-980.
- Waldron, H. i Routh, D. K. (1981.), The effects of the first child on the marital relationship, *Journal of Marriage and Family*, 43, 785-788.
- Weiner, B. (1985.), An attributional theory of achievement motivation and emotion, *Psychological Bulletin*, 97, 74-84.
- Weiss, R. S. (1990.), Bringing work stress home, u: J. Eckenrode i S. Gore (urednici), *Stress Between Work and Family* (str. 17-38).
- Whiffen, V. E. i Gotlib, I. H. (1989.), Stress and coping in maritally distressed and nondistressed couples, *Journal of Social and Personal Relationships*, 6, 327-344.
- Widom, C. S. (1989.), Does violence beget violence? A critical examination of the literature, *Psychological Bulletin*, 106, 3-28.
- Williams, K. J. i Alliger, G. M. (1994.), Role stressors, mood spill-over and perceptions of work-family conflict in employed parents, *Academy of Management Journal*, 37, 837-868.
- Wright, J. P., Henggeler, S. W. i Craig, L. (1986.), Problems in paradise? A longitudinal examination of the transition to parenthood, *Journal of Applied Developmental Psychology*, 7, 227-291.

Zora
RABOTEG-ŠARIĆ

Renata
FRANC

Andreja
BRAJŠA-ŽGANEC

RODITELJSKI
ODGOJNI
POSTUPCI I
PSIHOSOCIJALNI
RAZVOJ
ADOLESCENATA

Stilovi roditeljskog odgoja

U procesu socijalizacije središnje mjesto zauzima obitelj i odnosi između roditelja i djece. Jedan od najkorisnijih pristupa izučavanju odnosa roditelja i djece je model roditeljskih odgojnih stilova koji je postavila Diana Baumrind (1971.). Ona govori o dvije temeljne dimenzije roditeljstva: roditeljska osjetljivost na potrebe djece (responsivnost) i roditeljski zahtjevi tj. očekivanje zrelog, odgovornog ponašanja primjerenog stupnju dječjeg razvoja. Roditelji koji su osjetljivi na dječje potrebe potiču dječje samopouzdanje i individualnost time što usmjeravaju pozornost na djecu, svjesni su njihovih zahtjeva, reagiraju na dječje potrebe i pružaju im podršku. Ova dimenzija uključuje različite važne aspekte: toplinu tj. izražavanje ljubavi, uzajamnost u interakciji roditelj-dijete, jasnu komunikaciju i otvoreno izražavanje osjećaja te sigurnu privrženost između djece i skrbnika. Zahtjevnost je druga temeljna dimenzija (faktor drugog reda) koja je utvrđena u faktorskim analizama provedenih u istraživanjima roditeljskih odgojnih postupaka. Odnosi se na zahtjeve koje roditelji postavljaju pred djecu, tj. na zahtjeve da su integrirana u obitelj i zajednicu tako što pokazuju zrelo ponašanje u skladu sa svojom dobi, nadgledanje djeteta i pokušaji discipliniranja. Dosljedna očekivanja, jasne upute, definirane odgovornosti i nadzor dječjih aktivnosti potiču razvoj samoregulacije ponašanja. Ova dimenzija najčešće se u istraživanjima naziva "roditeljska kontrola". Kontrola usmjerava djecu prema ciljevima koje roditelji postavljaju, modificira izražavanje nezrelog, zavisnog i neprijateljskog ponašanja te potiče usklađivanje s postavljenim standardima ponašanja. Najvažniji čimbenik u upravljanju dječjim ponašanjem jest pravovremena primjena pozitivnih i negativnih potkrepljenja, u skladu s poželjnim ili zabranjenim dječjim ponašanjem.

Gotovo sve utjecajne teorije socijalizacije u obitelji proučavaju uzajamno i interaktivno djelovanje različitih dimenzija roditeljskog ponašanja tako što najčešće kombiniraju indeks roditeljske topline, prihvatanja ili uključeno-

sti u odgoj s indeksom roditeljske kontrole ili strogosti (Maccoby i Martin, 1983.). Kombinacija ovih dimenzija proizvodi četiri opća stila roditeljstva. U ranijim radovima Baumrind navodi tri prevladavajuća stila roditeljskog ponašanja. Autoritarni roditelji skloni su kažnjavanju djece i zahtijevaju od djece poslušnost roditeljskim zahtjevima, a u maloj mjeri odgovaraju na potrebe djece i pokazuju djeci toplinu i razumijevanje. Permisivni roditelji u znatno većoj mjeri odgovaraju na potrebe djece, ali ne pružaju djeci nikakve granice ponašanja. Autoritativni roditelji su fleksibilni, osjetljivi na dječje potrebe, ali također dosljedno zahtijevaju da se djeca pridržavaju određenih normi ponašanja. Kasnije su Maccoby i Martin (1983.) utvrdili četvrti, ravnodušni ili zanemarujući stil, a odnosi se na roditelje koji su premalo uključeni u odgoju djece i u maloj mjeri reagiraju na dječje potrebe i na dječje ponašanje. Isti autori u pregledu istraživanja iz ovoga područja navode da rezultati općenito potvrđuju model koji je postavila Baumrind te da se, u skladu s pretpostavkama autorice modela, autoritativni stil odgoja pokazao najefikasnijim za zdrav psihosocijalni razvoj djece. Rezultati istraživanja pokazuju da su djeca i mlađi adolescenti autoritativnih roditelja nezavisna, sposobna regulirati vlastito ponašanje, emocionalno prilagođena, zadovoljna i društveno odgovorna.

Model koji je postavila Baumrind najčešće se koriste za ispitivanje djelovanja socijalizacijskih čimbenika u ranom i srednjem djetinjstvu, ali je potvrđen i u kasnijim radovima s adolescentima. Lamborn i suradnici (1991.) testirali su reviziju konceptualnog okvira Diane Baumrind za tipologiju roditeljskog ponašanja koju navode Maccoby i Martin (1983.) tako što su klasificirali približno 4100 obitelji adolescenata starih od 14 do 18 godina s obzirom na procjene adolescenata o ponašanju njihovih roditelja na dvije dimenzije: prihvaćanje/uključenost i strogost/nadzor. Zatim su uspoređivali adolescente čiji roditelji koriste različite odgojne stilove na različitim mjerama psihosocijalnog razvoja i prilagodbe. Adolescenti koji opisuju svoje roditelje kao autoritativne imali su najveće rezultate na mjerama psihosocijalne kompetencije (socijalna kompetentnost, školska kompetentnost, samopouzdanje, školski uspjeh, usmjerenost na rad, usmjerenost na školu), a najmanje na mjerama internaliziranih (psihološki simptomi anksioznosti i depresivnosti i somatski simptomi) i eksternaliziranih problema (problematično ponašanje u školi, uporaba opojnih sredstava i delinkvencija). Potpuno obrnut sklop rezultata utvrđen je za djecu zanemarujućih ili indiferentnih roditelja. Rezultati adolescenata autoritarnih i popustljivih roditelja po veličini su između ove dvije skupine

na većini mjera socijalizacijskih ishoda i pokazuju kako pozitivne tako i negativne socijalizacijske ishode. Djeca autoritarnih roditelja pokazuju dobro razvijene osobine koje ukazuju na poslušnost i konformiranje roditeljskim standardima – ona su usmjerena na školu, pokazuju dobar uspjeh i manje se uključuju u devijantne aktivnosti. Međutim, u usporedbi s adolescentima iz popustljivih obitelji, ona pokazuju slabije samopouzdanje i smatraju da imaju slabije školske sposobnosti i socijalne vještine. Zanimljiv sklop podataka utvrđen je u skupini adolescenata iz popustljivih obitelji. Slično kao i njihovi vršnjaci iz ravnodušnih obitelji, ovi adolescenti manje su usmjereni na školu i pokazuju veću učestalost problematičnog ponašanja u školi i češće konzumiraju opojna sredstva. Adolescenti iz popustljivih obitelji ipak nisu bili značajno više uključeni u ozbiljnije oblike delinkventnog ponašanja od adolescenata iz autoritativnih i autoritarnih obitelji, a uz to su imali relativno visoke rezultate na mjerama socijalne kompetencije i samopouzdanja. Ovi podaci ukazuju da se radi o skupini dobro psihološki prilagođenih mladih koji su osobito usmjereni na kulturu vršnjaka i na društvene aktivnosti koje vršnjaci visoko vrednuju, uključujući i neke aktivnosti koje nisu u skladu s vrednotama odraslih.

Stil roditeljstva definira se kao stabilan sklop stavova i uvjerenja o odgoju koji oblikuje kontekst unutar kojega se odvija roditeljsko ponašanje. S druge strane, roditeljski odgojni postupci odnose se na specifična ponašanja roditelja koja su izravnije povezana s dječjim ponašanjem. Stil odgoja povezan je s dječjim ponašanjem neizravno, djeluje kao moderator veze između različitih roditeljskih odgojnih postupaka i s njima povezanih aspekata dječjeg psihosocijalnog razvoja (Darling i Steinberg, 1993.; prema Brenner i Fox, 1999.). Istraživanja koja su pokušavala bolje objasniti roditeljske odgojne postupke u adolescenciji navode tri glavne komponente autoritativnog stila odgoja: emocionalna toplina (koliko je adolescent voljen i prihvaćen); struktura i nadzor (u kolikoj mjeri postoje očekivanja u odnosu na adolescenta i pravila njegovog ponašanja); podržavanje nezavisnosti (u kojem stupnju roditelji prihvaćaju i potiču individualnost adolescenta). Općenito, roditeljska toplina povezana je s većom kompetentnošću, postojanje strukture povezano je s manje problema u ponašanju, a poticanje nezavisnosti povezano je s manje simptoma psiholoških smetnji kao što su depresivnost i anksioznost (Barber i sur., 1994.; Steinberg i sur., 1992.; Steinberg, 1996.).

Roditeljstvo je, kao i ostali oblici ljudskog ponašanja, višestruko determinirano. Model koji je postavila Baum-

rind u manjoj se mjeri bavi determinantama roditeljstva, a također je zanemaren utjecaj djece kao aktivnih čimbenika socijalizacije. Isto tako, postoje i razlike među kulturama, u odnosu na to što se smatra poželjnim za odgoj djece, te u roditeljskim stilovima odgoja. Ipak, većina je kultura otkrila da se zdrav razvoj djece i adolescenata najučinkovitije promiče ljubavlju i uz umjerenu roditeljsku kontrolu. Jedno istraživanje, koje je uspoređivalo 186 kultura u svijetu (Rohner i Rohner, 1981.; prema Santrock, 1995.), pokazalo je da je najčešći obrazac roditeljskih odgojnih postupaka bila kombinacija toplog i kontrolirajućeg stila koji nije ni previše restriktivan ni previše permisivan.

Jedno od najranijih istraživanja roditeljskog stila odgoja kod nas, koje je provela Lacković-Grgin (1982.), ukazuje na bolju socijalnu i školsku kompetentnost te socijalnu prihvaćenost djece iz obitelji demokratskog stila rukovođenja. Kod nas su još uvijek malobrojna ispitivanja neposrednih čimbenika socijalizacije u obitelji, posebice roditeljskog stila odgoja kao višedimenzionalne varijable (Ajduković, 1990.), a tek se posljednjih godina javlja sve veći broj istraživanja roditeljskog ponašanja.

Psihološka i bihevioralna kontrola

U istraživanjima socijalizacije osobito se ističe važnost roditeljske kontrole tj. načina na koji roditelji reguliraju dječje ponašanje. Iako su još šezdesetih godina najranija istraživanja na temelju rezultata faktorskih analiza ukazala na različite vrste kontrole, u tipologiji roditeljskog ponašanja koju je razvila Baumrind one su kombinirane. Autoritativni roditelji potiču psihološku nezavisnost djeteta, iako od djece dosljedno zahtijevaju da poštuju pravila ponašanja: djecu potiču da iskazuju prosocijalno ponašanje prema drugima, samostalno prosuđuju o različitim moralnim pitanjima da poštuju odrasle i uče se nezavisno razmišljati. Autoritarno roditeljstvo praćeno je zahtjevnim ponašanjem roditelja koje ujedno ograničava razvoj zdrave psihološke nezavisnosti. Novija istraživanja govore o dvije vrste kontrole koje nisu nužno u korelaciji. Razlikuju se u tome na koje se područje roditelji usmjeravaju u svojim pokušajima discipliniranja djece i reguliranja dječjeg ponašanja. Termin "psihološka kontrola" odnosi se na pokušaje da se dijete učini emocionalno zavisnim od roditelja, na sprječavanje razvoja dječje nezavisnosti te manipulirajuće ponašanje roditelja koje uključuje npr. prijetnju uskraćivanjem ljubavi, izazivanjem krivnje i sl. Ovakav oblik kontrole svojstven je autoritarnom stilu odgoja. Drugi oblik kontrole najčešće se naziva "roditeljski nadzor", a odnosi

se na bihevioralnu kontrolu i u vezi je s roditeljskim naporima da reguliraju dječje ponašanje. Slaba bihevioralna kontrola ukazuje na neangažiranost roditelja u odgoju i na nedovoljnu roditeljsku regulaciju dječjeg ponašanja, kao što je to slučaj kod dopuštanja pretjerane dječje samostalnosti koja nije u skladu s dječjom dobi, pomanjkanja pravila, ograničenja i nepoznavanja djetetovih dnevnih aktivnosti. Ova dva oblika kontrole imaju različite razvojne reperkusije. Prisustvo psihološke kontrole predstavlja rizičan čimbenik za dječji razvoj. Previše kontrole povezano je s internaliziranim problemima adolescenata kao što su anksioznost i depresivnost. Za razliku od toga odsustvo dovoljne bihevioralne kontrole predstavlja rizičan čimbenik razvoja. Neadekvatna bihevioralna kontrola povezana je s razvojem eksternaliziranih problema adolescenata kao što su impulzivnost, agresivnost, delinkvencija i uporaba opojnih sredstava (Barber i sur., 1994.; Kurdek i Fine, 1994.; Lamborn i sur., 1991.; Steinberg i sur., 1994.). Takva obiteljska okolina ne uspijeva socijalizirati regulaciju vlastitog ponašanja te konformnost ili ovisnost o drugima u onolikoj mjeri koliko je dovoljno za povoljan razvoj ličnosti. Slab nadzor također pogoduje povezivanju s devijantnim društvom i izlaže adolescente rizicima da se konformiraju normama takvih skupina mladih, bez vlastitih izvora na koje bi se mogli osloniti. Proces osamostaljivanja osobito je izražen u adolescenciji, tako da povećana sloboda i stvaranje više veza s ljudima izvan obitelji čini nadzor osobito važnim i istaknutim u ovom razdoblju

Odnosi između adolescenata i roditelja

Psihoanalitičke teorije (Freud, Erikson) smatraju da emocionalna vezanost između roditelja i djece u adolescenciji slabi. Roditelji i vršnjaci opisuju se kao dva "društvena svijeta" koji imaju potpuno odvojen utjecaj na adolescenta. Slično govore i kognitivističko-razvojne teorije (Piaget, Kohlberg) prema kojima se odnos roditelj-dijete temelji na unilateralnom autoritetu, dok su odnosi s vršnjacima ravnopravniji i više uzajamni. Prema ovim teorijama, budući da se psihološko odvajanje od roditelja događa prije nego što su adolescenti postigli potpunu nezavisnost i uspostavu vlastitog identiteta, adolescenti su podložni utjecaju skupine vršnjaka tj. dolazi do pomaka s odnosa zavisnosti od roditelja na odnose zavisnosti od vršnjaka (prema Bogen Schneider i sur., 1998.).

Suvremene teorije ističu da je osnovni razvojni izazov u razdoblju adolescencije odvojiti se od obitelji i povezati se s njom na nov način. To uključuje redefiniranje veza s obi-

telji ili uspostavljanje uzajamnosti u odnosima umjesto jednosmjernog autoriteta. Rezultat adolescencije jest uspostavljanje vlastitog identiteta koji je odvojen od roditeljskog, ali u kontekstu redefiniranih, bliskih emocionalnih veza s roditeljima (prema Chase-Lansdale i sur., 1995.). U odnosu na klasične socijalizacijske teorije, hipoteza o postizanju nezavisnosti uz istovremenu bliskost s roditeljima podrazumijeva povezanost između roditelja i vršnjaka kao socijalizacijskih čimbenika, pri čemu je za optimalan razvoj adolescenata važna uključenost i u jedan i u drugi sustav. Rezultati više istraživanja ukazuju na to da roditelji i vršnjaci nisu dva suprotna socijalizacijska sustava, već roditelji mogu izravno ili neizravno utjecati na socijalne odnose koje će njihova djeca uspostaviti izvan obitelji. Odnosi u obitelji prenose se na odnose s vršnjacima i adolescenti najbolje funkcioniraju kada im i roditelji i prijatelji pružaju optimalnu podršku (Brown i sur., 1993.; Deković i Raboteg-Šarić, 1997.; Fletcher i sur., 1995.; Mounts i Steinberg, 1995.).

Svrha je ovog rada prikazati nove skale za mjerenje roditeljskih odgojnih postupaka i njihova metrijska svojstva utvrđena na temelju rezultata reprezentativnog uzorka hrvatskih srednjoškolaca te opisati glavna obilježja roditeljskog ponašanja. Na valjanost ovih skala ukazuju rezultati istraživanja koja su s mlađim i starijim adolescentima provele Raboteg-Šarić i suradnice u okviru projekta Instituta Pilar – *Socijalizacija djece i mladeži*. U radu se prikazuju najvažniji rezultati tih istraživanja, a posebice se ukazuje na važnost varijable roditeljskog nadzora za zdrav psihosocijalni razvoj adolescenata.

METODA

Ispitanici

U ovom radu iznosi se dio rezultata opsežnog terenskog istraživanja o kvaliteti života i rizičnom ponašanju mladih. Istraživanje je provedeno 1998. godine na reprezentativnom uzorku od 2.823 hrvatskih srednjoškolaca. Uzorak ispitanika formiran je na temelju popisa svih srednjih škola i razreda u Republici Hrvatskoj tako da su u uzorku zastupljene škole iz svih županija proporcionalno njihovom udjelu u ukupnoj populaciji učenika. U uzorku je nešto više djevojaka (55%) nego mladića (45%) zbog nejednake zastupljenosti učenika različitog spola u stručnim školama koje su ušle u uzorak ispitivanja. Prosječna dob ispitanika je 16,8 godina (SD=1.10). Najveći broj mladih u uzorku je iz obitelji s oba roditelja (86%), a 14% ispitanika živi s jednim roditeljem.

Upitnik koji je primijenjen tijekom anketnog istraživanja o kvaliteti života i rizičnom ponašanju mladih sadržavao je i dio koji se odnosi na obilježja obitelji adolescenata i roditeljsko ponašanje. Roditeljsko ponašanje mjereno je na temelju odgovora mladih na skalama procjena roditeljskih odgojnih postupaka. Zasebno se procjenjivalo odgojne postupke oba roditelja, pri čemu su primijenjene skale koje mjere roditeljski nadzor, podršku i zajedničko odlučivanje. Ove skale predstavljaju nešto izmijenjene mjerne instrumente, koji su konstruirani u prethodnom istraživanju s učenicima šestih i sedmih razreda zagrebačkih osnovnih škola (Raboteg-Šarić i Brajša-Žganec, 2000.), i uglavnom uključuju čestice koje se koriste u istraživanjima iz ovoga područja, a provedena su na uzorcima američkih adolescenata (Barber i sur., 1994.; Brown i sur., 1993.; Lamborn i sur., 1991.; Simmons i sur., 1992.).

Skala roditeljskog nadzora primijenjena je u istom obliku kao i u prethodnom istraživanju. Skala sadrži pet tvrdnji koje mjere iskustva adolescenata o tome koliko su roditelji upoznati s njihovim svakodnevnim aktivnostima. Adolescenti su ocjenjivali, posebno majke i očeve s obzirom na to koliko znaju o njihovim aktivnostima, na skalam od tri stupnja (1 - "ne znaju", 2 - "malo znaju", 3 - "puno znaju").

Sljedeće dvije skale primijenjene su s nešto izmijenjenim načinom odgovaranja nego u prethodnom istraživanju, tako da uključuju skale procjena od tri stupnja te su proširene dodatnim česticama (tri za roditeljsku podršku i jedna za zajedničko odlučivanje).

Skala roditeljske podrške uključuje osam čestica uz koje adolescenti odgovaraju uolikoj mjeri percipiraju svoje roditelje kao osobe koje spremno odgovaraju na njihove potrebe i koje ih ohrabruju koristeći poticaje i nagrade za dobro ponašanje. Uz svaku tvrdnju odgovara se na skali od tri stupnja (1 - "uglavnom netočno", 2 - "donekle točno", 3 - "uglavnom točno").

Skala zajedničkog odlučivanja odnosi se na percepciju adolescenata o tome koliko im roditelji dopuštaju samostalnosti u odlučivanju tj. sklonost roditelja da uključe djecu pri odlučivanju o važnim stvarima u njihovom životu umjesto da donose unilateralne odluke. Ovaj instrument sadrži četiri tvrdnje uz koje ispitanici na skali od tri stupnja (1 - "uglavnom netočno", 2 - "donekle točno", 3 - "uglavnom točno") odgovaraju uolikoj mjeri se odnose na njihove očeve i majke.

REZULTATI I RASPRAVA

Rezultati ispitanika na skalama procjene odgojnih postupaka očeva i majki podvrgnuti su analizi glavnih komponenta uz varimax rotaciju. U oba slučaja analiza je rezultirala s tri značajne komponente (karakterističnog korijena većeg od jedan) koje objašnjavaju 46,5% ukupne varijance rezultata na skalama procjena majčinog ponašanja, odnosno 52,4% ukupne varijance rezultata na skalama procjena očevih odgojnih postupaka. U oba slučaja analiza je pokazala čistu faktorsku strukturu koja odgovara prethodno opisanim skalama, pri čemu svaka čestica ima značajna zasićenja (veća od 0.40) samo na pripadajućem faktoru. Prvi faktor visoko je saturiran s osam čestica koje se odnose na roditeljsku podršku. Drugi faktor visoko je saturiran s pet čestica koje se odnose na roditeljski nadzor, a treći faktor uključuje četiri čestice koje se odnose na zajedničko odlučivanje s roditeljima (tablica 1).

Na temelju ovako dobivene faktorske strukture formirane su tri skale roditeljskih odgojnih postupaka. Prosječne vrijednosti i raspršenja na svakoj od čestica pojedine subskale te korelacije čestica s ukupnim rezultatima na pojedinoj subskali prikazane su također u tablici 1. U istraživanjima roditeljskih odgojnih postupaka jedan od češćih metodoloških problema jest taj što primijenjeni mjerni instrumenti, koji mjere različite aspekte roditeljskog ponašanja, imaju nisku pouzdanost. Kako se vidi iz veličine Cronbach alpha koeficijenata, instrumenti primijenjeni u ovom istraživanju pokazali su zadovoljavajuću nutarnju konzistenciju.

Ispitanici su procjenjivali različite aspekte roditeljskog ponašanja na ljestvicama od tri stupnja. Iako u ovom slučaju opisne vrijednosti ljestvica nisu iste, usporedba veličina prosječnih vrijednosti može dati uvid u izraženost različitih odgojnih postupaka, pri čemu veće procjene općenito ukazuju na veću zastupljenost određenog ponašanja (slika 1). Na svim skalama su procjene majčinog ponašanja veće, što općenito ukazuje na veću uključenost majke u odgoju i na veću bliskost u odnosima s majkom. Istraživanja također pokazuju da su majke više od očeva sklone bezuvjetno prihvaćati djecu i pružati im potporu (McCormick i Kennedy, 1994.).

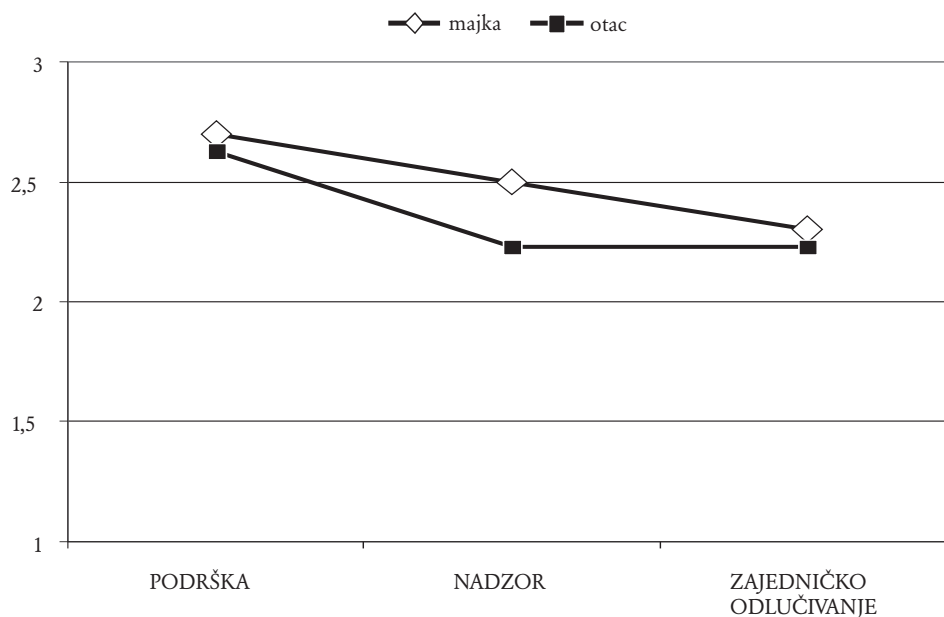
Ukoliko bismo prosječne procjene roditeljskih odgojnih postupaka opisali na temelju skalnih vrijednosti, onda možemo zaključiti da je u odgoju najviše izražena roditeljska podrška. Prosječne procjene ispitanika oba spola, uz tvrdnje koje opisuju roditeljsku podršku ($M=2.60$, $SD=0.427$ za oca; $M=2.72$, $SD=0.330$ za majku), najbliže su skalnoj

Tablica 1

Faktorska struktura skala za mjerenje roditeljskog ponašanja, rezultati analize čestica, prosječne vrijednosti i raspšrenja rezultata na pojedinim skalama

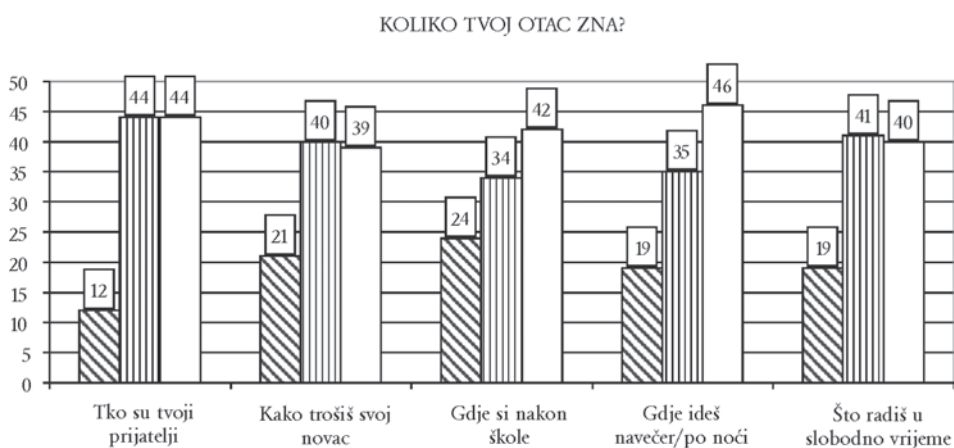
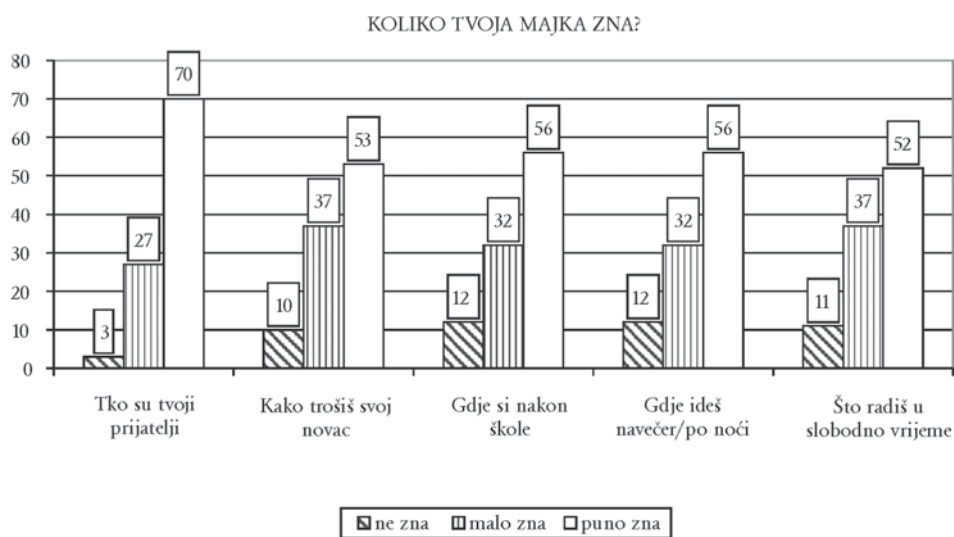
Faktor 1: Roditeljska podrška	Majka	Otac	Majka	Otac	Majka	Otac		
<i>Koliko se navedene tvrdnje odnose na tvog oca i majku?</i>	F1	F1	r_{it}^*	r_{it}^*	M	SD	M	SD
Mogu računati na njenu (njegovu) pomoć ako imam neki problem	.56	.60	.52	.62	2.79	.46	2.59	.62
Potiče me da sve što radim napravim najbolje što mogu	.71	.73	.52	.62	2.74	.49	2.65	.58
Potiče me na samostalno razmišljanje	.47	.58	.39	.50	2.57	.61	2.54	.65
Uvijek pokazuje interes za ono što se događa u mom životu	.52	.51	.52	.59	2.67	.55	2.43	.68
Siguran(na) sam da me voli onakvog kakav sam (onakvu kakva sam)	.51	.59	.48	.54	2.81	.45	2.75	.53
Pokaže mi da mu (joj) je drago kada učinim nešto što mu (joj) se sviđa	.58	.65	.51	.60	2.77	.49	2.64	.60
Potiče me da se više potrudim kada dobijem lošiju ocjenu	.69	.66	.48	.56	2.71	.54	2.55	.66
Pohvaljuje me kada dobijem dobru ocjenu u školi	.60	.63	.45	.53	2.64	.59	2.49	.69
<i>% ukupne varijance</i>	<i>17.8</i>	<i>21.0</i>						
<i>Cronbach alpha</i>			<i>.77</i>	<i>.84</i>				
Faktor 2: Roditeljski nadzor								
<i>Koliko stvarno tvoji roditelji znaju?</i>	F2	F2	r_{it}^*	r_{it}^*	M	SD	M	SD
Tko su tvoji prijatelji	.62	.63	.47	.55	2.68	.52	2.32	.67
Kako trošiš novac	.68	.71	.50	.59	2.43	.67	2.17	.75
Gdje si nakon škole	.75	.77	.57	.64	2.43	.70	2.17	.79
Gdje ideš navečer/po noći	.73	.75	.55	.59	2.44	.70	2.26	.76
Što radiš u slobodno vrijeme	.63	.66	.48	.56	2.40	.68	2.21	.74
<i>% ukupne varijance</i>	<i>15.1</i>	<i>17.3</i>						
<i>Cronbach alpha</i>			<i>.74</i>	<i>.80</i>				
Faktor 3: Zajedničko odlučivanje								
<i>Koliko se navedene tvrdnje odnose na tvog oca i majku?</i>	F3	F3	r_{it}^*	r_{it}^*	M	SD	M	SD
Kada želi da nešto napravim, objasni mi zašto to želi	.55	.54	.44	.47	2.34	.70	2.25	.73
Pita me za mišljenje kada odlučuje nešto u vezi sa mnom	.67	.59	.46	.50	2.56	.64	2.43	.72
Pita me za mišljenje kada odlučuje o obiteljskim stvarima	.74	.78	.52	.55	2.20	.71	2.02	.74
Objašnjava mi razloge svojih odluka	.71	.75	.53	.57	2.21	.68	2.02	.72
<i>% ukupne varijance</i>	<i>13.6</i>	<i>14.1</i>						
<i>Cronbach alpha</i>			<i>.70</i>	<i>.73</i>				

* korelacija čestice s ukupnim rezultatom na skali kada je uklonjen varijabilitet čestice iz ukupnog rezultata



Slika 1
Prosječne vrijednosti na skalama roditeljskih odgojnih postupaka

vrijednosti 3, tj. “potpuno točno” opisuju očeve i majke (slika 1). Zajedničko odlučivanje, kao jedan od aspekata demokratskog stila odgoja, nešto je manje zastupljeno. Prosječne procjene na skalama zajedničkog odlučivanja najbliže su skalnoj vrijednosti 2, tj. “donekle točne” za ponašanje očeva i majki ($M=2.18$, $SD=0.543$ za oca; $M=2.33$, $SD=0.498$ za majku). Prema mišljenju mladih, i majka i otac ih nedovoljno tretiraju kao ravnopravne sudionike u raspravi i manje su skloni uvažiti njihovo mišljenje kada odlučuju o važnim stvarima. Analiza odgovora uz pojedine tvrdnje na Skali zajedničkog odlučivanja pokazala je npr. da za tvrdnju “Pita me za mišljenje kada odlučuje o obiteljskim stvarima” 29% mladih navodi da točno opisuje njihove očeve, a 37% mladih to navodi za majke. Slično tome, tvrdnja “Objašnjava mi razloge svojih odluka” točno opisuje 36% majki i 27% očeva. Prema odgovorima mladih, za 57% očeva i 64% majki može se sa sigurnošću tvrditi (odgovori “potpuno točno”) da ih pitaju za mišljenje kada odlučuju nešto u vezi s njima, a 47% majki i 42% očeva objasni im zašto žele da oni nešto naprave. Aritmetičke sredine rezultata na Skali očevog nadzora također su najbliže skalnoj vrijednosti 2 ($M=2.23$, $SD=0.556$), što u ovom slučaju znači da očevi “malo znaju” o svakodnevnim aktivnostima djece, dok su majke nešto bolje upoznate s time što se događa u životu njihove djece ($M=2.48$, $SD=0.463$). Odgovori srednjoškolaca na pojedine čestice skala očevog i majčinog nadzora prikazani su na slici 2.



Napomena: Radi veće preglednosti rezultata navedeni postotci izračunati su za one ispitanike koji su odgovorili na pojedine tvrdnje. Na tvrdnje koje mjere očev nadzor nije odgovorilo manje od 6% ispitanika, a uz opise majčinog nadzora manje od 2% ispitanika.

U istraživanju koje su Raboteg-Šarić i Brajša-Žganec (2000.) provele s mlađim adolescentima pokazalo se da je čak, i kada se radi o djeci staroj svega 12 i pol godina, velik broj roditelja slabo upućen u to što se događa u životu njihove djece. Nešto manje od polovine djece navelo je da njihovi roditelji ne znaju ili malo znaju kako ona provode slobodno vrijeme. Približno četvrtina roditelja slabo je upućena u to gdje su djeca nakon škole, približno trećina slabo zna kako djeca troše svoj džeparac, a svaki peti

Slika 2
Distribucija odgovora na skalama roditeljskog nadzora

roditelj malo zna o tome s kime se druže njegova djeca (Raboteg-Šarić, 2001.). Stariji adolescenti trebaju veću nezavisnost i više traže društvo vršnjaka, ali to ne znači da oni prekidaju odnos s roditeljima. U adolescenciji se odnosi s roditeljima više zasnivaju na međusobnom uvažavanju i uzajamnosti, a ne na jednosmjernom autoritetu. Opća slika odnosa između roditelja i adolescenata u ovom istraživanju ukazuje na to da adolescenti percipiraju da imaju od roditelja dovoljno podrške i ljubavi, ali znatan broj roditelja nema dovoljno znanja o tome što se događa u životu njihove djece i manje su skloni uvažavati mišljenje adolescenata te imati povjerenja u to da su oni sposobni samostalno donositi odluke. U empirijskim istraživanjima varijabla roditeljskog nadzora obično se operacionalizira kao roditeljsko znanje o tome s kim se djeca druže, kojim se aktivnostima bave i općenito kako provode svoje slobodno vrijeme kada nisu kod kuće. U novije vrijeme sve više se govori o tome da ovako operacionalizirana varijabla roditeljskog nadzora ukazuje na kvalitetu komunikacije između djece i roditelja. Drugim riječima, ne radi se o roditeljskim pokušajima da stalno prate djecu i pokušavaju ih kontrolirati, već se radi o roditeljskom (ne)znanju o tome što se događa u životu njihovog djeteta. Roditeljski pokušaji da imaju potpun uvid u aktivnosti adolescenata tako da ih neprestano nadgledaju uglavnom nisu učinkoviti. Roditeljsko znanje o dječjim aktivnostima velikim dijelom potječe od samih adolescenata i njihove spremnosti da svoja iskustva dijele s roditeljima. Otvorenost adolescenata i njihova spremnost za povjeravanje povezana je u većoj mjeri s dobrom prilagodbom nego li sam nadzor roditelja nad aktivnostima adolescenata (Kerr i Stattin, 2000.).

Povezanost roditeljskih odgojnih postupaka s ponašanjem adolescenata

Nalazi o povezanosti roditeljskih postupaka s prilagodbom adolescenata utvrđeni su u većem broju istraživanja provedenih u okviru znanstvenoistraživačkog programa Instituta Pilar. Navedenim istraživanjima ispitana je povezanost roditeljskih odgojnih postupaka s nekoliko domena ponašanja adolescenata kao što su: problematična ponašanja (pušenje, konzumiranje alkohola i droga); eksternalizirani problemi (agresivnost i devijantnost); slika o sebi (opće samopoštovanje, specifične domene samopoimanja); internalizirani problemi (anksioznost, depresivnost, somatski problemi) i načini provođenja slobodnog vremena (strukturirani i nestrukturirani).

Pri tome je, u već spomenutom istraživanju s mlađim adolescentima, utvrđeno da su slabiji roditeljski nadzor i manja podrška roditelja djeci povezani s učestalijim problematičnim ponašanjem u školi, devijantnim ponašanjem, pušenjem i uzimanjem alkohola (Raboteg-Šarić i Brajša-Žganec, 2000.). Djeca čiji su roditelji više uključeni u odgoj rjeđe su probala pušiti i pokazuju manje učestalo problematično ponašanje u školi, a zajedničko donošenje odluka povezano je s manjom učestalošću izražavanja devijantnog ponašanja. Glavni nalaz ovog istraživanja potvrđuje da je roditeljski nadzor najjače povezan sa svim oblicima izražavanja problematičnog ponašanja.

Rezultati istraživanja Raboteg-Šarić i Brajša-Žganec (2000.) na mlađim adolescentima nadalje su pokazala da bolji školski uspjeh imaju djeca koja su aktivno angažirana tijekom svog slobodnog vremena i koja imaju određena ograničenja u vremenu do kada mogu biti najkasnije vani tjedno i vikendom. Pri tome su veća angažiranost roditelja, zajedničko odlučivanje i veći nadzor povezani s organiziranim provođenjem slobodnog vremena mladih.

Povezanost roditeljskih odgojnih postupaka i samopoimanja adolescenata s njihovim problematičnim ponašanjem te pušenjem i konzumiranjem alkohola ispitana je primjenom multiplih regresijskih analiza sa sociodemografskim varijablama, roditeljskim odgojnim postupcima, dimenzijama samopoimanja te varijablama provođenja slobodnog vremena kao prediktorima te problematičnim ponašanjem adolescenata kao kriterijima (Raboteg-Šarić, Rijavec i Brajša-Žganec, 2001.). Roditeljski nadzor te samopoimanje adolescenata pokazali su se najvažnijim prediktorima njihovog ponašanja. Adolescenti koji su zadovoljni svojim ponašanjem, koji osjećaju da postupaju ispravno te da se ponašaju kako se od njih očekuje manje konzumiraju alkohol, manje puše i pokazuju manje učestalo problematično ponašanje u školi. Ponovno se pokazalo da je veći roditeljski nadzor povezan s manjim konzumiranjem alkohola i cigareta te s manjim problematičnim i devijantnim ponašanjem.

Na istom uzorku mlađih adolescenata ispitan je odnos između roditeljskih odgojnih postupaka, samopoimanja, internaliziranih i eksternaliziranih problema, posebno za dječake i djevojčice (Raboteg-Šarić, Rijavec, Franc, 2002.). Eksternalizirani problemi zahvaćeni su subskalom agresivnosti/impulzivnosti te subskalom devijantnih ponašanja. Nalazi početnih regresijskih analiza na uzorku dječaka i na uzorku djevojčica pokazali su da je od dimenzija roditeljskih odgojnih postupaka značajan prediktor eksternaliziranih problema jedino dimenzija

roditeljskog nadzora. Pritom je na oba uzorka veći roditeljski nadzor praćen s manje izraženim problemima agresivnosti/impulzivnosti te devijantnim ponašanjima. Dodatnim hijerarhijskim regresijskim analizama, u koje su uz dimenzije roditeljskih odgojnih postupaka kao prediktori eksternaliziranih problema uvršteni i aspekti samopoimanja djece, utvrđeno je da je prediktivan doprinos nadzora za objašnjenje eksternaliziranih problema dječaka u potpunosti posredovan dimenzijom samopoimanja koja se odnosi na zadovoljstvo vlastitim ponašanjem. Kod djevojčica je prediktivan doprinos nadzora za objašnjenje agresivnosti i impulzivnosti djelomično posredovan samopoimanjem, dok je veći nadzor, veće zadovoljstvo vlastitim ponašanjem i izgledom praćeno manjom zastupljenošću problema delinkvencije.

U pogledu internaliziranih problema (Raboteg-Šarić, Rijavec, Franc, 2002.) utvrđeno je da je veći roditeljski nadzor povezan s manje izraženom anksioznošću i dječaka i djevojčica. Osim važnosti nadzora ovi podaci ukazuju i na važnost zajedničkog odlučivanja, pri čemu je veća uključenost djevojčica u zajedničko odlučivanje također praćena manjom anksioznošću i depresivnošću. Dodatnim regresijskim analizama, koje kao prediktore uključuju i aspekte samopoimanja, utvrđeno je da je doprinos roditeljskog nadzora za objašnjenje anksioznosti i depresivnosti dječaka u potpunosti posredovan ponovno dimenzijom samopoimanja koja se odnosi na zadovoljstvo vlastitim ponašanjem. Kod djevojčica djelomični posrednik doprinosa nadzora je opće samopoštovanje, dok doprinos zajedničkog odlučivanja posreduje socijalna prihvaćenost. Osim toga, važnost roditeljskog ponašanja utvrđena je i za izraženost somatskih tegoba djevojčica, pri čemu je izraženije zajedničko odlučivanje praćeno manje izraženim somatskim tegobama.

U istraživanju sa starijim adolescentima potvrđena je važnost dimenzija roditeljskog ponašanja i za načine provođenja slobodnog vremena adolescenata (Raboteg-Šarić, Sakoman, Brajša-Žganec, 2002.). I na uzorku mladića i na uzorku djevojaka utvrđeno je da je veći majčin i očev nadzor praćen manjom zastupljenošću izlazaka i zabave kao nestrukturiranim načinom provođenja slobodnog vremena. Ujedno, veći roditeljski nadzor te veća podrška roditelja i veće uključivanje djeteta u zajedničko odlučivanje praćeni su većom zastupljenošću strukturiranih načina provođenja slobodnog vremena (češćim čitanjem, hobijima i kulturnim aktivnostima te bavljenjem sportom i rekreacijom).

Provedena istraživanja ukazuju na važnost roditeljskih odgojnih postupaka, posebno roditeljskog nadzora i podrške za uspješnu psihosocijalnu prilagodbu adolescenata. Budući da su utvrđeni nalazi o povezanosti dimenzija roditeljskih odgojnih postupaka s različitim oblicima ponašanja adolescenata sukladni nalazima drugih istraživača u ovom području, oni ukazuju i na valjanost primijenjenih skala za mjerenje dimenzija roditeljskog ponašanja. Ujedno, rezultati naših istraživanja pokazuju da adolescencija nije životno razdoblje kada bi roditelji trebali biti manje uključeni u odgoj, već bi trebali i dalje ostati bliski s djetom i s njima razvijati ravnopravne odnose.

LITERATURA

- Ajduković, M. (1990.), Stil odgoja u obitelji kao faktor delinkventnog ponašanja djece, *Primijenjena psihologija*, 11, 47-54.
- Barber, B. K., Olsen, J. E., Shagle, S. C. (1994.), Associations between parental psychological and behavioral control and youth internalized and externalized behaviors, *Child Development*, 65, 1120-1136.
- Baumrind, D. (1971.), Current patterns of parental authority, *Developmental Psychology Monograph*, 4, 1-103.
- Bogensneider, K., Wu, M., Raffaelli, M. i Tsay, J. C. (1998.), Parent influences on adolescent peer orientation and substance use: The interface of parenting practices and values, *Child Development*, 69, 1672-1688.
- Brenner, V., Fox, R. A. (1999.), An empirically derived classification of parenting practices, *Journal of Genetic Psychology*, 160, 343-356.
- Brown, B. B., Mounts, N., Lamborn, S. D., Steinberg, L. (1993.), Parenting practices and peer group affiliation in adolescence, *Child Development*, 64, 467-482.
- Chase-Lansdale, P. L., Wakschlag, L. S., Brooks-Gunn, J. (1995.), A psychological perspective on the development of caring in children and youth: the role of the family, *Journal of Adolescence*, 18, 515-556.
- Deković, M. i Raboteg-Šarić, Z. (1997.), Roditeljski odgojni postupci i odnosi adolescenata s vršnjacima, *Društvena istraživanja*, 30-31 (4-5), 427-445.
- Fletcher, A. C., Darling, N. E., Stinberg, L., Dornbusch, S. M. (1995.), The company they keep: Relation of adolescents' adjustment and behaviour to their friends' perceptions of authoritative parenting in the social network, *Developmental Psychology*, 31(2), 300-310.
- Kurdek, L. A., Fine, M. A. (1994.), Family acceptance and family control as predictors of adjustment in young adolescents: Linear, curvilinear, or interactive effects? *Child Development*, 65, 1137-1146.
- Lacković-Grgin, K. (1982.), Problem istraživanja otvorenih oblika roditeljskog ponašanja na socijalizaciju djece, *Primijenjena psihologija*, 3, 42-49.
- Lamborn, S. D., Mounts, N. S., Steinberg, L., Dornbusch, S. M. (1991.), Patterns of competence and adjustment among adolescents from authoritative, authoritarian, indulgent, and neglectful families, *Child Development*, 62, 1049-1065.

- Maccoby, E. E., Martin, J. A. (1983.), Socialization in the context of the family: parent-child interaction, u: P. H. Mussen (Ed.), *Handbook of child psychology: Vol. 4, Socialization, personality, and social development* (str. 1-101), New York, Wiley.
- McCormick, C. B. i Kennedy, J. H. (1994.), Parent-child attachment working models and self-esteem in adolescence, *Journal of Youth and Adolescence*, 23, 1-18.
- Mounts, N., Steinberg, L. (1995.), An ecological analysis of peer influence on adolescent grade point average and drug use, *Developmental Psychology*, 31(6), 915-922.
- Raboteg-Šarić, Z. (2001.), Komunikacija između djece i roditelja, u: S. Baloban (ur.), *Hrvatska obitelj na prekretnici* (str. 221-253), Zagreb, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve i Glas Koncila.
- Raboteg-Šarić, Z. i Brajša-Žganec, A. (2000.), Roditeljski odgojni postupci i problematično ponašanje djece u ranoj adolescenciji, u: J. Bašić i J. Janković (ur.), *Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži* (str. 155-171), Zagreb, Povjerenstvo Vlade Republike Hrvatske za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži i zaštitu djece s poremećajima u ponašanju.
- Raboteg-Šarić, Z., Rijavec, M. i Brajša-Žganec, A. (2001.), The relation of parental practices and self-conceptions to young adolescent problem behaviors and substance use, *Nordic Journal of Psychiatry*, 55(3), 203-211.
- Raboteg-Šarić, Z., Rijavec, M., Franc, R. (2002.), Internalizirani i eksteralizirani problemi adolescenata: povezanost sa samopoštovanjem i roditeljskim odgojnim postupcima, u: I. Sorić (ur.) *XII Dani Psihologije u Zadru*, knjiga sažetaka (Zadar, 24.-28. svibnja 2002.).
- Raboteg-Šarić, Z., Sakoman, S. i Brajša-Žganec, A. (2002.), Stilovi roditeljskoga odgoja, slobodno vrijeme i rizično ponašanje mladih, *Društvena istraživanja*, 11, 2-3(58-59), 239-263.
- Santrock, J. W. (1995.), *Life-span development*, Madison, WI, Brown & Benchmark.
- Simons, R. L., Lorenz, F. O., Conger, R. D., Wu, C. (1992.), Support from spouse as mediator and moderator of the disruptive influence of economic strain on parenting, *Child Development*, 63, 1282-1301.
- Steinberg, L. (1996.), *Adolescence*, New York, NY, McGraw-Hill.
- Steinberg, L., Lamborn, S. D., Dornbusch, S. M., Darling, N. (1992.), Impact of parenting practices on adolescent achievement: Authoritative parenting, school involvement, and encouragement to succeed, *Child Development*, 63, 1266-1281.
- Steinberg, L., Lamborn, S. D., Darling, N., Mounts, N. S., Dornbusch, S. M. (1994.), Over-time changes in adjustment and competence among adolescents from authoritative, authoritarian, indulgent, and neglectful families, *Child Development*, 65, 754-770.

Ljiljana
KALITERNA LIPOVČAN

PSIHOSOCIJALNE POSLEDICE STARENJA

Promjene u starosnoj strukturi stanovništva, tj. porast starijeg stanovništva, jedno je od glavnih obilježja suvremenih demografskih promjena u razvijenim zemljama. Zbog niskog fertiliteta, smanjenog nataliteta i produženog životnog vijeka, očekuje se daljnji porast starog stanovništva i u budućnosti. Sa sličnim se demografskim promjenama suočava i Hrvatska. Udio osoba starijih od 65 godina u Hrvatskoj u razdoblju od 1961. do 1991. povećao se sa 7,4% (1961.) na 11,6% (1991.), a samo je u posljednjih deset godina narastao na 15,7% (2001.). Starenje stanovništva odražava se na sve aspekte funkcioniranja društva, od radno-ekonomskih odnosa, zdravstvene i socijalne skrbi pa do odnosa unutar obitelji.

Međutim, kada se raspravlja o društvenim posljedicama starenja stanovništva i potrebi da se društvo organizirano pripremi na tu pojavu, često se zanemaruje nekoliko jednostavnih činjenica: (a) starost nije bolest koju treba liječiti, a osobito je nemoguće pokušavati ju spriječiti; (b) starenje nije nužno povezano uz nemoć i potrebu za skrbi; (c) individualne razlike u psihosocijalnom statusu starih ljudi toliko su velike da ih nije moguće, osim po dobi, svrstati u jednu skupinu; (d) dob kao socijalna, osobna ili kulturna kategorija ne bi trebala biti odrednica odnosa u društvu, a osobito ne povod da se određene skupine marginaliziraju i/ili ograničavaju.

Budući da, htjeli mi to ili ne, starost u našoj zapadnoj kulturi ima još uvijek negativnu konotaciju i povezuje se s bolešću, nemoći, potrebom za tuđom pomoći i nesamostalnošću, nije neobično da većina ljudi ne želi biti okarakterizirana kao "stara". Zbog toga se i uvode različiti termini za opisivanje pripadnika te dobne skupine kao što su "stariji", "treća dob", "četvrta dob", "zlatne godine", "darovane godine" i sl., s ciljem da se izbjegne jednostavna činjenica, a to je da nekome kažemo da je star.

Prema Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji ljudi se po dobi dijele u skupine, kako je to prikazano u tablici 1.

Tablica I
Dobne skupine prema
kriterijima Svjetske zdravstvene
organizacije

DJEČJA DOB	mlađa	0 - 4
	srednja	5 - 9
	zrela	10 - 14
OMLADINSKA DOB	mlađa	15 - 19
	srednja	20 - 24
	zrela	25 - 29
MLADA DOB	mlađa	30 - 34
	srednja	35 - 39
	zrela	40 - 44
SREDNJA DOB	mlađa	45 - 49
	srednja	50 - 54
	zrela	55 - 59
STARIJA DOB	mlađa	60 - 64
	srednja	65 - 69
	zrela	70 - 74
STARAČKA DOB	mlađa	75 - 79
	srednja	80 - 84
	zrela	85 - 89
DUBOKA STARAČKA DOB	mlađa	90 - 94
	srednja	95 - 99
	zrela	100 - 104
VRLO DUBOKA STARAČKA DOB	više od	105

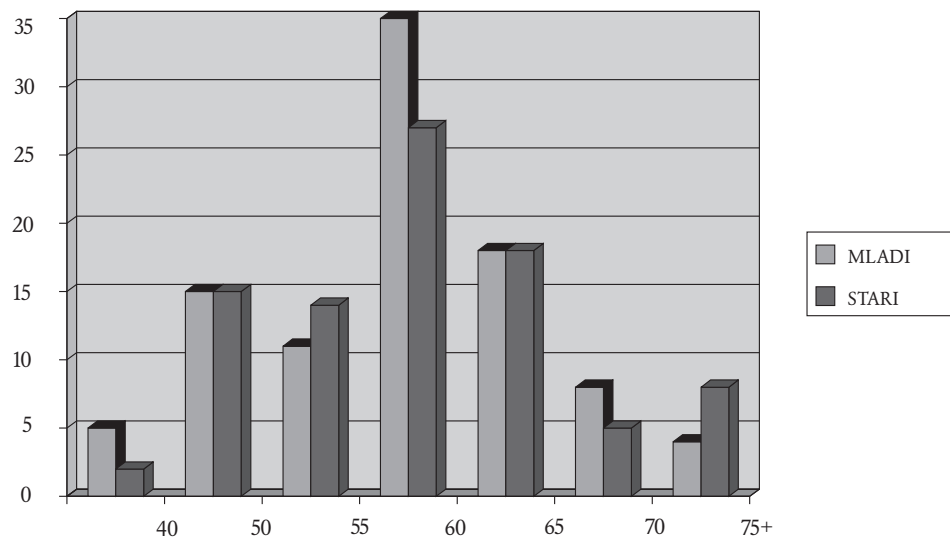
Kao što se vidi iz ove razdiobe na petogodišnje dobne skupine, starija dob počinje u 60-oj godini života. U demografskim istraživanjima koristi se taj isti kriterij za označavanje starijeg stanovništva.

Rezultati našeg nedavnog ispitivanja na uzorku od 199 ispitanika, raspona dobi od 18 do 79 godina ($M=39,3$), tj. odgovori na pitanje "Koja je životna dob početak starosti?" (slika 1.), pokazuju da se većina ljudi uklapa u tzv. objektivne kriterije i misli da starost počinje u 60-oj godini ili nakon toga (Kaliterna i sur., 2001.).

Međutim, kada razmišljaju o sebi, onda je situacija malo drukčija. Kao što se vidi na slici 2., a radi se o istim ispitanicima, na pitanje koliko godina osjećaju da imaju (kognitivna dob), a koliko bi željeli imati (željena dob), osim najmlađe dobne skupine većina ispitanika se osjeća bitno mlađima nego što jesu, a željeli bi biti još mlađi (čak 15 godina mlađi u najstarijoj dobnoj skupini).

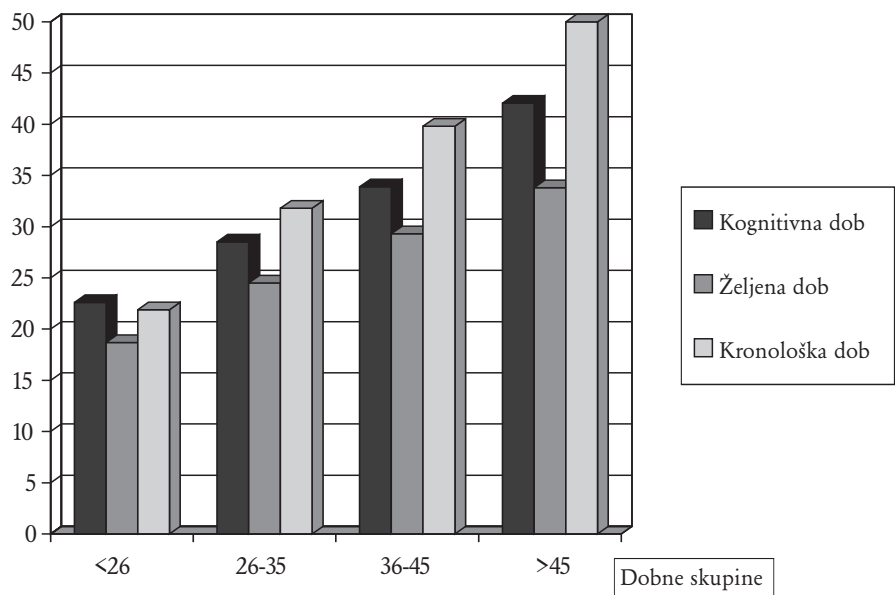
Slika 1

Koja je životna dob početak starosti? (N=199)



Slika 2

Prosječne vrijednosti mjera subjektivne i kronološke dobi unutar četiri dobne skupine (N=199)



Na osnovi ovakvih rezultata postavlja se pitanje: Što je to u starosti što nas toliko smeta da bismo željeli što više produžiti osjećaj da ne pripadamo toj skupini?

Postoji vrlo mnogo stereotipnih stavova, mišljenja i očekivanja, gotovo mitova, vezanih uz starost i starenje.

Jedan je od najčešćih “mitova” vezanih uz starenje – *što je čovjek stariji to više treba smanjiti fizičku i mentalnu aktivnost kako bi produžio svoj životni vijek.*

Radi se o vrlo rasprostranjenom vjerovanju koje je, suđeci prema suvremenim spoznajama, samo pogoršalo psihofizičko stanje starih ljudi. Naime, upravo je obrnuto točno: *smanjivanje fizičke i mentalne aktivnosti dovodi i do njihova većeg opadanja.* Danas znamo da je umjereno vježbanje i bavljenje sportom u starijoj životnoj dobi preduvjet za dug i uspješan život. Novija istraživanja pokazuju da čovjek treba održati svega 40% mišićne snage koju je imao u mladosti kako bi mogao izvoditi normalne svakodnevne aktivnosti i u starijoj dobi, a to se može postići ako se bavi aerobnim vježbanjem do samo 12% razine do koje je vježbao u dvadesetoj godini života (Pandergast i sur., 1993., prema Fozard, 1994.).

Vjerovanja da sa starenjem dolazi i do opadanja mentalnih sposobnosti rezultat su ranijih istraživanja koja su se potvrdila metodološki pogrešnima. Usporedbom starijih i mladih ljudi u istoj jedinici vremena ne mogu se dobiti valjani rezultati jer se zanemaruju čimbenici koji su odgovorni za generacijske razlike, kao što su životni stil, prehrana, kvaliteta življenja i obrazovanje (Petz, 1993.). Novija longitudinalna istraživanja pokazuju da sa starenjem dolazi do laganog opadanja u radu u pojedinim zadacima (jednostavno i složeno vrijeme reakcije, pamćenje, zbrajanje), ali i da postoje velika prekrivanja među dobnim skupinama tj. da neki stari ljudi izvode zadatke bolje od mlađih. Pokazalo se isto tako da razina obrazovanja umanjuje u određenom stupnju to opadanje u pojedinim funkcijama. Zanimljiv je i podatak da su stari ljudi sporiji u vremenu reagiranja, ali i točniji nego mlađi. Čini se naprosto da su brzinu nadomjestili točnošću. Prema tome, nije istina da su stari ljudi manje sposobni od mlađih, oni na drugi način koriste svoje sposobnosti (Griffiths, 1997.; Craik i Bosman, 1994.).

Mišljenje kako su *stari ljudi nemoćni i zavise o skrbi drugih* pobijeno je rezultatima mnogih istraživanja. Tako se npr. u istraživanju Ifratesta (1992.; prema Rott 1995.) pokazalo da u skupini osoba starih između 65 i 74 godine samo njih 5% treba pomoć i njegu drugih; u skupini od 75 do 84 godine 17%, a u skupini iznad 85 godina oko 25%. Prema tome, i u najstarijoj dobnoj skupini čak 75% ljudi živi samostalno i treba samo manju pomoć, ali ne i posebni sustav skrbi. Isto je istraživanje pokazalo da velika većina onih koji ipak trebaju pomoć i sustavnu skrb, trebaju samo zato što njihova okolica nije primjerena njihovim psihofizičkim sposobnostima, primjerice nema lifta,

stan se teško održava (npr. grijanje nije riješeno, teško se čisti), nema dućana u blizini i sl. Spisak onoga što može u svakodnevnom životu prouzročiti poteškoće starim ljudima je ogroman, ali se primjerenim tehnološkim rješenjima mnoge od tih poteškoća mogu izbjeći. Nema opravdanja za npr. slabo osvjetljenje u stanu ili javnim prostorima, ako se uzme u obzir koliko štete jedan običan pad može izazvati. U novije vrijeme tehnologija se sve više usmjerava i na preoblikovanje različitih predmeta koji se koriste u svakodnevnom životu s ciljem da im se olakša uporaba: šalice, čaše, pribor za jelo, otvarači na bocama i staklenka i sl. Za ilustraciju može se navesti podatak da u Velikoj Britaniji oko 50 tisuća ljudi godišnje traži liječničku pomoć zbog ozljeda nastalih otvaranjem neprikladno pakiranih proizvoda, a među njima su većinom ljudi starije životne dobi (DAN, 1994.).

U tablici 2. prikazani su rezultati istraživanja o aktivnosti starih ljudi provedenih u Zagrebu (Despot-Lučanin, 1995.) i Finskoj (Ruoppila i sur., 1997.)

Aktivnost	Obavlja bez teškoća (%)			
	FINSKA 1995. (N=618)		HRVATSKA 1994. (N=75)	
	65-74	75-79	80+	59-85
Hodati vani	94	88	74	68
Hodati po kući	97	97	86	81
Koristiti se stepenicama	78	71	58	61
Lakši kućni poslovi	92	87	81	80
Teži kućni poslovi	67	52	30	48

Tablica 2
 Mogućnost obavljanja svakodnevnih aktivnosti kod starih ljudi u Finskoj i Hrvatskoj

Ovi rezultati pokazuju da većina starih ljudi, čak i u najstarijim dobnim skupinama, uspijeva samostalno obavljati većinu svakodnevnih aktivnosti. Usporedbom podataka dobivenih u Finskoj i Hrvatskoj čini se da je funkcionalni status starijih Finaca nešto bolji od naših ljudi, a razlog najvjerojatnije leži u činjenici da su standard stanovanja, dostupnost različitih servisa te razvijenost preventivnih programi s ciljem tzv. "zdravog starenja" u Finskoj daleko bolji od onih u Hrvatskoj.

Uvriježeno je i mišljenje da su *stari ljudi nesretni*. Ako su već bolesni, nesamostalni, ovisni o drugima, onda je logično da su i nesretni. Najnovija istraživanja, međutim, pokazuju ne samo da su starije dobne skupine ljudi nešto "sretnije" od mlađih, već i da je osjećaj sreće kod različitih dobnih skupina rezultat različitih čimbenika. Tako je npr. zdravlje i bogatstvo vrlo visoko vrednovano kod

mlađih ljudi, ali ne i kod starijih kod kojih prevladavaju čimbenici kao što su bračni odnosi, obitelj, prijateljstvo i sl. (Bowling, 1995.; Cutler, 1979.). Usamljenost i društvena izoliranost realan je problem koji pogađa stare ljude. Što čovjek duže živi to je veća vjerojatnost da će mu umrijeti supružnik, rodbina, prijatelji. Kao što pokazuju rezultati studije provedene u Zagrebu 80-ih godina (Defilipis i Havelka, 1984.) oko 50% ljudi koji žive sami prijatelji ili rodbina posjećuju svakodnevno, a čak njih 10% nitko nije posjetio unazad mjesec dana pa i dulje (tablica 3.).

Tablica 3
Zadnji posjet ljudima
starijima od 65 godina
koji žive sami (%)

	ŽENE	MUŠKARCI	SVI
Danas ili jučer	51	47	49
Prije nekoliko dana	22	28	25
Prije tjedan dana	12	12	11
Prije dva tjedna	5	4	5
Prije mjesec dana	5	5	5
Prije pola godine	2	1	2
Prije više od pola godine	3	3	3

Ako uzmemo u obzir već spomenutu činjenicu da su socijalni kontakti nešto što stari ljudi, kada procjenjuju vlastitu kvalitetu života, stavljaju na prvo mjesto, onda se nad ovim podacima trebamo zamisliti.

Nemoguće bi bilo nabrojiti sve različite stavove, mišljenja, vjerovanja i očekivanja koja se povezuju uz starost i starenje, a koja najčešće ne odgovaraju realnosti. S obzirom na rezultate novijih istraživanja očigledno je da starenje ne mora nužno biti povezano s negativnim promjenama u životu. Međutim, određene promjene se sigurno događaju, a kako će biti interpretirane ovisi o samoj osobi i njenoj društvenoj okolini. Kao i za mnoge druge stvari u životu, tako je i za uspješno starenje i prilagođavanje novim uvjetima potrebno najmanje dvoje. Društvo u cjelini može i treba učiniti puno na poboljšanju kvalitete življenja starih ljudi, ali uspješno starenje i zadovoljstvo u starijoj dobi ovise i o pojedincu. Treba naučiti nositi se s problemima koje donosi starenje, ali isto tako naći zadovoljstva koja dolaze u toj životnoj dobi.

LITERATURA

- Bowling, A. (1995.), What things are important in people's lives? A survey of the public's judgement to inform scales of health related quality of life, *Social Science and Medicine*, 41(10), 1447-1462.
- Craik, F. I. M., Bosman, E. A. (1994.), Age related changes in memory and learning, u: S-L. Kivela, K. Koski i J. Rietsema (ur.), *Normal and*

- Pathological Ageing and the Impact of Technology*, Brussels COST A5 Series - Ageing and Technology, 42-55.
- Cutler, N. E. (1979.), Age variations in the dimensionality of life satisfaction, *Journal of Gerontology*, 34(4), 573-578.
- DAN Newsletter*, Volume 1, Number 1, December 1994.
- Defilipis, B. i Havelka, M. (1984.), *Stari ljudi: Epidemiološka studija zdravstvenog, socijalnog i psihološkog stanja starih ljudi u Zagrebu*, Zagreb, Stvarnost.
- Despot-Lučanin, J. (1995.), Funkcionalna sposobnost i psihičko stanje starijih osoba, u: *Starost i starenje - izazov današnjice*, Zagreb, Ministarstvo rada i socijalne skrbi i Republički fond socijalne zaštite, 221-227.
- Fozard, J. L. (1994.), Gerontechnology and age changes in physiological and behavioral systems, u: S-L. Kivela, K. Koski i J. Rietsema (ur.), *Normal and Pathological Ageing and the Impact of Technology*, Brussels COST A5 Series - Ageing and Technology, 34-41.
- Griffiths, A. (1997.), Ageing, health and productivity: a challenge for the new millenium, *Work & Stress*, 11(3), 197-214.
- Kaliterna, Lj., Šakić, V., Brkljačić, T., (2001.) Age differences in perceived age norms, VIIth European Congress of Psychology, London, *Book of Abstracts*, str. 151.
- Petz, B. (1993.), Starenje i radna sposobnost, *Arhiv za higijenu rada i toksikologiju*, 44(2), 191-204.
- Rott, C. (1995.), Elderly people and new technology, Psychological issues of competence and assistance, u: P. Tapiovaara (ur.), *Services for Independent Living*, Bruxelles, Commission of the European Communities.
- Ruoppila, I. i Suutama, T. (1997.), Keeping the Elderly Mobile, u: H. Mollenkopf i F. Marcellini (ur.), *The outdoor mobility of older people*, Bruxelles CEC, 31-45.

Predrag
ZAREVSKI

ULOGA
PSIHOLOGA U
KATASTROFAMA

Profesor Fulgosi je u svom plenarnom predavanju uputio na niz novih i/ili proširenih područja rada psihologa. U tom smjeru govori i podatak da je sto vodećih znanstvenika iz svih područja znanosti u anketi časopisa *Science* na koncu 1999. godine za vodeću znanost u 21. stoljeću proglasilo psihologiju. To su lijepi događaji. Nažalost, postoje i oni manje lijepi, i upravo u njima, tj. u njihovoj prevenciji i ublažavanju njihovih posljedica, psiholozi imaju potencijalno veliku ulogu i odgovornost. Katastrofe spadaju u takvu kategoriju događaja. Nažalost, sve ih je više i sve su teže. Promjena klime čini da se snijeg, suša, poplave i slične meteorološke pojave javljaju tamo gdje ih nikad nije bilo. Potencijalne ekološke katastrofe su sve opasnije. To nije sve, prijetnja terorizma nadvila se nad čitav svijet. A kada je riječ o Hrvatskoj, ne smije se smetnuti s uma da je ona na vrlo trusnom području - i to ne samo u geološkom smislu te riječi!

Većina katastrofa ne zahvaća samo jednu državu već znatno širu regiju. Spoznaja je o tome dovela do toga da je u okviru III. radnog stola Pakta za stabilnost za Jugoistočnu Europu uspostavljena Inicijativa za spremnost i prevenciju katastrofa (*Disaster Preparedness and Prevention Initiative - DPPI*). Konačni je cilj DPPI-a razviti mrežu suradnje između država i čitave regije Jugoistočne Europe u cilju podizanja stupnja pripravnosti za katastrofe i punog iskorištavanja postojećih materijalnih i ljudskih resursa kad se katastrofe dogode.

Prva konkretna akcija provedena u okviru te inicijative bio je seminar pod nazivom *Seminar of Central-European Initiative (CEI) Countries on Psychological Aspects of Disaster*. Održan je u Ljubljani 2000. godine uz sudjelovanje predstavnika iz 13 europskih zemalja. Uz znanstvenike i stručnjake iz područja civilne zaštite, najbrojnija skupina su bili psiholozi. Osim što su razmijenjena iskustva iz dosadašnjih istraživanja, odlučeno je da seminar s ovom temom postane redovito mjesto okupljanja svih struka uk-

ljučenih u psihološke aspekte katastrofa. K tome, ustanovljen je i peteročlani izvršni odbor u kojem i Hrvatska ima svog predstavnika, a predsjedava psiholog dr. sc. Marko Polič, profesor ljubljanskog Filozofskog fakulteta. Prva zadaća je umrežavanje svih zainteresiranih stručnjaka i stvaranje baze podataka o dosad provedenim istraživanjima i akcijama u vezi s psihološkim aspektima katastrofa. Ovim člankom pozivam sve zainteresirane za uključivanje u rad na psihološkim aspektima katastrofa te da se obrate na adresu: pzarevsk@ffzg.hr.

U nastavku teksta bit će prikazani neki zanimljiviji rezultati dobiveni na našoj populaciji, a zatim će se raspravljati o tuđim iskustvima o psihološkim faktorima u katastrofama.

Poznavanje ponašanja građana za vrijeme uzbuna od velikog je značaja za stručnjake niza institucija. Za djelatnike civilne zaštite, kao najodgovornije za sklanjanje građana, informiranost o tom ponašanju je od najvećeg interesa. Uvidajući potrebu temeljitijeg poznavanja ponašanja građana za vrijeme uzbuna, tim psihologa s Filozofskog fakulteta te Fakulteta za fizičku kulturu Sveučilišta u Zagrebu, uz direktno sudjelovanje tadašnjeg načelnika Stožera civilne zaštite mr. sc. Ivana Totha, započeo je sustavna istraživanja toga problema, osobito u svjetlu uloge civilne zaštite. Na području grada Zagreba, upravo nakon razdoblja najžešćih napada i iskustava četrdesetak uzbuna u razdoblju 7. 11. – 7. 12. 1991. godine, prikupljeni su podaci na 419 ispitanika o njihovom ponašanju i doživljavanju za vrijeme tih uzbuna. Osnovni rezultati toga istraživanja objavljeni su u jednoj studiji (Bosnar i sur., 1992.a) te nekoliko znanstvenih radova (Bosnar i sur., 1992.b i c, 1993.a i b; Marušić i sur., 1994.; Mejovšek i sur., 1994.; Prot i sur., 1993.; Zarevski i sur., 1992.).

Analizom znanstvenih i praktičnih koristi istraživanja ponašanja građana Zagreba za vrijeme uzbuna zaključeno je da bi bilo korisno provesti ekvivalentno istraživanje na građanima gradova koji su pretrpjeli znatno veće ljudske i materijalne gubitke. Naime, može se očekivati da je ponašanje građana i djelatnika civilne zaštite u tim okružjima bilo u nekim aspektima drukčije. Između mnoštva žestoko razaranih gradova Republike Hrvatske konačno je za istraživanje izabran Sisak, grad od oko 45.000 stanovnika koji je mjesecima bio izložen jakim artiljerijskim napadima. Rezultati istraživanja o ponašanju građana Siska za vrijeme uzbuna (N=207) prikazani su *in extenso* u Bosnar i sur. (1992.c).

Građani Siska i Zagreba odgovorili su na isti opširni upitnik koji je obuhvatio:

- informiranost građana o postupcima u slučaju uzbune
- postupke prije odlaska u sklonište
- razloge odlaska u sklonište
- stavove prema sklanjanju
- postupke pri odlasku u sklonište
- obilježja skloništa
- ponašanje za vrijeme uzbuna
- doživljavanje za vrijeme uzbuna

Osim osnovnih sociodemografskih varijabli, prikupljeni su i podaci o strukturi ličnosti ispitanika.

Slijedi sažeti prikaz nekih od najznačajnijih rezultata ovog dijela istraživanja.

1) Informiranost o postupcima u slučaju uzbune

Rezultati jasno pokazuju da su građani Siska znatno bolje informirani o postupcima u slučaju uzbune. Sišćani su u statistički značajno većem postotku (58% prema 44%) pročitali letak civilne zaštite i bolje poznaju znakove za uzbunjivanje (75% prema 55%). Također su u odnosu prema Zagrepčanima više koristili sljedeće izvore informiranja: plakate i ploče (78% prema 57%), brošure (45% prema 29%) te usmenu predaju (58% prema 47%). Da li bolju informiranost Sišćana pripisati dugotrajnosti ili žestini razaranja koja je "prisilila" građane na bolju informiranost; boljem protoku informacija u manjim sredinama ili interakciji tih dvaju (ili eventualno još nekih faktora) teško je reći bez detaljnog ispitivanja tih nalaza. Građani Siska statistički su značajno češće upotrebljavali radio i TV kao izvor obavijesti o danom znaku za uzbunu od Zagrepčana (92% prema 84%).

2) Postupci prije odlaska u sklonište

Statistički značajna razlika između stanovnika dvaju gradova dobivena je u 7 od 13 ispitanih postupaka prije odlaska u sklonište. Sišćani u puno većem postotku, barem povremeno prije odlaska u sklonište, zatvaraju vodu (63% prema 48%), ali u manjem postotku isključuju struju (52% barem povremeno, prema 58% Zagrepčana). Zagrepčani u puno većem postotku, barem povremeno, uzimaju lijekove u sklonište (84% prema 66%). Građani Siska znatno su bolje opremljeni kompletima za osobnu zaštitu; takav komplet nema oko jedne trećine Sišćana u odnosu prema čak dvije trećine Zagrepčana koji ga nemaju. No, u oba grada komplet za osobnu zaštitu nosi tek trećina onih koji ga posjeduju. Sišćani su znatno redovitiji u uzimanju radija u sklonište (85% prema 72%), a iz razgovora s njima doznaje se da su uglavnom slušali svoju lokalnu posta-

ju, radio Sisak. Iskustva iz razgovora s djelatnicima civilne zaštite na području Siska također potvrđuju izniman značaj lokalnih radio postaja pri uzbunjivanju i obavještavanju građana, što bi svakako trebalo imati na umu pri određivanju dužnosti takvih postaja u ukupnom sustavu civilne zaštite.

3) Razlozi odlaska u sklonište

Građani Siska i Zagreba statistički se značajno razlikuju u čestini biranja tri od predloženih sedam razloga za odlazak u sklonište. Sišćani znatno rjeđe od Zagrepčana kao razlog odlaska u sklonište navode preporuku službenih tijela (35% prema 49%), češće se rukovode vlastitom procjenom opasnosti (86% prema 71%) i češće se sklanjaju zbog straha (56% prema 43%). Budući da je Sisak dugo trpio gotovo svakodnevna razaranja, razumljivo je da su se njegovi stanovnici češće sklanjali zbog straha i prema vlastitoj procjeni opasnosti. Za razliku od Siska, odabrani dijelovi Zagreba nisu bili izvrgnuti razaranja pa su se građani uglavnom sklanjali zbog opreza i češće su navodili kao razlog preporuku službenih tijela.

4) Stavovi prema sklanjanju

Građani Siska i Zagreba statistički se značajno razlikuju prema stupnju prihvaćanja četiri od osam navedenih tvrdnji. Sišćani se izrazitije slažu sa stavom da je sklonište podjednako nesigurno, kao i bilo koje drugo mjesto na koje mogu otići. S obzirom na doista žestoka razaranja kojima su dugo vremena bili izloženi, Sišćani su imali prigode pri realnoj ugroženosti procijeniti da li ih, i u kojoj mjeri, njihovo sklonište štiti. Budući da su se u manjem broju nego Zagrepčani redovito sklanjali u namjensko sklonište (16% prema 27%), a proživjeli su stvarnu opasnost, ne čudi da češće nego Zagrepčani procjenjuju svoje sklonište podjednako nesigurnim kao i bilo koje drugo mjesto. Također, Sišćani se u manjoj mjeri u odnosu na Zagrepčane slažu s tvrdnjama da su mogućnosti da se u velikom gradu baš njima nešto dogodi male te da se ne nalaze u blizini važnijih objekata pa je strah besmislen. Opet je riječ o posve očekivanim podacima tj. ispravnoj percepciji realnosti s obzirom na već spomenutu stvarnu izloženost razaranja, a i s obzirom na to da je riječ o puno manjem gradu od Zagreba. Realna ugroženost i iskustva s iznenadnim neprijateljskim napadima očituju se i u činjenici da Sišćani uveliko češće smatraju da je u sklonište pametno otići i izvan vremena uzbune.

5) Odlazak u sklonište za vrijeme uzbuna

Dobiveni podaci o odlasku u sklonište jasno pokazuju stvarne razlike u stupnju izvrgnutosti ratnim opasnostima. Premda se gotovo isti postotak Siščana i Zagrepčana podjednako često sklanjao i na početku razdoblja uzbunjivanja i kasnije, očekivane razlike pokazuju se u skupini onih koji to nisu činili podjednako često. Tako se među Zagrepčanima u toj skupini našlo znatno više onih koji su se češće sklanjali na početku razdoblja uzbunjivanja, dok je u Sisku, naprotiv, veći broj onih koji su se češće sklanjali nakon što su uzbune postale učestalije. Taj podatak je svojstven za različite ratne okolnosti u kojima su se dva grada našla. Na području Zagreba uzbune većinom nisu bile popraćene nikakvim stvarnim razaranjima pa je s čestinom davanja uzbuna postupno opao broj onih koji su stanje uzbune smatrali toliko opasnim da bi se trebalo skloniti. S druge strane, intenzivna razaranja koja je Sisak trpio vremenom su na sklanjanje natjerala i one njegove stanovnike koji su u početku bili skloni podcjenjivanju realne opasnosti.

6) Ponašanje u skloništu za vrijeme uzbuna

Građani dvaju gradova statistički se značajno razlikuju, svega u 4 od 17 predloženih ponašanja u skloništu. Tako stanovnici Siska, osim što radio češće nose u sklonište, češće i provode vrijeme slušajući ga (redovito radio sluša 55% Siščana, prema 41% Zagrepčana) što potvrđuje važnost toga sredstva priopćavanja u pravodobnom informiranju građana, poglavito onih na područjima neposredno izloženih ratnim razaranjima. Siščani također češće provode svoje vrijeme u skloništu kartajući (48% prema 35%) i igrajući društvene igre (45% prema 38%) što je vjerojatno posljedica činjenice da su njihovi boravci u skloništu bili češći i dugotrajniji pa su ovakvim socijalnim aktivnostima nastojali osmisliti vrijeme i smanjiti napetost.

Usprkos vrlo jakim neprijateljskim napadima koje je njihov grad trpio, građani Siska češće napuštaju skloništa pa je tako čak 83% njih barem povremeno napuštalo sklonište za vrijeme uzbune (prema 72% Zagrepčana). Nekoliko razloga uvjetovalo je češće izlaske građana Siska iz skloništa: češće odlaze u stan po potrebne stvari (66% prema 46%), provjeriti je li u kući sve u redu (52% prema 24%), telefonirati (17% prema 8%) ili zbog WC-a (62% prema 27%).

7) Doživljavanje za vrijeme uzbuna

S obzirom na moguće razloge nelagode prilikom boravka u skloništu, statistički značajne razlike iskazale su se

u 3 od ponuđena 23 izvora nelagode. Veća opasnost (i stvarna, a i doživljena) od djelovanja pete kolone izazvala je, čini se, veću podozrivost građana Siska prema nepoznatim osobama pa tako češće izjavljuju da ih u skloništu smeta nazočnost nepoznatih ljudi. Razlika između građana dvaju gradova postoji i u doživljavanju neugode zbog neuredne prehrane što osrednje jako smeta 50% Siščana prema 33% Zagrepčana. Ovaj podatak vjerojatno je odraz razlika u čestini i dugotrajnosti boravka u skloništu stanovnika dvaju gradova.

Dobiveni podaci govore o uglavnom dobroj društvenoj klimi u skloništima u oba grada. Čak 95% Zagrepčana te 90% Siščana procjenjuje te odnose vrlo srdačnima ili uglavnom dobrima. No, ipak nešto više Siščana te odnose procjenjuje kao ne previše dobre ili čak neugodne (10% prema 5%) što opet treba pripisati činjenici da su u skloništu proveli puno više vremena, a s vremenom je za očekivati češću pojavu razmirica i neugodnosti. S obzirom na zastupljenost predloženih emocionalnih stanja, stanovnici dvaju gradova razlikuju se samo u doživljaju straha. Razumljivo je, s obzirom na proživljeno iskustvo, da se stanovnici Siska češće osjećaju prestrašenima (66% njih prestrašeno je barem malo, prema 54% Zagrepčana).

Na temelju iznesenih podataka može se zaključiti da su dobivene razlike u informiranosti, doživljavanju i ponašanju građana Zagreba i Siska uglavnom u skladu s očekivanjima i da vrlo jasno odražavaju stvarne razlike u izloženosti dvaju gradova ratnim razaranjima. S obzirom na žestinu i dugotrajnost ratnih razaranja Siska u usporedbi sa Zagrebom, podatak da nisu dobivene i veće razlike, govori o tome da su reakcije stanovnika obaju gradova bile relativno slične tj. donekle neovisne o stvarnoj opasnosti.

Uz detaljne analize ponašanja i doživljavanja građana Zagreba i Siska za vrijeme uzbuna te njihovu usporedbu, pozornost je posvećena i nekim specifičnim psihološkim problemima sklanjanja. Tako su istraživači posebno analizirali uzroke neugode u skloništu na podacima zagrebačkog istraživanja (Zarevski i sur., 1992.). Naime, ako osoba svoj boravak u skloništu doživljava kao smetnju to je veća vjerojatnost da neće otići u sklonište, čime se nepotrebno izvrgava opasnosti, ili će na pojedine okolnosti boravka u skloništu neprilagođeno reagirati čime će taj boravak učiniti još neugodnijim i sebi i drugima. Zbog toga je važno spoznati uzroke nezadovoljstva boravkom u skloništu kako bismo ih pokušali otkloniti ili barem ublažiti.

Prema dosadašnjim istraživanjima boravak u ograničavajućoj okolini (engl. *restricted environment*) uzrokuje niz promjena, kako u fiziološkim reakcijama tako i u subjek-

tivnom doživljavanju (Zuckerman, 1979.; Suedfeld, 1980.). Stoga se željelo utvrditi koje okolnosti boravka u skloništu smetaju osobe različitog spola i različite dobi. Na listi od 23 čestice koje opisuju moguće izvore neugode u skloništu, statistički značajne razlike između ispitanika različitog spola i/ili dobi dobivene su na 12 čestica.

Prva od njih odnosi se na gužvu u skloništu odnosno nemogućnost da se nađe mirno mjesto za sebe, što najizrazitije smeta najmlađe ispitanike, zatim starije, dok ju ispitanici srednje dobne skupine najmanje doživljavaju kao smetnju. Očito je da se mladi najviše žele u skloništu izolirati od drugih i baviti vlastitim aktivnostima, što i ne čudi, jer za razliku od ispitanika srednje dobi uglavnom ne brinu o drugim osobama. Ispitanici različite dobi drugačije doživljavaju i paničarenje drugih. Ono daleko najviše smeta mlade, vjerojatno zato što je ta dobna skupina najmanje sklona takvom ponašanju pa takve reakcije drugih najizrazitije doživljavaju kao smetnju. Panika najmanje smeta najstarije, možda zato što su sami najskloniji paničnom reagiranju.

Plać male djece, prema očekivanju, najviše smeta ispitanike najstarije dobne skupine. Najmanje su plaćem uznemireni ispitanici srednje dobne skupine, što i ne čudi, budući da se upravo u toj dobnoj kategoriji najčešće nalaze roditelji male djece. Mirovanje, nemogućnost korisne akcije također se različito doživljava s obzirom na dob. Očekivano, to najmanje smeta ispitanike najstarije dobi. Nemogućnošću korisne akcije najviše su pogođeni ispitanici srednje dobi, vjerojatno zato što se upravo oni brinu za druge članove obitelji, pa zbog te povećane odgovornosti i imaju potrebu učiniti nešto korisno za zaštitu sebe i obitelji.

Dobivene razlike prema spolu pokazuju da su loš zrak, mogućnost zaraze različitim bolestima i nemogućnost normalnog održavanja osobne higijene puno veća smetnja ženama nego muškarcima. Žene neugodnijim doživljavaju i neuredno obavljanje nužde u skloništu te loše mirise. Uz to, žene više smeta neshvaćanje drugih o kakvoj se ozbiljnoj situaciji radi te nekulturno ponašanje odraslih.

Na kraju, kod doživljaja pretjerane buke razlikuju se ispitanici i prema dobi i prema spolu. Općenito, žene pretjeranu buku u skloništu doživljavaju neugodnije nego muškarci. S obzirom na dob za očekivati je da će buka najviše smetati najstarije ispitanike, što se pokazalo točnim. Najmanje su bukom uznemireni ispitanici srednje dobne skupine, što se ponovo može tumačiti njihovom angažiranošću oko drugih kao i sposobnošću da realno sagledaju prilike u skloništu.

Kako bi se niz empirijskih podataka sveo na manji broj dimenzija, učinjena je faktorska analiza kojom su iz liste od 23 varijable ekstrahirane tri osnovne dimenzije izvora neugode u skloništu. Prva od tih dimenzija može se definirati kao opći pokazatelj neugode izazvane fizičkim osobinama i uvjetima u skloništu, druga dimenzija odnosi se na neugodu izazvanu nedostatnim i nepravodobnim informiranjem, dok je treća dimenzija definirana kao smetnje izazvane socijalnom okolinom.

Nadalje, provjereno je da li se ispitanici razlikuju prema ovim dimenzijama s obzirom na dob i spol. Na faktoru fizikalne okoline pokazala se statistički značajna razlika prema spolu prema kojoj žene intenzivnije doživljavaju neugodu zbog nepovoljne fizičke okoline. Dob je imala značajnu ulogu kod faktora nedovoljne informiranosti koja je najintenzivniji izvor neugode u skloništu. Nedostatak informacija o tome što se događa najjače pogađa skupinu srednje dobi, a najmanje najstarije ispitanike, što se može objasniti činjenicom da ispitanici srednje dobi imaju povećanu odgovornost i brigu za druge i žele ih aktivnije zaštititi te zbog toga najintenzivnije osjećaju manjkavost u odgovarajućem i pravodobnom informiranju. Nasuprot njima, stariji ispitanici vjerojatno zbog svoje dobi imaju smanjenu mogućnost i interes za djelovanje u takvom stanju te ih nedovoljna informiranost manje smeta. Treća dimenzija, odnosno neugoda izazvana socijalnom okolinom, podjednako pogađa ispitanike oba spola i svih dobnih skupina.

Premda je ova analiza izvršena samo na podacima uzorka stanovnika grada Zagreba, moguće je pretpostaviti da se osnovni rezultati mogu generalizirati ne samo na populaciju Zagrepčana već i na stanovnike drugih većih gradova u Hrvatskoj.

Na uzorku građana Zagreba ispitani su i neki kognitivni aspekti sklanjanja (Prot i sur., 1993.). U razdoblju do početka istraživanja u Zagrebu su objavljene 44 uzbune, a svaka od njih za građane je objektivno predstavljala nezavisan događaj s nepoznatom vjerojatnošću neželjenog ishoda. Opažajući čestinu odlazaka u sklonište u različitim razdobljima uzbuna u Zagrebu prepoznajemo pet skupina građana:

- oni koji su u sklonište odlazili podjednako često u cijelom razdoblju
- oni koji uopće nisu odlazili
- oni koji su odlazili samo povremeno kroz čitav period
- oni koji su u sklonište odlazili češće u prvom razdoblju uzbuna

- oni koji su u sklonište odlazili nakon što su uzbune postale učestale.

Prve tri skupine nisu mijenjale ponašanje u promatranom razdoblju, dok druge dvije jesu. Ponašanje ove dvije skupine pri sklanjanju može se tumačiti pogreškama u subjektivnoj procjeni vjerojatnosti razaranja, budući da su uzbune doživljavali kao niz međusobno zavisnih događaja. Može se pretpostaviti da su građani koji su u prvo vrijeme odlazili češće u sklonište, a kasnije rjeđe, promijenili svoje ponašanje zato što u tom razdoblju u Zagrebu nije bilo razaranja većih razmjera pa su svoju procjenu vjerojatnosti takvog ishoda korigirali ka nižim vrijednostima. Također se može pretpostaviti da su građani, koji su češće odlazili u sklonište nakon što su uzbune učestale, procijenili da je vjerojatnost razaranja s vremenom sve veća, što je tzv. koc-kareva zabluda. U pokušaju da se otkriju osobine pripadnika ovih grupa, koje bi mogle pojasniti razlike u njihovom ponašanju, ispitali smo razlikuje li se pet opisanih grupa ispitanika po sljedećim skupinama obilježja:

- demografskim varijablama – dobi, spolu, bračnom statusu i broju djece
- kognitivnim varijablama – obrazovanju te specifičnom znanju s područja civilne zaštite
- osobinama ličnosti
- ekološkim varijablama – doživljavanju fizikalne, socijalne te informacijske okoline u skloništu.

Rezultati pokazuju da se skupine građana s različitom učestalošću odlazaka u sklonište razlikuju s obzirom na toleranciju fizikalne okoline u skloništu, obiteljski status i dob. Dominantna skupina građana, oni koji su se sklanjali podjednako redovito, bolje podnosi fizikalne uvjete skloništa i ima obiteljsku odgovornost što je razlikuje od ostalih skupina.

Interes istraživača izazvale su i uzbune kao situacije koje za sve predstavljaju izvor intenzivnog stresa (Marušić i sur., 1994.). Međutim, bilo je logično pretpostaviti da pritom neće svi građani reagirati jednako intenzivnim stresnim reakcijama, pri čemu je jedan od naročito važnih činitelja majčinstvo. Naime, majke vjerojatno reagiraju ponešto drugačijim sklopom i intenzitetom stresnih reakcija s obzirom na svoju potrebu zaštite i brige o djetetu. Podrobnije poznavanje tih reakcija veoma je važno u predviđanju i eventualnoj prevenciji štetnih posljedica koje je izazvao rat na psihički razvoj djece. Također, može se pretpostaviti da će razdoblje razmjerno čestog oglašavanja sirene za uzbunu uzrokovati senzibilizaciju na stresore, odnosno da će stresne reakcije izazvati i oni podražaji iz okoli-

ne koji se u uobičajenim okolnostima uglavnom ne doživljavaju kao stresori. Pri tom je kao teorijski okvir za razumijevanje individualnih i skupnih razlika u stupnju i vrsti reakcija na stres poslužio model psihološkog stresa R. S. Lazarusa (Folkman i Lazarus, 1980.; Lazarus i Folkman, 1984., 1987.). Polazeći od pretpostavki ovoga modela može se očekivati da će grupa majki doživjeti uzbunu kao veću prijetnju od ispitanica bez djece, budući da takve stresne situacije ugrožavaju dobrobit njihove djece koja je iznimno važna u hijerarhiji njihovih ciljeva i vrijednosti. Posljedica toga trebale bi biti intenzivnije stresne reakcije grupe majki u odnosu na ispitanice bez djece. Stoga je cilj bio ispitati postoje li doista pretpostavljene razlike u vrsti i intenzitetu stresnih reakcija na zvuk sirene za uzbunu između skupine majki i skupine ispitanica bez djece. Osim toga, važno je i da li se generaliziraju stresne reakcije odnosno da li se eventualne razlike u stresnim reakcijama između dviju skupina zadržavaju i na znak koji podsjeća na sirenu za uzbunu.

Rezultati su pokazali da se skupina majki i skupina ispitanica bez djece statistički značajno razlikuju prema svojim reakcijama u situaciji uzbuna. Sukladno očekivanjima, skupina majki reagira intenzivnijim stresom u odnosu na ispitanice bez djece. Majke očito svoju potrebu za zaštitom djeteta procjenjuju kao iznimno važnu, te stoga vjerojatno i uzbunu u većoj mjeri procjenjuju prijetecom i ugrožavajućom. S obzirom na vrstu stresnih reakcija, najzastupljeniji su anksiozni i tjelesni simptomi, dakle oni koji majke ne sprječavaju u aktivnom sučeljavanju sa situacijom i zaštititi djeteta te koji su manje primjetni u ponašanju. Eventualno reagiranje dominantno agresivnim reakcijama ili reakcijama kognitivne dezorganizacije omelo bi ih u procjeni situacije te u izboru i primjeni najučinkovitije strategije sučeljavanja. Osim toga, opravdano je pretpostaviti da su se majke najvećim dijelom suzdržavale od iskazivanja reakcija panike, smetenosti ili agresije, svjesne da bi u tom slučaju i njihova djeca uče-njem prema modelu vjerojatno počela pokazivati slična ponašanja.

Rezultati analize reakcija na zvuk koji podsjeća na zvuk sirene za uzbunu također pokazuju postojanje značajne razlike između dviju skupina ispitanica. I ovog puta majke su reagirale intenzivnijim stresom od ispitanica bez djece, i to pretežno reakcijama anksiozno-konverzivnog tipa, no ta je razlika između dviju grupa manja nego prilikom stvarne uzbune. Ovi rezultati potvrđuju da se kod majki pojavila izraženija senzibilizacija na stresore u razdoblju učestalih uzbuna.

Što su **osnovni zaključci provedenog istraživanja?** Jedan od temeljnih zaključaka našega istraživačkog rada jest da se građani samo djelomično pridržavaju uputa civilne zaštite. Što je ugroženost veća, građani su spremniji surađivati s civilnom zaštitom. Nadalje, male radio postaje su osobito vrijedan i cijenjen izvor informacija ugroženim građanima.

Budući da je nemoguće predvidjeti planovima aktivnosti civilne zaštite sve specifične potrebe građana u raznim kriznim situacijama, ustroj civilne zaštite mora biti vrlo fleksibilan. Primjer preustrojavanja civilne zaštite u Hrvatskoj pokazuje da je to moguće. Naime, sustav civilne zaštite na području Hrvatske u okviru ex-Jugoslavije nije bio adekvatno organiziran. Ponajviše zahvaljujući suradnji građana, doslovno rečeno pod topovskim udarima, organizirana je razmjerno uspješna zaštita građana. Međutim, čim nastupe mirnodopski uvjeti javlja se tendencija smanjivanja aktivnosti civilne zaštite na održavanju dobre suradnje s građanima. U tom smislu treba razviti permenente aktivnosti civilne zaštite kako ne bi došlo do slabljenja veze profesionalnih jedinica civilne zaštite i građana.

Na koncu, iskustva ovoga istraživanja govore da pri preustroju i cjelokupnom djelovanju civilne zaštite važnu ulogu trebaju imati znanstvena istraživanja kao bitan temelj pripreme, planiranja i evaluacije aktivnosti zaštite i spašavanja građana u kriznim situacijama.

Pogledajmo sad i neke od stavova i iskustava iz drugih zemalja o različitim psihološkim faktorima u katastrofama. Znanstvenici vole (s razlogom) koristiti sintagmu *otkrivanja tople vode!* Razumni sustavi ne troše novac i vrijeme na taj postupak, već se koriste tuđim iskustvima – dakle, nastoje izbjeći učenje na vlastitoj koži. Njemačka ima vrlo dobro razvijen sustav civilne zaštite, a nadzire ga povjerenstvo sastavljeno od vodećih znanstvenika iz područja široko shvaćene ekologije i uglednih političara i ostalih javnih djelatnika. Na godišnju konferenciju 1994. pozvali su znanstvenike iz Izraela i Hrvatske da im iznesu iskustva i rezultate istraživanja psiholoških aspekata katastrofa koji se vežu uz ratna djelovanja, krize izbjeglica i sl. (Zarevski, 1994.). Vrlo su pažljivo bilježili naša izlaganja i tražili su još mnogo dodatnih informacija. Pa kad to može jedna Njemačka, zašto i mi ne bismo preuzeli tuđe vrijedne znanstvene spoznaje.

Na primjeru jednoga suptilnog psihološkog faktora pri sklanjanju iznijet ću jedno američko iskustvo koje bi trebalo prihvatiti. O čemu je riječ? U dijelovima SAD-a izloženim snažnim uraganima vrlo je razvijen sustav sklanjanja. Međutim, primjećeno je da vlasnici kućnih ljubi-

maca, u slučaju da im nije dopušten odlazak u sklonište s kućnim ljubimcima, u visokom postotku ostaju u kućama svjesno se izlažući riziku! Ista je pojava primijećena i u Hrvatskoj za vrijeme uzbuna. Kako su problem riješili Amerikanci? Formirana je ekspertna skupina sastavljena od djelatnika civilne zaštite i američke veterinarske asocijacije i 1993. godine uspješno je provedena prilagodba skloništa na takav način da mogu prihvatiti i kućne ljubimce. Vlasnicima kućnih ljubimaca su podijeljene brošure s detaljnim uputama o njihovim dužnostima pri postupku sklanjanja za svaku vrstu ljubimca kako ne bi bila ugrožena i prava onih koji se boje ili jednostavno ne vole životinje (American Veterinary Medical Association, 2000., *Save the Whole Family: disaster preparedness*). Eto primjera koji nam može pomoći da ne gubimo vrijeme otkrivajući toplu vodu.

I da se naposljetku vratimo naslovu ovog rada. Što to psiholozi mogu i trebaju činiti kada je riječ o katastrofama? Katastrofe najčešće ne možemo spriječiti, ali kao psiholozi možemo mnogo toga učiniti da psihološke štete koje se javljaju kao posljedice katastrofa budu što manje. Djelovati trebamo u tri faze:

1. Prvo preventivno – u području pripreme za katastrofe. Kao prvo, treba u suradnji sa stručnjacima civilne zaštite koncipirati kvalitetno obrazovanje za adekvatne postupke pri različitim katastrofama. Zatim obaviti teži zadatak, uvjeriti građane da se upoznaju s tim postupcima, ne za vrijeme katastrofe nego znatno ranije! U fazi preventivnih akcija treba raditi i na edukaciji timova za pružanje psihološke pomoći u trenucima katastrofe i nakon nje.
2. U trenucima katastrofe djeluju različiti izuzetno jaki psihološki faktori. Jedan od najjačih je panika. Nažalost, novinari najčešće svojom nepromišljenošću znaju doprinijeti panici. Također, nepostojanje vjerodostojne informacije, ma koliko ona bila bolna ili zastrašujuća, predstavlja izvor najveće frustracije za žrtve katastrofe. U sprječavanju panike kvalitetno osmišljenim informacijama i pronalaženjem najboljih kanala komunikacije za prijenos tih informacija može se suzbiti panika širokih razmjera. Nadalje, ublažavanje stresa i pružanje psihološke potpore najugroženijima zasigurno predstavlja prioritetan zadatak psihologa u trenucima katastrofe.
3. Budući da se PTSD i ostale posljedice trauma izazvanih katastrofom znaju javiti mjesecima pa i godinama nakon takvih događaja, velika je potreba za sustavnim

praćenjem žrtava katastrofa i pružanjem psihološke potpore uvijek kada se za to javi potreba. U toj je fazi također potrebno razviti kvalitetne programe rada i supervizije timova psihologa i ostalih pomagačkih struka specijaliziranih za pojedine subpopulacije žrtava katastrofa.

Što zaključiti? Sigurno je da postoje ugodniji i isplativiji poslovi za psihologe od onih vezanih uz katastrofe. No, zbog velike uloge psiholoških faktora u ponašanju i doživljavanju ljudi pogođenih katastrofama, **dužnost nam je raditi na edukaciji, istraživati i djelovati u trenutcima prije, za vrijeme i nakon katastrofa.**

LITERATURA

- Bosnar, K., Kacian, N., Kulenović, A., Prot, F., Toth, I., Zarevski, P. (1992.a), *Ponašanje građana Zagreba za vrijeme uzbuna* (studija), Zagreb, Filozofski fakultet, Zavod za istraživanje i razvoj sigurnosti i Stožer civilne zaštite Republike Hrvatske.
- Bosnar, K., Kacian, N., Kulenović, A., Prot, F., Toth, I., Zarevski, P. (1992.b), Ponašanje građana Zagreba za vrijeme uzbuna: osnovni statistički pokazatelji, *Sigurnost*, 34, 1, 17-44.
- Bosnar, K., Marušić, I., Kulenović, A., Prot, F., Toth, I., Zarevski, P. (1992.c), *Ponašanje građana Siska za vrijeme uzbuna* (studija), Zagreb, Filozofski fakultet, Zavod za istraživanje i razvoj sigurnosti i Stožer civilne zaštite Republike Hrvatske.
- Bosnar, K., Eterović, H., Kulenović, A., Prot, F., Zarevski, P. (1993.a), Odlazak u sklonište s nekih stajališta teorije odlučivanja, *Civilna zaštita*, 2, 1, 1-9.
- Bosnar, K., Kulenović, A., Marušić, I., Prot, F., Toth, I., Zarevski, P. (1993.b), Usporedba ponašanja građana Zagreba i Siska za vrijeme uzbuna, *Civilna zaštita*, 2, 2, 129-141.
- Folkman, S. i Lazarus, R. S. (1980.), An analysis of coping in a middle-aged community sample, *Journal of Health and Social Behavior*, 21, 219-239.
- Lazarus, R. S. i Folkman, S. (1984.), *Stress, appraisal and coping*, New York, NY, Springer Publishing Comp.
- Lazarus, R. S. i Folkman, S. (1987.), Transactional theory and research on emotions and coping, *European Journal of Personality*, 1, 3, 141-169.
- Marušić, I., Rijavec, M., Buljan-Flander, G., Bosnar, K., Kulenović, A., Prot, F., Zarevski, P. (1994.), Majčinstvo kao čimbenik senzibilizacije na stresore u ratu, *Sigurnost*, 36, 1, 11-20.
- Mejovšek, M., Marušić, I., Bosnar, K., Kulenović, A., Prot, F., Zarevski, P. (1994.), Usporedna analiza latentnih struktura reakcija na stresne i uvjetno stresne podražaje, *Kineziologija*, 26, 1-2, 12-17.
- Prot, F., Bosnar, K., Zarevski, P., Kulenović, A. (1993.), Neki kognitivni aspekti sklanjanja tijekom uzbuna, *Sigurnost*, 35, 2, 95-102.
- Suedfeld, P. (1980.), *Restricted environmental stimulation*, New York, NY, Wiley and Sons.
- Zarevski, P. (1994.), Das Verhalten der Einwohner während der Flugalarne mit Bezug auf die Rolle des Zivilschutzes. *43. Jahrestagung der Schutzkommission beim Bundesminister des Innern*, Bad Elster.

Predrag Zarevski
**Uloga psihologa u
katastrofama**

Zarevski, P., Prot, F., Kulenović, A., Bosnar, K., Marušić, I. (1992.), Što nas smeta u skloništu, *Civilna zaštita*, 1, 1, 11-18.

Zuckerman, M. (1979.), *Sensation seeking: Beyond the optimal level of arousal*, New Jersey, NJ, Lawrence Erlbaum Associates.

Zoran
KOMAR

Herman
VUKUŠIĆ

POSTTRAUMATSKI
STRESNI POREMEĆAJ U
POPULACIJI HRVATSKIH
BRANITELJA –
PRECIJENJEN ILI
IGNORIRAN PROBLEM?

Dilema o podcijenjenosti ili precijenjenosti problema posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP) izazvanog sudjelovanjem u ratu prisutna je u Hrvatskoj zadnjih desetak godina ratnog i poratnog razdoblja. Na jednoj strani nalaze se branitelji pogođeni PTSP-ijem koji su nezadovoljni svojim statusom i tretmanom u društvu, dok je drugu stranu moguće prepoznati kroz sustav mjera psihosocijalne skrbi za ovu kategoriju ratnih stradalnika, koje implicitno ili eksplicitno sadrže dozu suspektности ili/i podcijenjenja/ignoriranja problema. Zanimljivo je da ovo pitanje još i danas, premda u bitno manjoj mjeri nego ranijih godina, dijeli stručne psihološke i psihijatrijske krugove, među kojima se većina ipak priklanja traženjima branitelja oboljelih od PTSP-a držeći ih opravdanim, dok znatno manji broj još uvijek, posredno ili neposredno, brani stajališta o precijenjenosti i prenapuhanosti toga problema.

Polemika oko shvaćanja (društvene) istaknutosti ratom izazvanog PTSP-a bila bi ograničena na povremeno uveseljavanje domaće javnosti kada sve dosadašnje spoznaje ne bi upozoravale na snažnu socijalnu uvjetovanost razvojnog tijeka poremećaja: pozitivan ili negativan (ignorirajući) odnos prema osobama s PTSP-ijem može bitno odrediti brzinu i tijek njihova (samo)oporavka ili produbiti i proširiti njihove tegobe vodeći iz akutnog u kronično stanje. U tom svjetlu precijenjenost ili podcijenjenost PTSP-a predstavlja tek retoričku ili u najboljem slučaju akademsku dilemu u čijoj se pozadini nalazi bitno pitanje o stupnju, razmjerima i posljedicama neprimjerenog i ignorirajućeg odnosa društva prema braniteljima koji pate od PTSP-a.

Razvoj shvaćanja o ratnoj psiho-traumatiziranosti kroz povijest

Prošlost, ratom izazvanog, posttraumatskog stresnog poremećaja obilježena je brojnim primjerima negacije, ignoriranja ili iskrivljenih tumačenja tog fenomena. Najčešći tip odnosa prema PTSP-u tijekom stoljetne povijesti ratovanja

bilo je njegovo potpuno negiranje; premda je psihički slom vojnika na bojišnici poznat od pamtivijeka, sve do konca 19. stoljeća opće je stajalište prema tim pojavama bilo izrazito negativno. Vojnici koji su pokazivali znakove tjeskobe, straha, potištenosti tijekom ili nakon boja držani su slabićima te su u pravilu kažnjavani, čak i strijeljani za primjer drugima, a u najboljem slučaju otpušteni su iz vojske s nečasnom oznakom bojažljivaca, “slabih” muškaraca i dokazanih kukavica (usp. Gabriel, 1991.).

Suvremeni ratovi, vođeni u 20. stoljeću, uz sudjelovanje znatno većega broja ljudi i uz uporabu razornih oružja i oruđa s mogućnošću masovnog uništenja, upozorili su na neodrživost takvog pristupa. Uvriježeno shvaćanje o kukavičluku moralo je biti mijenjano jer proglašavati cijele pukovnije pa čak i divizije vojnika kukavicama (usp. Ginzberg, 1953.) ne samo što bi bilo pogrešno već bi otežalo ili onemogućilo povratak većine njih na bojišnicu, odnosno izravno bi ugrozilo ostvarenje ratnih ciljeva.

Zanimljivo je da je u prvim pokušajima stručnog tumačenja psihičkih tegoba izazvanih proživljenim traumatskim događajima, koji se javljaju potkraj prošloga i početkom ovoga stoljeća, pozornost usmjerena poglavito na fizičke uzroke i fiziološke simptome traumatiziranih, dok se psihička poremećenost sama za sebe u početku potpuno odbacuje ili izbjegava uočiti. Tome je vjerojatno nekoliko razloga. Prvo, sve do konca 19. stoljeća na snazi je općenito negativno mišljenje o psihičkim oboljenjima. Psihičke bolesnike doživljava se uglavnom kao prijetnju društvenoj zajednici, a tretman se svodi na izopćivanje i sklanjanje od očiju javnosti u zatvorene klinike s vrlo lošim životnim uvjetima. Drugo, u tom vremenu vrlo je mali broj stručnjaka zaokupljen pitanjima mentalnog zdravlja, dok se psihijatrija i psihologija tek nastoje afirmirati kao nove znanstvene i stručne discipline. I treće, sami stradalnici, pod pritiskom uvriježenih stavova, u strahu da će biti označeni kao kukavice ili luđaci prijavljuju liječnicima uglavnom fiziološke simptome, prikrivajući znatno brojnije psihičke tegobe.

Tako se sredinom 19. stoljeća veliki broj ljudi, koji su preživjeli tada učestale željezničke nesreće, javlja liječnicima žaleći se na bolove u predjelu kralježnice i sa simptomima oduzetosti. Nova bolest dobiva naziv “**željeznička kralježnica**” i tumači se kao posljedica fizičke traume leđne moždine do koje je došlo prilikom prometne nesreće. Međutim, provedene autopsije pokazale su da je leđna moždina u tih pacijenata bila posve neoštećena, što je upućivalo na zaključak da su se bolovi u leđima i drugi tjelesni simptomi javili kao posljedica stresa doživljenog u

katastrofičnoj situaciji, odnosno da je riječ o psihički uvjetovanom poremećaju koji je označen kao “traumatska neuroza”.

Za vrijeme Prvog svjetskog rata veliki broj vojnika žalio se na slušne tegobe. Usljedilo je tumačenje po kojemu intenzivna izloženost topničkoj vatri uzrokuje šok do kojega dolazi pod utjecajem plinova od eksplozija granata ili pak zbog potresa ili nagnječenja mozga. Bolest je nazvana “granatnim šokom”. Još za vrijeme Prvog svjetskog rata, na vojnicima koji su oglušili, obavljeno je stotinu autopsija u kojima uglavnom nisu pronađena oštećenja mozga ili bubnjića. Na temelju tih nalaza zaključeno je da treba razlikovati “granatni udar”, koji doista uzrokuje tjelesna oštećenja, od “granatnog šoka” koji je posljedica intenzivnog čuvstvenog proživljavanja u situaciji izloženosti topničkoj vatri (prema Trimble, 1985.).

Tijekom Drugog svjetskog rata psihički gubitci svrstani su u široke i neodređene kategorije “ratne neuroze” ili “bojnog umora”. I iz ovih naziva zamjetno je svojevrsno izbjegavanje uočavanja razornog djelovanja traumatskih ratnih iskustava na psihički status normalnih ljudi jer se psihičko slamanje bojovnika pokušavalo prikazati kao bolesno, neurotsko stanje odnosno kao posljedica dugotrajne ratne angažiranosti koja dovodi do psihičke zasićenosti i iscrpljenosti.

Ipak, iz analiza tzv. psihičkih gubitaka provedenih nakon Drugog svjetskog rata, poglavito od strane američkih stručnjaka, na temelju brojnih osobnih svjedočenja vojnika, potresnih iskustava logoraša, uviđanja pojedinih zapovjednika, dolazi do postupnih promjena u shvaćanju ponašanja ljudi u ratu i nakon rata što je 1952. godine rezultiralo uvođenjem nove dijagnostičke kategorije – **velika stresna reakcija** u službenu klasifikaciju psihičkih poremećaja (*DSM I*, 1952.). U opisu velike stresne reakcije naglašeno je da je ova dijagnoza primjenjiva u “normalnih osoba koje su proživjele stres koji nije bilo moguće tolerirati”, čime je učinjena značajna razdjelnica u odnosu na prijašnja shvaćanja prema kojima se psihičko slamanje na bojišnici u pravilu tumačilo kao posljedica “slabe” psihičke konstitucije odnosno disponiranosti za psihičko oboljenje. Napokon, sredinom 80-ih godina umjesto velike stresne reakcije uvodi se pojam **posttraumatskog stresnog poremećaja** (*DSM-III*, 1980.), pri čemu ne treba previdjeti da do značajnog interesa stručne pa i šire laičke javnosti za ovaj fenomen dolazi ponajviše nakon Vijetnamskog rata i izraženih problema američkih ratnih veterana – povratnika iz tog rata, čemu svjedoči naziv “vijetnamski sindrom” koji se i kod nas (jedno vrijeme) uvriježio kao sinonim za PTSP.

Odnos prema PTSP-u u ratnoj i poratnoj Hrvatskoj

Do početka 90-ih godina, kada je izbio rat u Hrvatskoj, PTSP je u međunarodnim stručnim krugovima bio već općeprihvaćen i intenzivno istraživani fenomen, i to ne samo među ratnim veteranima nego i u onih osoba koje su u civilnom životu doživjele neku intenzivnu traumu poput silovanja, otmice, sudjelovanja u teškoj prometnoj nesreći ili stradavanja u nekoj drugoj katastrofičnoj situaciji (u potresu, požaru, poplavama i slično). Također, značajni spoznajni i praktični pomaci učinjeni su u područjima prevencije i tretmana PTSP-a što se osobito odnosi na američke i izraelske stručnjake. Zato se opravdano moglo očekivati da će pojavljivanje PTSP kod sudionika Domovinskog rata naići na primjereno razumijevanje stručne, ali i šire javnosti u Hrvatskoj, utoliko prije što se radilo o braniteljima, onima koji su iskazali jasnu spremnost izložiti se opasnostima i stradanjima u obrani domovine. Protivno takvom očekivanju, prve reakcije iz domaćih stručnih psihološko-psihijatrijskih krugova upućivale su na nedovoljno poznavanje fenomena, dok je laička javnost bila zbunjena nejasnim, proturječnim, a nerijetko i posve pogrešnim "stručnim" interpretacijama. Tako su prvih godina rata neki naši tada istaknuti psihijatri i psiholozi javno zagovarali tezu da je u populaciji hrvatskih branitelja nemoguće očekivati izraženiju zastupljenost PTSP-a jer su domoljubni motivi naših vojnika toliko jaki da ih jednostavno štite od psihičkih stradavanja na bojištu!¹ Radi(lo) se o posve krivom tumačenju koje, nažalost, prije svega svjedoči o neznanju dijela naših tadašnjih "stručnjaka". Jer niti najveći domoljub i najmotiviraniji vojnik nije bešćutan stroj koji može ostati ravnodušan na ratne strahote i stradanja svojih suboraca i bližnjih. No, ma koliko pogrešno, u domaćoj javnosti ovo je stajalište imalo značajan odjek, a u donekle modificiranoj i dopunjenoj verziji zagovarano čak i od bivšeg ministra hrvatskih branitelja!²

Istraživanja o zastupljenosti PTSP-a kod hrvatskih branitelja ubrzo su opovrgla ovu naivnu tezu upozoravajući istodobno na potencijalno vrlo ozbiljne razmjere ovog fenomena.

Prvo naše istraživanje provedeno je još tijekom 1992./93. godine, na uzorku od 384 muških pripadnika Hrvatske vojske, uz primjenu Watsonovog kliničkog intervjua (PTSD-I). Utvrđeno je da se PTSP u cijelosti razvio kod njih 14%, dok je kod narednih 17% uočen djelomičan razvoj poremećaja odnosno nedostajala je izraženost svega jednog simptoma da bi se mogla zaključiti dijagnoza PTSP-a (Gustović i Komar, 1994.).³ S obzirom na razvojnu

prirodu poremećaja, zastupljenost PTSP-a među hrvatskim braniteljima iskazana je u rasponu 14–31%.

Naredna dva istraživanja provedena su okončanjem rata, 1997. i 1998. godine, na velikim uzorcima od ukupno 3.504 muških ispitanika, razvojačenih hrvatskih branitelja koji su pristupili jednoj od najvećih braniteljskih udruuga u Zagrebu (N=3.504 i 3.217), a u sklopu multimodalno-multiakcijalnog dijagnostičkog pristupa primijenjeni su Mississippi Combat Scale (M-PTSD) i PTSD-I. U jednom istraživanju utvrđena je zastupljenost PTSP-a od **14,6%** na prvoj odnosno **16,6%** na drugoj primijenjenoj mjeri, uz dodatnih 10% s djelomičnom kliničkom slikom poremećaja (Kušević, Vukušić i sur., 1998.), a u drugom je PTSP dijagnosticiran kod **16,2%** ispitanika, uz dodatnih **25,5%** s djelomičnim PTSP-ijem (Komar, Vukušić, 1999.).

Premda vrijedi upozoriti da su uzorci u navedenim istraživanjima nedovoljno reprezentativni da bi omogućavali generalizaciju nalaza, veličina tih uzoraka, primijenjeni mjerni instrumenti, ozbiljnost istraživačkog postupka i stručna kompetentnost istraživača, uglavnom kliničkih psihologa i psihijatara, ne dozvoljavaju njihovo olako odbacivanje ili ignoriranje. Vrlo visoka podudarnost podataka o donjoj granici incidencije PTSP-a u sva tri dosadašnja istraživanja čini se dostatnom za izvođenje relativno pouzdanog zaključka da se u Hrvatskoj može očekivati zastupljenost PTSP-a kod najmanje oko **15%** branitelja što je podudarno s nalazima većine dosadašnjih stranih istraživanja.⁴ Dakako, i ovaj podatak poželjno je i potrebno podvrći dodatnim provjerama u novim istraživanjima i na reprezentativnim uzorcima.⁵

Iako se moglo očekivati da će rezultati navedenih istraživanja biti shvaćeni kao zvono za uzbunu (utoliko prije što su procjene gornjih stopa zastupljenosti PTSP-a, od 27 do čak preko 40%, jasno ukazivale na masovnost pojave) te da će uslijediti poduzimanje širokih i adekvatnih psihosocijalnih mjera suzbijanja ili ublažavanja poremećaja koji je poprimao epidemijske razmjere, to se nije dogodilo. Istina, Zakonom o pravima hrvatskih branitelja iz 1997. godine predviđeno je pravo na invaliditet od 40 do 60% i pripadajuću naknadu braniteljima oboljelim od PTSP-a (Terze i sur., 1997.). Ostavljajući po strani koliko je sama novčana naknada za invaliditet (u iznosu od oko 1.750,00 kuna mjesečno) mogla ublažiti tegobe oboljelih od PTSP-a, vrijedi pojasniti da je to pravo mogao ostvariti tek manji broj branitelja s ovom dijagnozom. Naime, prema Zakonu o zaštiti vojnih i civilnih invalida rata ("Narodne novine", br. 57/92. i 77/92.) PTSP se kao i druge bolesti priznavao samo ako je podnositelj zahtjeva posje-

dovao liječničku dokumentaciju iz razdoblja sudjelovanja u ratu, odnosno najdalje “30 dana nakon prestanka sudjelovanja u obrani RH, otpuštanja iz oružanih snaga, odnosno prestanka neprijateljstava” (čl. 73.). Kako je iz stručnog opisa PTSP-a poznato da se on razvija naknadno, najčešće od 3 do 6 mjeseci, ali čak i 30 godina nakon doživljenog traumatskog (ratnog) iskustva, nedvojbeno je ovakvom zakonskom regulativom diskriminiran značajan broj branitelja s tim poremećajem. Ova je očita nepravda tek djelomice ispravljena ove godine donošenjem novoga Zakona o pravima hrvatskih branitelja u kojem je, ne bez otpora i polemika, rok za važeću medicinsku dokumentaciju o dijagnosticiranom PTSP-u prolongiran na dvije godine od razvojačenja. Novi je zakon donesen u općem ozračju ukidanja restrikcija dosadašnjih braniteljskih prava i u atmosferi povišenih tenzija između predstavnika vlasti i pojedinih braniteljskih udruga što zasigurno ne predstavlja pozitivan okvir rješavanja statusa branitelja s PTSP-ijem.

Od 1994. godine pokrenuto je nekoliko postupaka revizije braniteljskih invalidnina, od kojih posljednja traje i danas. Kao po nepisanom pravilu, na udaru svake revizije prvi su se našli branitelji s dijagnozom PTSP-a što dostatno govori kako je riječ o “najsumnjivijoj” kategoriji ratnih stradalnika. Kao što je poznato, revizijama ratnih invalidnina posvećivan je u domaćim medijima zamjetan prostor, a u javnim istupima najviši predstavnici političke vlasti zaduženi za sustav braniteljske skrbi nerijetko su, kao u dežurne krivce, upirali prstom upravo na branitelje s posttraumatskim tegobama.⁶

Sekundarna viktimizacija branitelja i njene posljedice

Iako niti jednom revizijom nije utvrđen najavljavano veliki broj lažnih invalida, pa tako ni onih oboljelih od PTSP-a, stalna sumnjičenja, zahtjevi za ponovnim dokazivanjem bolesti, borba s narastajućom birokracijom (uz donedavno zakonski uskraćeno pravo na stjecanje statusa ratnog vojnog invalida) dodatno su traumatizirali ionako psihički iscrpljene branitelje s PTSP-ijem. Ako se tome pridoda nedovoljno razvijen sustav stručne pomoći koji se najvećim dijelom oslanja na postojeće zdravstvene ustanove s ograničenim kapacitetima, nedovoljnim brojem osposobljenih stručnih osoba i gotovo potpunim izostankom specijaliziranih centara na regionalnoj razini, opravdano se može zaključiti da je u Hrvatskoj skoro cijelo vrijeme od rata do danas prisutan proces **sekundarne viktimizacije** branitelja s posttraumatskim tegobama.

Sekundarna viktimizacija pojavljuje se u slučajevima izostanka socijalne potpore i razumijevanja odnosno ne-shvaćanja, nevjerovanja i nepriznavanja žrtvinih patnji od strane uže i šire socijalne sredine (Symonds, 1980.). Na temelju opažanja odnosa našega društva prema ratom traumatiziranoj braniteljskoj populaciji, napose prema braniteljima s dijagnozom PTSP-a, moguće je razlikovati tri razvojne faze toga odnosa (Vukušić, Wilson i sur., u tisku). U **prvoj, “fazi medenog mjeseca”**, braniteljima se iskazuje zahvalnost za sudjelovanje u ratu, nastoji im se pružiti sva moguća potpora, a prevladavaju osjećaji euforije i sreće zbog okončanja rata. Ubrzo nakon toga nastupa **“faza otrjeznjenja”** u kojoj se preispituje težina tereta zbrinjavanja ratnih stradalnika što neizbježno vodi smanjenju financijske i ukupne socijalne potpore. U ovoj fazi zamjetne su dvije specifičnosti u odnosu prema oboljelima od PTSP-a: prvo, pojavljuje se teza po kojoj psihičke tegobe oboljelih nisu rezultat njihovog sudjelovanja u ratu, već poglavito socijalno-biološke predisponiranosti i drugo, postupak ostvarivanja kompenzacijskih prava produžuje se i komplicira čime se dovodi u pitanje legitimitet branitelja s dijagnozom PTSP-a. U trećoj, **“fazi negacije”**, minimaliziraju se rezultati rata i propituje opravdanost njegova vođenja, a branitelji – osobito oni stradali u ratu, doživljavaju to kao neželjeni podsjetnik i smetnje u okretanju prema boljoj budućnosti. Za oboljele od PTSP-a vjeruje se da im je već pružena sva potrebna pomoć i očekuje da će se njihovi problemi vremenom sami razriješiti.

Vrijedi naglasiti da sekundarna viktimizacija, kojoj su ratni stradalnici izloženi nakon rata, nije nikakva hrvatska specifičnost. Štoviše, brojna zabilježena iskustva iz drugih zemalja upućuju da je prije riječ o pravilu nego iznimkama. Tako su nakon Drugog svjetskog rata borci nizozemskog pokreta otpora, s ratom izazvanim psihičkim tegobama, bili izloženi dugogodišnjim negativnim reakcijama društva (Op den Velde i sur., 1993.); preživjeli iz Holokauta u izraelskom su društvu bili suočeni s odbijanjem i okrivljavanjem za vlastite patnje (Solomon, 1995.), a vijetnamski veterani u američkom društvu morali su proći kroz vrlo bolno razdoblje propitivanja vlastite uloge u ratu koji je značajan dio američke javnosti osuđivao još za njegova trajanja (MacPherson, 1984.).

Za tumačenje ovog naizgled paradoksalnog ponašanja društvene zajednice koja okrivljuje, osuđuje i odbacuje one svoje članove kojima je u situaciji sveopće ugroze iskazivala divljenje i koji su u toj situaciji stradali za dobrobit zajednice može poslužiti teoretski model Janoff-Bulman (1985., 1989., 1992.) o uvriježenim kognitivnim obrascima

poimanja sebe, životnog okruženja i odnosa prema drugim ljudima. Prema toj teoriji ljudi u osnovi svijet doživljavaju pozitivnim i dobrim, vjeruju da mogu sami upravljati vlastitom sudbinom, da se loše stvari u životu događaju samo lošim ljudima te da ljudi u konačnici od života dobivaju ono što i zaslužuju. Traumatska iskustva narušavaju ove idilične predodžbe pa se traumatizirani pojedinci od strane “zdravih” pripadnika društva doživljavaju kao potencijalna prijetnja, kao kliconoše opasne zaraze koja bi mogla narušiti umirujuće iluzije o vlastitoj neranjivosti. Otuda su logične reakcije ignoriranja, izbjegavanja ili izolacije (stavljanja u “karantenu”) traumatiziranih.

Kao i kod svakog drugog problema, koji se umjesto rješavanja posprema pod tepih, posljedice su znatno teže i dugoročno pogodaju ne samo traumatizirane osobe već društvo u cjelini. Na individualnom planu proces sekundarne viktimizacije branitelja oboljelih od PTSP-a dovodi do općeg pogoršavanja njihova stanja, kronifikacije poremećaja i razvoja novih patoloških tendencija (trajne promjene osobnosti, alkoholizam, problemi ovisnosti) s mogućim fatalnim ishodom – razrješenje kumuliranih patnji samoubojstvom. Na socijalnom planu cijena negacije plaća se višestruko povećanim troškovima tretmana, raširenim pojavama nasilničkog (destruktivnog i autodestruktivnog) ponašanja, trajno narušenim obiteljskim odnosima, sve do prijenosa poremećaja na nove naraštaje odnosno javljanja tzv. transgeneracijskog PTSP-a.

Kroz odnos prema braniteljima oboljelima od PTSP-a zrcali se priroda odnosa našeg društva prema Domovinskom ratu i njegovim akterima. Utoliko braniteljski PTSP nije, i ne može biti, samo psihološko-psihijatrijski već i etički, sociološki, politološki i povijesni problem. Nažalost, pripadnici ostalih društveno-humanističkih disciplina u nas nisu do sada pokazali gotovo nikakav interes za proučavanjem tog fenomena. Nije li i ta činjenica još jedan znak ignoriranja?

BILJEŠKE

¹ Koncem 1992., tijekom prikupljanja podataka prvog istraživanja o PTSP-u u hrvatskih branitelja, autori (A. Gustović i Z. Komar) su se nalazili pod velikim pritiskom da što prije utvrde njegovu zastupljenost u braniteljskoj populaciji. Nakon prvih 50-ak obrađenih ispitanika, na uporno inzistiranje tadašnjeg čelnika vojno-psihološke službe, o broju onih s dijagnosticiranim PTSP-ijem kolegica Gustović navela je da je za sada dijagnosticirano njih šest (od 50 ispitanih). Nakon par dana u velikom novinskom intervjuu uvaženi kolega iznio je podatak o stopi PTSP-a od svega 6%, “argumentirajući” u to vrijeme popularnu tezu o domoljublju hrvatskih branitelja kao zaštitnom čimbeniku od pošasti “prolupavanja” na bojišnici.

² U intervjuu mjesečniku "Hvidra" 1997., tadašnji ministar hrvatskih branitelja Juraj Njavro, izražava otvorenu sumnju u mogućnost izraženije pojave PTSP-a u braniteljskoj populaciji obrazlažući svoje stajalište time da su "...Hrvati kao narod, zbog svoje burne povijesti prepune borbi za slobodu razvili određenu otpornost prema takozvanom PTSP-u."

³ Istraživanje je provedeno u okviru znatno šireg istraživačkog projekta "Socijalna re/integracija hrvatskih vojnika i njihovih obitelji" i, pored PTSP-a, obuhvaćalo je istraživačke dionice o nizu drugih psiho-socijalnih posljedica sudjelovanja u ratu poput problema prilagodbe ratnih invalida s tjelesnim oštećenjima, vojnika sklonih prekomjernom konzumiranju alkohola i droga, samoizolaciji, onih koji su izgubili bližnje i/ili dobra u ratu te problema obitelji poginulih hrvatskih vojnika, a na temelju raščlambe svih prikupljenih podataka predložen je integralni model skrbi za različite kategorije ratnih stradalnika. Ovaj projekt bio je prvi i do sada nažalost jedini pokušaj sustavnog empirijskog uvida u psihosocijalne posljedice sudjelovanja u ratu u Hrvatskoj, a o njegovu relativno skromnom utjecaju dovoljno govori već i sama činjenica da većina nalaza, osim u formi internog izvješća za naručitelja, nikada nije niti objavljena i izložena širem društvenom razmatranju.

⁴ Zastupljenost i izraženost posttraumatskih tegoba ovise o međudjelovanju težine traumatskih iskustava i posredujućih unutrašnjih i okolinskih čimbenika (vidi npr. Foy, 1994.). U mirnodopskim uvjetima izloženost traumatskim događanjima i situacijama uzrokuje pojavu PTSP-a u razmjerno malog broja ljudi. Tako dosadašnja istraživanja pokazuju da je zastupljenost PTSP-a u muškoj populaciji svega 0,5%, dok kod žena iznosi 1,3% (Helzer i sur., 1987.). Jedno novije istraživanje provedeno u kineskoj vojsci pokazalo je da je u vojnoj populaciji bez ratnih iskustava PTSP također rijedak poremećaj koji se prosječno pojavljuje kod oko 0,5% vojnika (Wang i sur., 1996.).

Za razliku od vremena mira, u ratu i razdoblju nakon njega PTSP kod sudionika ratnih zbivanja pojavljuje se u tolikom broju da ponekad poprima obilježja masovnosti. Premda nalazi o zastupljenosti PTSP-a kod ratnih veterana značajno variraju, u ovoj skupini oni gotovo nigdje ne bilježe stopu manju od 15%. U većini istraživanja koja su se bavila tim problemom utvrđeno je da zastupljenost PTSP-a među ratnim veteranima uglavnom iznosi između 15 i 25% (Brom i Kleber, 1989.) odnosno 15 i 35% (Keane i sur., 1985.), s tim da može biti i znatno veća. Tako Figley (1985.) drži da je barem 50% američkih vojnika iz Vijetnamskog rata imalo "ozbiljne psihičke poteškoće", Gabriel (1991.) navodi da se taj broj penje do 54%, a Strech u jednom istraživanju otkriva da od PTSP-a pati čak 65% kanadskih veterana Vijetnamskog rata (Strech, 1990.).

Visoka zastupljenost PTSP-a među povratnicima iz Vijetnamskog rata tumačila se činjenicom da je to bio "nepopularan konflikt", s upitnim ciljevima i ideologijom koji je s vremenom izgubio potporu većine američke javnosti (Jones, 1995.). Sukladno tome, način na koji su Amerikanci dočekali svoje vojnike iz Vijetnama vodio je daljnjem produbljivanju i kronifikaciji njihovih psihičkih trauma, o čemu svjedoče nalazi po kojima je i 16 godina po okončanju tog rata od PTSP-a još uvijek patilo 15,2% muškaraca i 8,5% žena od ukupnog broja Vijetnamskih veterana, dok je daljnjih 11,1% muškaraca i 7,8% žena pokazivalo simptome "djelomičnog" PTSP-a (Kulka i sur., 1988.).

Najviše slučajeva PTSP-a u pravilu se susreće među ratnim zarobljenicima i logorašima, čak i do 85% (Ursano i Rundell, 1995.). Ti nalazi

nedvojbeno potvrđuju istaknuti značaj težine traumatskih događanja u nastanku posttraumatskog poremećaja. Kod ratnih zarobljenika zamjetne su, dugi niz godina nakon oslobađanja, i druge brojne psihičke i zdravstvene tegobe, od teške anksioznosti, depresivnosti, psihotičnih stanja do oštećenja perifernih živaca, bolesti kostiju, bubrežnih bolesti i ozbiljnih srčanih tegoba (Oboler, 1987.) što upozorava na potrebu posvećivanja osobite pažnje i skrbi ovoj skupini ratnih stradalnika.

- ⁵ Za ovu raspravu simptomatično je da jedno takvo cjelovito istraživanje PTSP-a u sudionika Domovinskog rata, s potpuno osmišljenim istraživačkim nacrtom, čeka na svoju realizaciju u Ministarstvu hrvatskih branitelja već više od dvije godine. Unatoč deklariranoj podršci bivšeg i sadašnjeg ministra i osiguranim financijskim sredstvima, realizacija ovog kao i drugih važnih istraživačkih projekata (o psiho-socijalnim posljedicama rata kod civilnog pučanstva, o biološkim posljedicama ratnog stresa, o suicidima branitelja) neprestano se odgađa ostavljajući (možda i pogrešan) dojam kako (ni bivšoj ni sadašnjoj) vlasti zapravo niti ne odgovara utvrđivanje objektivnih spoznaja o razmjerima (psiho-socijalnih) problema branitelja i ratnih stradalnika.
- ⁶ Tumačeći domaćoj javnosti ciljeve, u to vrijeme provedene revizije braniteljskih invalidnina, ministar Juraj Njavro u "Večernjem listu" od 24. 9. 1997. godine izjavljuje: "...Revizija se primarno odnosi na one branitelje koji su oboljeli od tzv. PTSP-a... Nema dvojbe da je broj branitelja koji traže invalidninu na osnovi tog poremećaja pretjeran... Aktualna zastupljenost PTSP-a u braniteljskoj populaciji ne može biti veća od 2 do 5%."

LITERATURA

- Brom, D., Kleber, R. J. (1989.), Prevention of PTSD, *Journal of Traumatic Stress*, 2-3, 335-351.
- DSM I - Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorder*, 1st Edition (1952.), American Psychiatric Association, Washington D.C.
- DSM III - Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorder*, 3rd edition (1980.), American Psychiatric Association, Washington D.C.
- Figley, R. C. (1985.), *Trauma and its wake: The study and treatment of post-traumatic stress disorder*, Brunner/Mazel Publishers, New York.
- Foy, D. (1994.), *Liječenje posttraumatskog stresnog poremećaja: kognitivno bihevioralni postupci*, Naklada Slap, Jatrebarsko.
- Gabriel, R. (1991.), *Nema više heroja - Ludilo i psihijatrija u ratu*, Alfa, Zagreb.
- Ginzberg, E. (1953.), *The Lost Divisions*, Columbia University Press, New York.
- Gustović, A., Komar, Z. (1994.), Socijalna re/integracija hrvatskih vojnika s problemima prilagodbe, u: *Socijalna re/integracija hrvatskih vojnika i njihovih obitelji* (44-52), MORH-IPDI (interno izvješće), Zagreb.
- Helzer, J. E., Robins, L. N., McEvoy, L. (1987.), Post-traumatic stress disorder in the general population: Findings of the Epidemiological Catchment Area Survey, *The New England Journal of Medicine*, 317, 1630-1634.
- Hvidra*, (1) 6, travanj 1997., str. 8.
- Janoff-Bulman, R. (1985.), The aftermath of victimization: Rebuilding shattered assumptions, u: C. R. Figley (Ed.), *Trauma and its wake*:

- The study and treatment of post-traumatic stress disorder* (str. 15–35), New York, Brunner/Mazel.
- Janoff-Bulman, R. (1989.), Assumptive worlds and the stress of traumatic events. Applications of the schema construct, *Social Cognition*, 7, str. 113–136.
- Janoff-Bulman, R. (1992.), *Shattered assumptions: toward a new psychology of trauma*, New York, The Free Press.
- Jones, D. F. (1995.), Chronic post-traumatic stress disorders, u: *War psychiatry* (409–430), Office of the Surgeon General, Washington D.C.
- Keane, T. M., Fairbank, J. A., Caddell, J. M., Zimering, R. T., Bender, M. E. (1985.), A behavioral approach to assessing and treating post-traumatic stress disorder in Vietnam veterans, u: C. R. Figley (ur.), *Trauma and its wake: The study and treatment of post-traumatic stress disorder* (257–294), Brunner/Mazel, New York.
- Komar, Z., Vukušić, H. (1999.), Post-traumatic stress disorder in Croatian war veterans: prevalence and psychosocial characteristics, Croatian Academy of Sciences and Arts' symposium *New insights in post-traumatic stress disorder*, Zagreb.
- Kulka A. R., Schlenger, E. W., Fairbank, A. C., Hough, L. R., Jordan, B. K., Marmar, C. R., Weiss, S. C. (1988.), *Executive summary: Contractual report of findings from the National Vietnam veterans readjustment study*, Research Triangle Park, NC: Research Triangle Institute.
- Kušević, Z., Vukušić, H., Lerotić, G. (1998.), Prevalence of chronic posttraumatic stress disorder in Croatian war veterans, *First International Conference on Psycho-Social Consequences of War - Abstract Book* (str.), Dubrovnik.
- MacPherson, M. (1984.), *Long time passing: Vietnam and the haunted generation*, New York, Anchor Books.
- Narodne novine*, broj 57/92. i 77/92. (1992.)
- Oboler, S. (1987.), American prisoners of war - an overview, u: T. Williams, (ur.), *Post-traumatic stress disorder: a handbook for clinicians* (131–144), Disabled American Veterans, Cincinnati, Ohio.
- Op den Velde, W., Falger, P. R. J., Hovens, J. E., de Groen, J. H. M., Lasschuit, L. J., Van Duijn, H., Schouten, E. G. W. (1993.), Post-traumatic stress disorder in Dutch Resistance veterans from World War II, u: J. P. Wilson i B. Raphael (Eds.), *International Handbook of traumatic stress syndromes* (str. 219–230), New York, Plenum Press.
- Solomon, Z. (1995.), From denial to recognition: Attitudes toward Holocaust survivors from World War II to the present, *Journal of Traumatic Stress*, 8(2), str. 215–228.
- Strech, H. R. (1990.), Post-traumatic stress disorder and the Canadian Vietnam veteran, *Journal of Traumatic Stress*, 3(2), 239–254.
- Symonds, M. (1980.), The "second injury" to victims, *Evaluation and Change*, special issue, str. 36–38.
- Terze, R., Kovačević, P., Hrkač-Tkalčec, R., Liović, M. (1997.), *Komentar Zakona o pravima hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata i članova njihovih obitelji*, HVIDRA, Zagreb.
- Trimble, M. (1985.), Post-traumatic stress disorder: History of a concept, u: C. R. Figley (ur.), *Trauma and its wake: The study and treatment of post-traumatic stress disorder* (5–14), Brunner/Mazel, New York.
- Ursano, J. R., Rundell, R. J. (1995.), The prisoner of war, u: *War psychiatry* (431–455), Office of the Surgeon General, Washington D.C.

Zoran Komar, Herman Vukušić

Posttraumatski stresni poremećaj u populaciji hrvatskih branitelja – precijenjen ili ignoriran problem?

Večernji list, 24. 09. 1997.

Vukušić, H., Wilson, J. P., Gregurek, R., Komar, Z., Pavić, L., Gogić, B., Đanić, S., Vidas, M., Varda, R. (u tisku), Secondary victimization of Croatian war veterans with post-traumatic stress disorder, *Health and Human Rights*.

Wang, H., Cui, S., Chen, J., Mei, G., Zhou, H., Li, X., Yu, H., Chen, F., Liou, Q., Sun, J., Li, N., Cheng, M. (1996.), An epidemiological survey on post-traumatic stress disorder among Chinese armymen, *XXXI. International Congress on Military Medicine - Abstract Book* (str. 373), Beijing.

Benjamin
PERASOVIĆ

MISTIFIKACIJE
SUBKULTURA U
JAVNOSTI

Raznovrsne mistifikacije subkultura možemo pratiti u samom akademskom krugu, dakle u znanstvenim radovima od pedesetih do danas, a također ih možemo uočiti u medijskom svijetu, često opterećenom senzacionalizmom i površnošću. S obzirom da se razlika između znanstvenih istraživanja i novinarskog područja ovdje ne iskazuje kao presudna u razlikovanju mistifikacije i demistificirajućeg pristupa, možemo mistifikacije podijeliti na pozitivne i negativne, nalazeći ih u nešto drukčijem omjeru u obje sfere javnosti.

Svojevrsna negativna mistifikacija prati subkulture od samog početka. Sociolozi su pedesetih stvorili "pojam-hipotezu" i nazvali je "delinkventna subkultura", nastojeći objasniti ponašanje dijela mladih iz nižih klasa u većim američkim urbanim središtima. Iako su Mertonovi učenici, autori teorije o "delinkventnoj subkulturi" (Cohen, 1955.; Cloward, 1968.) odbacili koncepte socijalne patologije, demistificirajući mnoge stereotipe o "prirođenoj" malicioznosti i "nenormalnosti" delinkvenata, područje devijacije ostalo je glavnim izvorom rasprave o subkulturama mladih, a tri osnovna tipa (kriminalna, konfliktna i subkultura povlačenja) determinističkim okvirom mnogih kasnijih studija.

Paralelno s razvojem sociološke teorije, medijski svijet pridonosio je negativnoj mistifikaciji naglašavanjem "zakona čopora", "divljaštva" i čvrste unutarnje strukture, hijerarhije i slijepa poslušnosti vođama kao karakteristikama subkulture mladih. No, znanstvena zajednica ipak je ponudila i druge odgovore u to doba, poput Yablonskog (1962.) koji je demistificirao upravo takve popularne (pučke) predodžbe o mladenačkim bandama i vršnjačkim "kvartovskim" grupama.

Negativna mistifikacija započinje s generalizacijama na osnovu neupitnog smještanja subkultura mladih u područje devijacije. Medijski svijet razvio je mnoge oblike iskrivljavanja činjenica, preuveličavanja, simbolizacije, što

će neke sociologe natjerati na stvaranje koncepta moralne panike, dobrim dijelom inspiriranog interakcionističkom perspektivom reakcije društva na devijaciju. Stanley Cohen (1972./1980.) je svojim istraživanjem moralne panike u britanskom društvu ostavio značajno nasljeđe sociologiji subkultura mladih (ili sociologiji urbanih plemena, afektivnih saveza, ekspresivnih identiteta, životnih stilova), a taj koncept nije prestao biti primjeren ovom području, bez obzira na promjene u suvremenom “umreženom” društvu ili promjene u postmodernoj teorijskoj perspektivi. Taj koncept se pokazao valjanim u različitim razdobljima i potpuno različitim političkim, ekonomskim i kulturnim uvjetima. Lik “moralnog poduzetnika”, kakvog je opisao Howard Becker (1963.) pojavio se u sociološkim studijama moralne panike još bezbroj puta, od britanskih uvjeta u kojima su se sukobljavali modsi i rockeri, preko reakcije na pojavu beatnika, hipija, punkera, skinheadsa, nogometnih huligana, sve do kampanja protiv pripadnika rave populacije u devedesetim godinama. Ono što se događalo u Velikoj Britaniji, i bilo prepoznato od dijela sociologa kao moralna panika, nije mimoišlo tadašnji socijalizam i procese medijske hajke na subkulturne aktere u jednom drukčijem kontekstu. Početkom osamdesetih u Ljubljani nastala je “afera 4. Reich”, zapravo moralna panika oko punk stila, kojega je tadašnja dominantna kultura okarakterizirala neonacističkom, bez obzira na činjenice. Zbog problematičnog imena (4. Reich) jednoga benda, kojega su činili uglavnom maloljetnici, medijska i politička kampanja obuhvatila je etiketiranjem sve koji su na bilo koji način bili povezani s punk-glazbom i punkerskim životnim stilom. U policijskim časopisima dokazivano je kako “punk” zapravo predstavlja kraticu od “Pomozite Ustanak Naroda Kosova”, dok su anarhistički simboli (zaokruženo slovo A) bili proglašeni znakovima velike Albanije. U drugoj polovici osamdesetih u Zagrebu mediji su stvorili aferu “Crna ruža”, i to je također udžbenički primjer moralne panike, ovaj put oko dark/gothic subkulturnog stila. Točno po Cohenovom predlošku o tri stupnja “zaključivanja” u procesu moralne panike, domaći akteri širenja straha u roditeljskoj kulturi ponovili su model. Prvo je pojam “darkera” (a to je mogao biti i neki drugi zajednički nazivnik glazbenih i srodnih podloga za stvaranje adolescentskih životnih stilova) doveden u izravnu vezu sa samoubojstvima (devijantnim statusom) pa su onda pojedini predmeti i stilska obilježja, poput odjeće, nakita, frizura, glazbe i slično, počeli simbolizirati pojam darkera, da bi na kraju sami predmeti i dijelovi imagea, čak crna boja odjeće kao takva, postali simboli devijantnog statusa. Sličan model će

se ponavljati uz različite varijante, uključujući ponekad kriminalizaciju i eskalaciju kontrole, kao što se to događa kad je na dnevnom redu nogometni huliganizam, bilo da je riječ o Engleskoj ili Hrvatskoj. Mistifikacija subkulture dovedena je do krajnosti upravo u procesu moralne panike, no postoje i mnogi drugi manje organizirani i manje masovni medijski juriši na subkulturne “primjere” koji obično služe za određivanje ili ponovno naglašavanje granice normalnog i nenormalnog, prihvatljivog i neprihvatljivog dominantnoj kulturi. Moralna panika zapravo predstavlja pokušaj dominantne kulture da reintegrira vlastite vrijednosti upiranjem prsta u one aktere koji su “granicu” (sada javno naglašenu) prešli i postali negativan primjer. Širenje i učvršćivanje stereotipa također je posljedica mistifikacije pa danas uz neke subkulturne aktere i oblike ponašanja u javnosti redovito slijedi i niz negativnih, očekivanih devijantnih karakteristika. Naravno, neke subkulturne grupe doista jesu nasilničke, no to ne daje za pravo akterima generalizacija i mistifikacija, jednom modelu i pristupu koji falsificira stvarnost čak i onda kad mu to nije potrebno. Ako se sjetimo novijih primjera iz hrvatskog društva možemo uočiti upravo senzacionalističku megalomaniju kojoj su mistifikacije implicitne, bez obzira je li riječ o tome da su na nekom partiju pronašli drogu pa je svatko tko odlazi na takve zabave u načelu sumnjiv; ili su navijači Hajduka probili ogradu želeći krenuti prema protivničkim navijačima pa su postali akteri teorije zavjere i tajnih službi; ili su skinheadsi, njih sedmorica, pretukli jednog Roma, a novinski naslov prešućuje činjenicu o sedam na jednoga i naglašava samo da su dvojica (ali “sinovi generala”!) pretukli jednoga. U doba prevlasti jednog predznaka i političke kontrole javnosti bilo je potrebno prikazati punkere kao “jugonostalgičare” ili lijeve ekstremiste, navijače kao “Soroseve plaćenike”, da bi u doba prevlasti drugog predznaka navijači opet postali marionete tajnih službi, a nasilje skinheadska skriva se u naslovu zbog naglašavanja dnevno-politički lakše iskoristivog pojma “generali”.

Negativne mistifikacije subkulture dijelom su prisutne u znanosti koja ih je često znala promatrati u sklopu sociologije devijacije, a sve do nedavno ih je smještala isključivo u radničku ili općenito “nižu” klasu, ostavljajući djeci srednje klase mogućnost pobune u obliku kontrakulture, što je najčešće pojam za skup društvenih pokreta i aktera s kraja šezdesetih u Americi. Međutim, dok je sociologija (i srodne znanosti) od šezdesetih do danas učinila dosta demistificirajućeg napora u svojim studijama, posebno nakon interakcionističke “skeptičke revolucije u sociologiji

devijacije”, medijski svijet nikad nije prestao osnaživati stereotipe i negativna etiketiranja. Ono što se izmijenilo jest mogućnost pozitivnog utjecaja negativnog etiketiranja na identifikacijske procese subkulturnih aktera. To znači da neki oblici moralne panike zapravo učvršćuju subkulturne aktere donoseći im svojevrsan “subkulturni kapital”, naglašavajući njihov “podzemni” karakter i željenu distancu spram “main streama”, dakle spram omrznute glavne struje društvenog (medijskog) toka. Sarah Thornton (1995.) u svojoj studiji o klupskoj kulturi ukazuje na takvo pozicioniranje spram glavne struje, gdje senzacionalistička mistifikacija pozitivno djeluje na poželjni podzemni (također i elitni, “cool”) status dotičnih aktera. Kod nas je taj proces također vidljiv, no zbog mogućnosti stvarnog utjecaja moralne panike na svakodnevni život aktera još uvijek su malobrojni oni koji i represiju smatraju momentom inspiracije i osnaživanja grupnog identiteta, što je ipak rezervirano za militantnije i destruktivnije životne stilove. Čim neki oblici moralne panike budu evidentno zadržani samo u tržišnom prostoru podizanja i spuštanja tiraže, identifikacija s negativnim etiketama bit će masovnija među mladima koji eksperimentiraju sa subkulturnim stilovima života. Također, mogućnost takve identifikacije ovisi o stupnju fragmentacije društva gdje će se u manjim mjestima i doslovno i simbolički biti teže sakriti od eskalacije socijalne kontrole, stigmatizacije i ponegdje kriminalizacije subkulturnih aktera, za razliku od položaja njihovih vršnjaka iz onih sredina koje poznaju veću fragmentaciju i stvaranje raznovrsnih “autonomnih zona”.

Medijski svijet u svojim mistifikacijama subkulture nikad nije jednoznačan. Može se dogoditi da u istom broju određenog časopisa nalazimo tekst u kojem se širi panika oko nekog stila (primjerice “death metala”), a istovremeno na drugim stranicama nalazimo isti stil u pohvalnim priložima ili recenzijama ploča. To se događalo u razdoblju prvih britanskih studija o moralnoj panici kada se na prvim stranicama novina raspravljalo o “divljacima koji su prebili grad” i potrebnim mjerama zaštite pred “terorom skuterskih bandi modsa i rockera”, a na zadnjim stranicama se organizirao kviz – “Da li ste mod ili rocker?”. Deseci primjera iz sredine devedesetih u Hrvatskoj, kada je rave-generacija postala objektom moralne panike oko upotrebe droge, pokazuju sličan pristup. Negativne mistifikacije subkultura toliko su česte da predstavljaju čvrsto uporište za predrasude u javnosti. Tek kada neka moralna panika dosegne vrhunac, dio roditeljske kulture shvati koliko stereotipizacija može biti groteskna, jer se na “uobičajene” negativne mistifikacije više nitko i ne osvrće. Dobar prim-

jer predstavlja hajka na darkere, koja je u tadašnjim vodećim medijima na "crnu listu" darkerskih uzora dovela i imena kao što su Hesse, Sartre, Camus, E. A. Poe, Wagner i slično, što je priču učinilo grotesknom širem krugu ljudi, baš kao što i poznavateljima glazbene scene jednako tako groteskno zvuči spominjanje visokotiražnih imena poput The Cure ili na drugoj strani Metallice u kontekstu sekta i inspiracija za samoubojstvo.

Oblici negativnih mistifikacija koje nalazimo u znanstvenim studijama uglavnom se odnose na opća definiranja područja kao devijantnog, čemu treba pridodati inzistiranje na determinizmu grupe i negiranje individualnih intervencija u subkulturne stilove. Također, smještanje subkulturnih stilova isključivo u radničku klasu, u niže slojeve društva, pridonijelo je učvršćivanju stereotipa o devijaciji i socijalnom statusu. Medijski svijet potrudio se raširiti lepezu negativnih mistifikacija, učvrstiti stereotipe o devijantnom karakteru subkultura, što je sociologiji omogućilo stvaranje koncepta moralne panike i specifičnu demistifikaciju subkultura.

Pozitivne mistifikacije subkulture nalazimo na obje strane. Medijska mistifikacija može biti razumljiva s obzirom na logiku profita, potrebu stvaranja novih obrazaca u kulturi potrošnje, čemu pogoduje "spektakularnost" urbanih adolescentskih životnih stilova i njihova tržišna iskoristivost. Zbog toga možemo sa sigurnošću očekivati pregršt pozitivnih mistifikacija, pretvaranja subkulturnih stilova u kupoprodajne snove i slike svakodnevnog života. Još prije četrdesetak godina sociolozi su uočili moć komercijalizacije, nastajanja tržišta koje se obraća mladima i koje pretvara mnoge simbole pobune, obrasce otpora, kao i bilo koju bizarnost, dekadenciju, u robu na tržištu. Međutim, jedan tip pozitivne mistifikacije inherentan je medijskim oblicima posredovanja životnih stilova, posebno onih koji se zasnivaju na različitim pravcima glazbe. Da bismo razumjeli pozitivnu mistifikaciju drugog tipa, moramo se vratiti društvenim znanostima.

U znanstvenoj zajednici, od razdoblja teorije delinkventne subkulture iz sredine pedesetih, došlo je do višestrukih promjena u pristupu. Nakon Mertonove paradigme, interakcionistički autori zadužili su sociologiju subkultura svojom teorijom etiketiranja i naglašavanjem drugačije perspektive, koja je fokus od devijanta pomakla prema sekvencijalnom modelu karijere, razlikovanju primarne i sekundarne devijacije, prema procesu označivanja, zapravo prema reakciji društva na devijaciju o kojoj je riječ. Premda interakcionistički autori nisu raspravljali o samom pojmu subkulture, njihove teme i pristup izravno su veza-

ne uz sociologiju subkultura, baš kao i “predmet i metode” čikaške škole, koja prethodi autorima delinkventne subkulture. Povratak akteru i njegovoj “definiciji situacije”, ponovna aktualizacija Thomasovog teorema, analiza glavnog i pomoćnog statusa, stigme, totalnih institucija, sve je to pomoglo razumijevanju subkulture i srodnih fenomena bez mistifikacija i determinizma “subkulturnih tipova”. Možda Beckerove studije o jazz-glazbenicima i pušačima marihuane mogu nekome iz istog razdoblja izgledati kao pozitivne mistifikacije, no takav će dojam dobiti samo osoba koja je prihvatila predrasude o devijantnom statusu za znanstvene činjenice pa joj pristup koji se vraća autodefinicijama samih aktera izgleda kao afirmacija devijantnih vrednota. “Znanstveni” pristup kojim dominira korekcionalna paradigma ne može pristati na razumijevanje kao temeljnu zadaću i zato studije u kojima postoje subjekti a ne objekti istraživanja izgledaju neprihvatljivo. Nakon što je interakcionizam u šezdesetim godinama inspirirao i one sociologe koji su se bavili upravo subkulturnim grupama, omogućujući jednim dijelom i koncepte moralne panike kao perspektivu societalne reakcije, početkom sedamdesetih godina nastaje pristup koji će biti u potpunosti zaokružen u birminghamskoj školi i koji će petnaestak godina dominirati sociologijom subkulture mladih. Upravo će iz toga pristupa nastati (ponekad i kao neželjene posljedice) neke pozitivne mistifikacije subkulturnih aktera. Ključni predstavnici birminghamske škole (Hall, Cohen, Willis, Hebdige...) nikako nisu željeli mistificirati. Naprotiv, oni su poduzeli demistifikaciju ideologiziranih pojmova poput “mladeži” i sugeriranog generacijskog modela koji zamjenjuje model klasne podijeljenosti društva. Objasnili su procese kodiranja i dekodiranja u medijskom svijetu, učvrstili koncept subkultura, u nekim slučajevima radili i etnografska istraživanja, analizirali moralnu paniku oko uličnih razbojstava, istraživali subkulturne stilove poput teddy-boysa, modsa, rockera, skinheadsa, punkera, nogometnih huligana; i to u skladu sa svojim konceptima kulturne hegemonije, artikulacije, značenjskih praksi, “bricolage” intervencija u subkulturni identitet i životni stil. Dok su šezdesete godine, uz pojavu kontrakture i proširenje pozornice za raznovrsne subkulture mladih a na osnovu utjecaja interakcionističkog pristupa, označile odmicanje socijalne teorije u ovom području od socijalne stratifikacije kao svemoćnog objašnjenja, sedamdesete godine su označile povratak osnovnim definicijama teorije delinkventne subkulture. Subkultura je, baš kao i ranije, definirana kao solucija na problem. Za funkcionaliste iz pedesetih riječ je o subkulturnoj soluciji na problem socijalne struk-

ture, odnosno subkultura nastaje kao alternativna karijera u situaciji nepostojanja socijalne mobilnosti i visokog socijalnog statusa za sve. Za marksiste iz sedamdesetih subkultura je pokušaj simboličkog razrješenja društvenih proturječnosti koje mladi akteri kolektivno iskuse u matičnoj klasnoj kulturi. Dok prvi govore o radničkoj klasi i nemogućnosti zadovoljavanja kriterija koje nastavnici iz srednje klase postavljaju pred radničku djecu onemogućujući ih još u startu, drugi također govore o radničkoj klasi i nemogućnosti socijalne mobilnosti, iz čega slijedi i nemogućnost subkulturnog načina razrješenja proturječnosti kapitalizma kao socijalnog sustava. Teza da mladi punkeri, skinheads i drugi, zapravo žele simbolički riješiti probleme socijalne strukture, “razriješiti proturječnosti” kako to kažu birminghamski autori, dovela je do jedne specifične pozitivne mistifikacije subkultura. Pojam otpora je snažno naglašen (otpor kroz rituale), ali često karakteriziran nedovoljnim za stvarnu promjenu. Unatoč tome, subkulture su unutar raznovrsne recepcije birminghamske škole često bile doživljene kao jedini otpor sustavu u situaciji u kojoj nema drugih dovoljno buntovnih i radikalnih, socijalnih ili političkih aktera. Bez stvarne namjere, u želji da se subkulture interpretiraju u skladu s vlastitim kategorijalnim aparatom, uz istraživačku praksu, ipak su birminghamski autori zaslužni za specifičnu mistifikaciju koja je nastavila živjeti još dugo nakon što su se i sami autori, pod utjecajem postmoderne kritike, povukli iz područja “otpora kroz rituale”. Kao što je bilo pretjerano vezivati otpor uz subkulture mladih uvijek i svuda, tako je i danas pretjerano odbacivati pojam otpora u potpunosti iz analize subkultura i srodnih fenomena. Dio današnjih odbacivanja starih pojmova može se razumjeti i kao reakcija na mistifikaciju do koje je došlo u prijašnjem razdoblju.

Rezultat se mistificiranja otpora kroz rituale pokazuje u sociološkom očekivanju da subkulture budu uvijek protiv “establishmenta”, u stavu da su one isključivo izrazi mladih radničke klase u dvostrukom otporu prema roditeljskoj kulturi i dominantnoj kulturi, u očekivanju subkulturnog razvoja strategija suprotstavljanja, “semiotičkog gerilskog rata”, u pretpostavci da će na neki magičan i simboličan način artikulirati sukob s dominantnom kulturom ili se čak uspostaviti kao moguća snaga društvene promjene. Naravno, ovakve stavove ne bi dijelili baš svi birminghamski autori, ali na osnovu glavnih teza o simboličkom otporu nastale su ovakve pozitivne mistifikacije, često izvan kruga samih autora i izvan britanskog konteksta. Jedan od razloga zašto je moglo doći do nekih mistifikacija predstavlja i razlikovanje stvaralačkih aktera na samom po-

četku nastajanja nekog subkulturnog stila, od pukih sljedbenika do kasnijeg višegodišnjeg razvoja stila. Primjerice, Dick Hebdige je punku prišao od analize samog početka i nekoliko ključnih aktera, objašnjavajući punkersku praksu na osnovu tradicije dadaizma, nadrealizma, situacionizma, uz pojmove iz sociolingvistike i marksističkog strukturalizma, pa se mnogi punkeri (kao što je autor i predvidio) nisu mogli u knjizi prepoznati. Nije toliko problem u Hebdigeovom radu, nego u interpretacijama onih koji nisu željeli vidjeti drugi punk i druge punkere osim aktera “subverzivne značenjske prakse” koje je Hebdige doista dobro opisao. No, sociologa subkulture moraju zanimati i oni punkeri koji ne razumiju složene strategije distance i provokacije, koji su sljedbenici a ne stvaratelji, mladi ljudi kojima punk služi za posredovanje vlastitog identiteta, i koji žele piti pivo i skakati mimo zadanih analiza njihovog vlastitog “otpora kroz rituale”. U raspravama, koje su se u Hrvatskoj pojavile u doba prvih istraživanja grafita kao subkulturnog izraza domaćih aktera, mogli smo pratiti kako dio javnosti doživljava sociološke pojmove poput legitimizirajućih, opravdavajućih poteza u odnosu na (za nekoga uvijek neupitnu) devijantnu stranu subkulture. Pojam i njegova operacionalizacija u društvu jest determinirajući u mnogim situacijama; zamislimo samo kakve posljedice po svakodnevni život može imati trajno definiranje ovisnika o drogama kao kriminalca u jednom slučaju, bolesnika u drugom, a korisnika usluga u trećem slučaju. Međutim, tražiti da znanost raspravlja isključivo u skladu s korekcionalističkim pogledom na svijet, podrazumijevati neposrednu operacionalizaciju socioloških pojmova za socijalnu politiku, značilo bi nastaviti s mistifikacijama i onemogućiti znanosti govor mimo ideoloških i vrijednosno preopreterćenih pojmova, barem koliko je to moguće.

Dakle, mistifikacije subkulture u javnosti odvijaju se u znanstvenom i neznanstvenom, najčešće medijskom području. Srž negativne mistifikacije odnosi se na devijaciju i predrasude, očekivanja devijantnog ponašanja većine subkulturnih grupa. Srž pozitivne mistifikacije odnosi se na subkulturu kao “progresivnu”, kreativnu, kritičku i otpadničku kulturu otpora dominantnom društvu. Oba tipa mistifikacije nalaze se u znanstvenom i širem medijskom taboru, barem od pedesetih godina do danas. Iako je potpuno vrijednosno neutralna znanost također mistifikacija, napor koji se posljednjih desetak godina u sociologiji subkultura ogleda u istraživanju aktera bez “denotativnih teorijskih pomaka” približava nas potrebnom odbacivanju mistifikacija, koje je potrebno učiniti za razumijevanje subkulturnih i srodnih fenomena, bez obzira govorimo li o

neoplemenima (Maffesoli, 1996.), afektivnim savezima (Grossberg, 1992.), ekspresivnim zajednicama (Hetherington, 1998.) ili životnim stilovima.

U Hrvatskoj ovo područje još uvijek čeka svoje istraživače jer dvije do tri knjige i dvadesetak tekstova nisu neki veliki doprinos u društvu koje već tridesetak godina obiluje raznovrsnim subkulturnim afilijacijama i životnim stilovima. Iz dosadašnjeg razvoja istraživanja u svijetu možemo izvući pouke pa pristupiti domaćim akterima bez mistifikacija, koliko je to moguće, dopuštajući da nas stvarnost iznenadi i opovrgne naša očekivanja, kako negativna tako i pozitivna.

- Becker, H. (1963.), *Outsiders: Studies in Sociology of Deviance and Social Control*, New York, Free Press.
- Cloward, R. A. (1968.), Illegitimate Means, Anomie and Deviant Behavior, u: J. F. Short (ed.), *Gang Delinquency and Delinquent Subcultures*, New York, Harper & Row.
- Cohen, A. (1955.), *Delinquent boys: The Culture of the Gang*, Illinois, The Free Press of Glencoe.
- Cohen, S. (1972/1980.), *Folk Devils and Moral Panics*, Oxford, Martin Robertson.
- Hebdige, D. (1988.), *Hiding in the Light: On Images and Things*, London, RKP.
- Hetherington, K. (1998.), *Expressions of Identity*, London, Sage Publications.
- Grossberg, L. (1992.), *We Gotta Get Out of this Place*, London, Routledge.
- Maffesoli, M. (1996.), *The Time of the Tribes*, London, Sage Publications.
- Thornton, S. (1995.), *Club Cultures: Music, Media and Subcultural Capital*, Oxford, Polity Press.
- Yablonski, L. (1962.), *The Violent Gang*, Harmondsworth, Penguin.

LITERATURA

Goran
MILAS

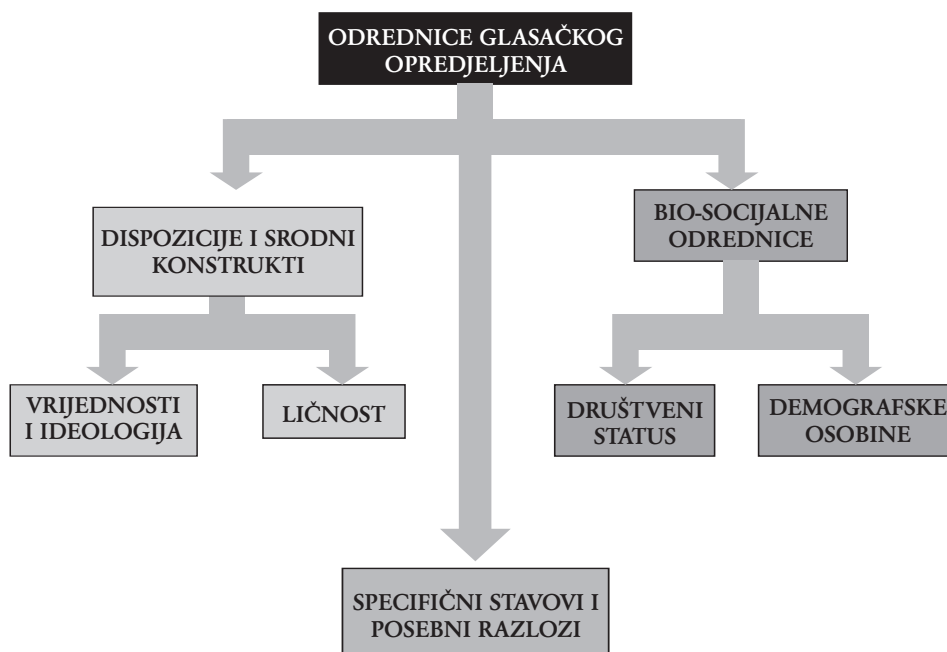
Ivan
RIMAC

Stanko
RIHTAR

ODREDNICE
I RAZLOZI
GLASAČKOG
OPREDJELJENJA

Mogućnost predviđanja izborne odluke birača oduvijek je bila u središtu pozornosti istraživača zaokupljenih proučavanjem javnog mnijenja. Razlozi takve usredotočenosti nisu samo pragmatične naravi. Pokušaj predviđanja ponašanja u društvenim znanostima, osobito psihologiji, ima dugu tradiciju, a velik broj postavljenih teorija i modela svjedoče o tome da nijedna teorija nije ponudila konačno i neupitno rješenje. Što istraživanje ponašanja birača i donošenja biračke odluke mogu ponuditi psihologijskoj teoriji? Riječ je o jednom od rijetkih ponašanja čije je ishode, barem na kolektivnoj razini, moguće pratiti izvan laboratorija. No, valja ipak priznati da se većina istraživanja zastavlja na namjerama ponašanja, ne baveći se samim izbornim ponašanjem. Argumentacija za takav postupak je dvojaka, namjere ponašanja za većinu teorija, osobito one najutjecajnije (Fishbein, 1967.; Fishbein i Ajzen, 1975.), predstavljaju važnu odrednicu samog ponašanja i s njime su u uskoj vezi, ali istodobno je istraživanje ponašanja povezano s određenim poteškoćama, ponajprije narušavanjem glasačke anonimnosti. Zbog toga, kada govorimo o pronicanju u razloge i odrednice glasačkog ponašanja mislimo uglavnom na namjere ponašanja, prešutno izjednačavajući jedno s drugim.

Velik dio istraživačke građe, što su je od osnutka Instituta Pilar prikupili istraživači u okviru projekta istraživanja javnog mnijenja, usmjeren je upravo prema otkrivanju temeljnih i najsnažnijih odrednica glasačkog opredjeljenja. Govorimo li o čimbenicima koji utječu na izbor političkog kandidata ili stranke, valja lučiti barem tri kategorije takvih utjecaja: odrednice koje odražavaju biološka ili društvena obilježja pojedinca, poput društvenog statusa ili demografskih osobina; one obuhvaćene različitim dispozicijskim kategorijama koje trajnije utječu na dosljednost u nečijem ponašanju ili odrednice niže razine, poput specifičnih stavova kao reakcija na poseban splet vanjskih okolnosti.



Slika 1
Temeljne odrednice glasačkog opredjeljenja

Društveni su se znanstvenici desetljećima trudili proniknuti u razloge dosljednosti biračkog ponašanja. Društveni status zarana je prepoznat kao jedna od najvažnijih odrednica stranačkog izbora (Lazarsfeld i sur., 1948.), a uočenu pravilnost potvrdila su i sva kasnija istraživanja, podjednako ona provedena u inozemstvu i Hrvatskoj (Grdešić, 1991.; Rimac, 1992.; Bulat i Štrelov, 1995.).

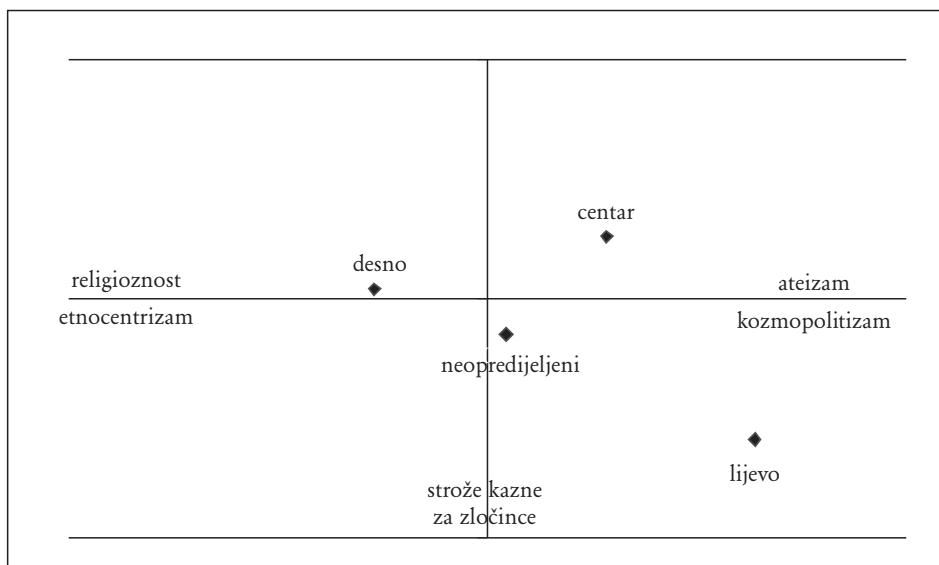
Analizom podataka prikupljenih u nizu istraživanja provedenih pred izbore 1992. (Lamza i sur., 1992.a, b, c, d) utvrđena je socijalna profiliranost biračkog tijela stranaka koje su sudjelovale na izborima (Rimac, 1992.). Četiri analizirane skupine ispitanika (opredijeljeni za stranke “ljevice”, stranke “desnice”, stranke “centra”¹ i neodlučni) mogu se, kako je pokazalo istraživanje, razlikovati u prostoru različitih socio-demografskih pokazatelja. Vjerojatnim glasačima stranaka “desnice”, među kojima je veći udio Hrvata, svojstveno je slabije obrazovanje, religioznost. Veću naklonost strankama “centra” iskazali su obrazovaniji i mlađi glasači, naročito studenti. Stranke “ljevice” u to su vrijeme imale veću potporu Srba, a manje od prosjeka su im bili naklonjeni Hrvati. Neodlučni glasači prepoznati su kao heterogena skupina koja se po većini obilježja smješta između političkih struja “desnice” i “centra”, a prema nekim karakteristikama i između “centra” i “ljevice” (primjerice, nacionalnoj strukturi). Dobiveni rezultati potvrdili su ranije nalaze o određenoj važnosti socio-demografskih

čimbenika i ukazali na zamjetan utjecaj socijalizacijskih faktora, pogotovo u razdoblju školovanja.

Povezanost između socio-demografskih pokazatelja i sklonosti pojedinoj političkoj stranci u prošlosti je tumačena na različite načine. Prema Lipsetu (1960.) političko sučeljavanje različitih stranaka predstavlja svojevrsan prijevod klasne borbe na demokratski jezik, pri čemu pojedine stranke zastupaju interese različitih društvenih grupa. Lazarsfeld i suradnici (1948.) povezanosti pristupaju na različit način, tumačeći ga obranom vlastitih stavova od informacija koje bi ih mogle poljuljati. Takvoj psihičkoj obrani najviše pridonosi podrška skupine istomišljenika s kojima pojedinac živi, radi ili prijateljuje, u pravilu načinjene od pripadnika istog društvenog sloja. Na posredan način, okružuje pojedinca mehanizmima socijalizacije i društvene kontrole, kako drže autori, utječe na njegove političke sklonosti i ponašanje.

No, dosljednost političkog ponašanja, osobito onoga koje se iskazuje na izborima, nipošto se ne može potpuno objasniti društvenim statusom ili klasom kojoj osoba pripada. Povezanost između društvenog položaja i glasačke naklonosti u većini je istraživanja razmjerno oskudna. Istraživanja provedena u nas upućuju također na tek manju proporciju tako objašnjene varijance stranačkog izbora. Ne sporeći važnost društvenog statusa, Eysenck je upozorio na često podcjenjivanu ulogu ličnosti u oblikovanju stavova i posredno, u političkom odlučivanju (Eysenck, 1954.; Eysenck i Wilson, 1978.). Ni veza između ličnosti i političkog ponašanja, međutim, nije odveć čvrsta, u svakom slučaju nedovoljna za proglašavanje osobina ili crta ličnosti glavnim odrednicama biračkih sklonosti. Društveni i politički stavovi, koji prema Eysencku (1954.) predstavljaju temeljne sastavnice ideologije, srodni su konstruktumu osobina ličnosti (Milas, 1998.), ali su zbog svoje specifičnosti bliži političkom ponašanju. U podjednakoj su mjeri odraz bioloških i društvenih odrednica koje zajedno tvore socijalizacijski okvir u kojem se oblikuju. No, protivno brojnim pretpostavkama i nalazima o njihovoj značajnoj ulozi u biračkom ponašanju i naklonosti političkim strankama (Eysenck i Wilson, 1978.), istraživanja provedena u nas utvrdila su tek malu korespondenciju između ideološke usmjerenosti i stranačke naklonosti. Istraživanje Milasa i Rihtara (1997.), provedeno na reprezentativnom uzorku hrvatskog pučanstva, pokazalo je kako je utjecaj ideoloških odrednica razmjerno oskudan i kako se njima ne može objasniti bitno više od 20% ukupne varijance stranačke naklonosti i namjera glasovanja što ukazuje na moguću važnost različitih neideoloških čimbenika. Među ideološkim

odrednicama najveću težinu, kako je pokazalo istraživanje, imali su etnocentrizam, religioznost i autoritarnost, određena osobine u većoj mjeri svojstvene poklonicima desnih (konzervativnih) stranaka i njihovim vjerojatnim glasačima. Mnogo je mogućih pretpostavki zašto ideološke odrednice nemaju većeg utjecaja na političko izjašnjenje. Jedna od njih svakako je ona o slaboj korespondenciji između stranačkih programa i ideoloških uvjerenja uslijed niske naobrazbe ili skromnog kognitivnog potencijala birača. Istraživanje što su ga ranije proveli Milas i Rimac (1994.) posvjedočilo je o razlikama između opažaja političkog prostora osoba nižeg i onih višeg stupnja naobrazbe. Kod prvih je percepcija bila znatno složenija, vjerojatno kako su pretpostavili autori, zbog osjetne uloge nebitnih i idiosinkratičnih kriterija korištenih prilikom procjenjivanja stranaka. Stoga je u istraživanju ideoloških čimbenika, kao mogućih odrednica političke naklonosti, vođeno računa i o naobrazbi osobe, ali se pokazalo da unatoč tome što u osoba višeg obrazovanja ideološke odrednice imaju nešto veću ulogu u oblikovanju stava prema strankama, proporcija tako objašnjene varijance političkog izjašnjenja i nadalje ostaje vrlo skromna.



Slika 2

Naklonost strankama u odnosu na ideološko opredjeljenje (rezultati diskriminacijske analize, Milas i Rihtar, 1997.)

O ograničenom utjecaju širokih ideoloških dimenzija na biračko ponašanje svjedoči i istraživanje njihove dosljednosti u razmjerno kratkom vremenskom razmaku. Milas je 2000. objavio studiju temeljenu na istraživanju javnog mnijenja (Lamza i sur., 1998.), reprezentativnog uzorka hrvatskog pučanstva, pri čemu se nastojalo utvrditi

razmjere nedosljednosti u biračkom ponašanju i proniknuti u razloge mijenjanja glasačke odluke. Istraživanje je pokazalo kako se ispitanici ponašaju razmjerno nedosljedno jer ih je približno polovina unutar intervala od tri godine namjeravala promijeniti stranku za koju će vjerojatno ubuduće glasovati. Većina njih nije bila sklona samo promjeni stranke već i ideološke grupacije kojoj namjerava pokloniti povjerenje, tako da se može reći kako su demonstrirali podjednako stranačku i ideološku nedosljednost. Odljev birača iz stranke u stranku većim dijelom, kako su pokazale diskriminacijske analize, nije objašnjiv društvenim statusom koji bi korespondirao s profilom stranke, već poglavito stavom prema tadašnjoj vlasti. Rukovodeći se trenutnom političkom zbiljom i procjenjujući aktualne i specifične probleme, birači se nužno ponašaju nedosljedno napuštajući trajnije (ideološke) odrednice vlastitog glasačkog opredjeljenja. Takvo ponašanje najbolje opisuje model “zajedničkog spremnika” što ga je autor predložio u radu. Njime se pretpostavlja da, izuzev čvrste jezgre poklonika svake stranke, većinu biračkog tijela čine glasači potpuno nedosljedna ponašanja koji se čas priklanjaju jednoj, čas drugoj stranci, ovisno o akcidentalnim činiteljima, procjene trenutne političke zbilje ili vrednovanju ponuđenih programa.

	Učestalost	Postotak	Postotak od izjašnjenih
Nedosljedni	677	19,5	28,4
Dosljedni u izboru političkog bloka	413	11,9	17,3
Dosljedni u izboru stranke	1.291	37,2	54,2
Bez odgovora	1.093	31,5	
Ukupno ispitanika	3.474	100	

Tablica I
Podaci o dosljednosti pri
namjeri glasovanja (Milas,
2000.)

S obzirom na ograničen značaj ideoloških čimbenika kao odrednica biračkog ponašanja, istraživači su se često okretali manje specifičnim stavovima kao vjerojatnijim utjecajima i stoga preciznijim prediktorima izborne odluke. To je ujedno i jedno od osnovnih načela u pokušaju predviđanja ponašanja. U mnogim se istraživanjima, koja su bezuspješno pokušavala povezati široke stavove sa specifičnim ponašanjem, pokazalo da razlog izostajanja značajnije povezanosti leži u različitim razinama na kojima se iskazuju eksplanatorni konstrukti i ponašanje. Opći je zaključak bio kako se na temelju globalnih crta ne može predviđati neko specifično ponašanje (Fishbein i Ajzen, 1975.). Prognoza će biti tim uspješnija što stavovi, na temelju ko-

jih se ona obavlja, budu bliži ponašanju. Zbog toga smo i u Institutu obavili niz istraživanja u kojima su se nastojali pronaći specifičniji stavovi i razlozi značajni za izbornu odluku. Autori su se pritom uglavnom usredotočili na razloge kojima je motivirana odluka o izboru određenog političkog kandidata ili stranke ili povezivanjem određenih uskih i specifičnih stavova s političkim izjašnjavanjem.

Rihtar je tako u istraživanju provedenome 1992., na reprezentativnom uzorku punoljetnog stanovništva Hrvatske, pokazao da se uz heterogenost razloga biračkog izbora može govoriti i o relativno visokoj zastupljenosti racionalnog opredjeljivanja na temelju stranačkih programa i stavova predsjedničkih kandidata. Rezultati su pokazali da su se birači oporbe 1992. češće opredjeljivali na temelju programa i stavova u odnosu na one koji su izabrali vladajuću stranku i njezinog kandidata. Uz to, pokazalo se da se na osobama – stranačkim predstavnicima – u većoj mjeri zasnivalo opredjeljivanje za umjerenije nego za radikalnije političke opcije. Istraživanje je kako vidimo pokazalo različit stupanj racionalnosti, sadržan u odluci o izboru različitih političkih opcija. Nažalost, iako je riječ o provjeri utjecaja specifičnih stavova (o osobama, programu ili povjerenju i simpatijama) na političku odluku, varijable su zbog potreba istraživanja uopćene, zbog čega se gube njihova posebna obilježja. Korelacija između izbora neke određene stranke i nekog određenog razloga time biva prigušena te ovo istraživanje ne može na pravi način svjedočiti u prilog većoj prediktivnoj vrijednosti specifičnih varijabli.

Drugim se istraživanjem pokušalo utvrditi razloge koji leže u osnovi odluke o izboru predsjedničkih kandidata (Milas, 1992.b). Pokazalo se da se poželjne osobine budućeg predsjednika mogu podijeliti na one univerzalno poželjne, odnosno vrlo važne predstavnicima svih političkih skupina, te one koje predstavljaju specifikum poklonika samo pojedinih kandidata. U prvoj su grupi osobine predsjednikovog karaktera ili temperamenta poput poštenja, odlučnosti, empatije i tolerancije. Grupu osobina koja se kod većine ne ocjenjuje važnom za budućeg predsjednika sačinjavaju vjera, spol i dob kandidata. Istraživanje ukazuje na važnost specifičnih razloga pri odlučivanju o predsjedničkim kandidatima, ali je okupljeni registar obilježja ipak preskroman da bi postao osnovom preciznog predviđanja. Uzimajući u obzir vrijednosti dobivenih kaničkih korelacija, objašnjena varijanca izbornog ponašanja nije veća od 30%, što je ipak razmjerno skroman rezultat.

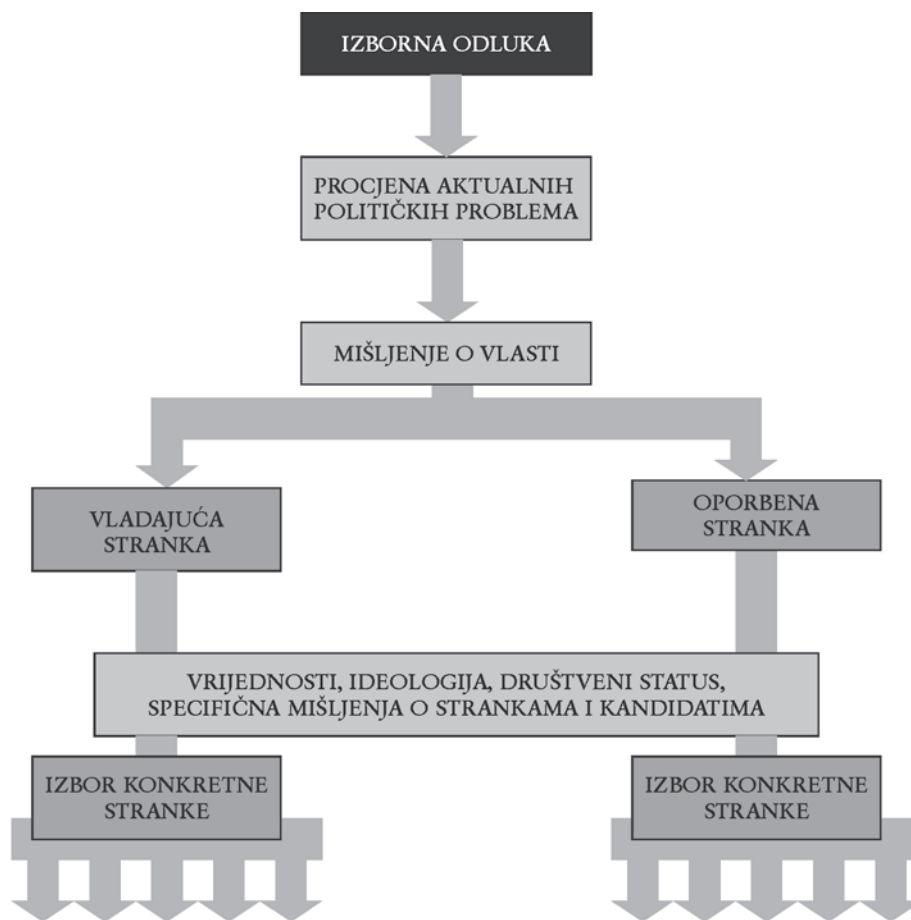
U radu Lamze Posavec i Milasa (2000.) koji se bave sličnom problematikom proučene su glavne motivacijske

odrednice glasačkog opredjeljivanja građana na izborima za predsjednika Republike Hrvatske 2000. godine i specifični razlozi glasanja za pojedine od vodećih predsjedničkih kandidata. Radom se pokazalo da se na promatranim izborima odluka birača pretežno temeljila na percipiranim elementima programske orijentiranosti kandidata (bilo onima sasvim općenitog i apstraktnog značaja, bilo na njihovoj konkretizaciji u smislu očekivanog prinosa ostvarenju temeljnih nacionalnih ciljeva), a u vrlo velikoj mjeri i na procjeni njihovih moralnih kvaliteta. Budući da su ti elementi odlučivanja bili podjednako odlučujući za izbor svih vodećih kandidata, za razlikovanje potencijalnih glasača pojedinih predsjedničkih kandidata mnogo su se korisnijima pokazali općenito manje važni razlozi opredjeljivanja, znatno niže rangirani u hijerarhijskoj strukturi dominantnih izbornih motiva. Riječ je ponajprije o nekim osobinama ličnosti i stranačkoj pripadnosti kandidata te percipiranom odnosu prema politici dotad vladajuće stranke i prijašnjeg Predsjednika Republike.

Rad koji se najviše približio cilju utvrđivanja značaja specifičnih razloga pri donošenju političke odluke temelji se na nizu istraživanja provedenih između 1993. i 1996. (Lamza i sur., 1993.; 1995.a; 1995.b; 1996.). Pokazao je da su takvi razlozi nasuprot općem uvjerenju uvelike odgovorni za političko opredjeljivanje građana (Milas, 1998.). Takav je zaključak logičan ishod ranije provedenih istraživanja koja su ukazala na to da se u Hrvatskoj izborna odluka tek manjim dijelom može pripisati ideološkim čimbenicima. Podrobna multivarijatna statistička analiza je pokazala da se na temelju iskazanog mišljenja o vlasti može razmjerno dobro predvidjeti hoće li netko glasovati za vladajuću ili neku od oporbenih stranaka, ali ne i to koju će oporbenu stranku konačno izabrati. Pretpostavljeno je stoga da se birački izbor temelji na dvorazinskom procesu odlučivanja; prvoj razini u kojoj se osoba opredjeljuje između vladajuće i oporbenih stranaka i drugoj, u kojoj osoba naklonjena oporbi, rukovodeći se drugim razlozima, odlučuje kojoj će stranci u konačnici povjeriti glas.

Upravo opisani radovi koji se bave odrednicama glasačkog opredjeljenja uzeti u cjelini nude određene zaključke, ali i otvaraju brojna nova pitanja. U nizu se iznesenih istraživanja pokazalo kako je izbornu odluku najjednostavnije iščitati iz zadovoljstva ili nezadovoljstva dosadašnjom vlašću. Na taj je način moguće odrediti hoće li neka osoba vlastiti glas povjeriti stranci (strankama) na vlasti ili onima u opoziciji. Međutim, veću preciznost od te teško je postići. Preostali potencijalno važni momenti u odlučivanju razmjerno su slabe prediktivne vrijednosti.

Ipak, radovi upućuju da bi se dvostupanjskim predviđanjem, u kojem bi prvi korak predstavljalo razgraničavanje oporbe od vlasti, moglo donijeti određenog ploda. U drugom koraku namjera glasovanja mogla bi biti objašnjena sekundarnim razlozima poput ideoloških, društvenih, demografskih ili, još važnijih, specifičnih problema o čijem rješavanju stranke imaju sučeljena i javnosti poznata mišljenja.



Slika 3
Hipotetički model
višerazinskog modela
izbornog odlučivanja

Pitanje koje se nameće svakako je ono o stabilnosti dobivenih rezultata odnosno vremenskoj postojanosti spoznaja. Naime, čini se pomalo nelogičnim da odrednice smatrane važnima u većini političkih odluka poput ideologije ili socio-demografskih varijabli budu u toj mjeri marginalizirane kao mogući prediktori glasačkog opredjeljenja. Valja stoga biti iznimno oprezan. Cjelokupna društvena situacija u Hrvatskoj u određenoj mjeri pogoduje rastu važnosti specifičnih faktora. Tome u prvom redu pri-

donosi niska razina političke kulture i obaviještenosti većine građana, ali su s druge strane podjednako važni čimbenici poput nedovoljne stranačke profiliranosti što pojednim strankama još uvijek daje odlike širokih pokreta bez jasnih ideoloških smjernica. U budućnosti se stoga može očekivati određeni porast važnosti dispozicijskih dimenzija. Ipak, ne može se izbjeći opći zaključak da će i nadalje presudnu ulogu u političkom opredjeljivanju imati specifična mišljenja i razlozi potaknuti konkretnom društvenom i političkom zbiljom. Među njima svakako najvažnije mjesto zauzimaju stavovi o vlasti odnosno načinu na koji ona upravlja državom i implikacijama njezine politike na pojedinca. Podudarnost ideološke matrice uvijek će stoga biti sekundarna u odnosu na sposobnost vlasti u rješavanju egzistencijalnih problema kojima je Hrvatska u istraživanome desetgodišnjem razdoblju obilovala. Drugi je važan preduvjet rasta važnosti dispozicijskih i socio-demografskih varijabli rješavanje krupnih društvenih problema koji u ovome trenutku u najvećoj mjeri utječu na političke sklonosti.

¹ Razvrstavanje je provedeno sukladno nalazima faktorske analize o sklonostima prema pojedinim političkim strankama u Hrvatskoj (Milas, 1992.a).

BILJEŠKA

LITERATURA

- Bulat, N. i Štrelov, D. (1995.), Neke determinante izbornog ponašanja građana na izborima 1992. godine, u: S. Vrcan, D. Lalić, Z. Pokrovac, N. Bulat i D. Štrelov, *Pohod na glasače: Izbori u Hrvatskoj 1990.-1993.*, Split, Puls.
- Eysenck, H. J. (1954.), *The psychology of politics*, New York, Praeger.
- Eysenck, H. J. i Wilson, G. D. (1978.), *The psychology of ideology*, Baltimore, MD, University Park Press.
- Fishbein, M. (1967.), Attitude and the prediction of behavior, u: M. Fishbein (ur.), *Readings in attitude theory and measurement*, 477-492, New York, Wiley.
- Fishbein, M. i Ajzen, I. (1975.), *Belief, attitude, intention, and behavior: An introduction to theory and research*, Reading, Addison-Wesley.
- Grdešić, I. (1991.), Izbori u Hrvatskoj: Birači, vrednovanja, preferencije, u: I. Grdešić, M. Kasapović, I. Šiber i N. Zakošek, *Hrvatska u izborima '90*, Zagreb, Naprijed.
- Lamza Posavec, V. (1995.), *Javno mnijenje: Teorije i istraživanje*, Zagreb, Alinea.
- Lamza, V., Milas, G., Rihtar, S. i Rimac, I. (1992.a), *Javno mnijenje Hrvatske/sviibanj '92., Stavovi o mirovnoj akciji UN, stavovi o hrvatskoj vlasti, strankama i političkim djelatnicima, stavovi o budućnosti*, Zagreb, Institut za primijenjena društvena istraživanja.

- Lamza, V., Milas, G., Rihtar, S. i Rimac, I. (1992.b), *Javno mnijenje Hrvatske, Izbori 1992., Izvještaj br. 1*, Zagreb, Institut za primijenjena društvena istraživanja.
- Lamza, V., Milas, G., Rihtar, S. i Rimac, I. (1992.c), *Javno mnijenje Hrvatske, Izbori 1992., Izvještaj br. 2*, Zagreb, Institut za primijenjena društvena istraživanja.
- Lamza, V., Milas, G., Rihtar, S. i Rimac, I. (1992.d), *Javno mnijenje Hrvatske, Izbori 1992., Izvještaj br. 3*, Zagreb, Institut za primijenjena društvena istraživanja.
- Lamza, V., Milas, G., Rihtar, S. i Rimac, I. (1993.), *Stavovi o hrvatskoj vlasti, strankama i političkim djelatnicima*, Zagreb, Institut za primijenjena društvena istraživanja.
- Lamza, V., Milas, G., Rihtar, S. i Rimac, I. (1995.a), *Javno mnijenje Hrvatske/prosinac 1994.: Stavovi o hrvatskoj vlasti, strankama i političkim djelatnicima*, Zagreb, Institut za primijenjena društvena istraživanja.
- Lamza, V., Milas, G., Rihtar, S. i Rimac, I. (1995.b), *Javno mnijenje Hrvatske/kolovoz-rujan 1995.: Odnos javnosti prema vojnoj akciji "Oluja", stavovi o hrvatskoj vlasti, opće raspoloženje i očekivanja od budućnosti*, Zagreb, Institut za primijenjena društvena istraživanja.
- Lamza, V., Milas, G., Rihtar, S. i Rimac, I. (1996.), *Javno mnijenje Hrvatske/listopad 1996.: Stavovi o hrvatskoj vlasti, strankama i političkim djelatnicima*, Zagreb, Institut za primijenjena društvena istraživanja.
- Lamza Posavec, V., Milas, G., Rihtar, S. i Rimac, I. (1998.), *Javno mnijenje Hrvatske/rujan 1998.: Stavovi o hrvatskoj vlasti, strankama i političkim djelatnicima*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Lazarsfeld, P. F., Berelson, B. i Gaudet, H. (1948.), *The people's choice*, New York, Columbia University Press.
- Lipset, S. M. (1960.), *Political man*, New York, Doubleday & Company.
- Milas, G. (1992.a), Mišljenje javnosti o hrvatskim političarima i političkim strankama kao pokazatelj dimenzionalnosti i prirode hrvatskog političkog prostora, *Društvena istraživanja*, 1, 245-264.
- Milas, G. (1992.b), Mišljenje građana o poželjnim karakteristikama predsjednika Republike, u odnosu na vlastito biračko opredjeljenje, *Društvena istraživanja*, 1, 285-295.
- Milas, G. (1998.), *Korelacijska i eksperimentalna studija odnosa temeljnih dimenzija društvenih stavova, ličnosti i društvene poželjnosti*, doktorska disertacija, Zagreb, Filozofski fakultet.
- Milas, G. (2000.), Razlozi nedosljednosti: tko i zašto mijenja glasačku odluku? *Društvena istraživanja*, 9, 473-496.
- Milas, G. i Rihtar, S. (1997.), Ideološke odrednice stranačke naklonosti i namjere glasovanja, *Društvena istraživanja*, 6, 663-676.
- Milas, G. i Rihtar, S. (1998.), Struktura društvenih stavova u Hrvatskoj, *Društvena istraživanja*, 7, 885-905.
- Milas, G. i Rimac, I. (1994.), Model hrvatskoga političkog prostora, dimenzioniran stavovima glasača, *Revija za sociologiju*, 25, 9-22.
- Rimac, I. (1992.), Socijalni status i politička odluka - izbori 1992., *Društvena istraživanja*, 1, 265-274.

Vesna
LAMZA POSAVEC

NEKI METODOLOGIJSKI
ASPEKTI ISTRAŽIVANJA
JAVNOGA MNIJENJA

U modernim demokratskim društvima istraživanja javnoga mnijenja imaju važnu društvenu ulogu ali i vrlo veliku odgovornost. To stajalište, smatramo, ne treba posebno obrazlagati. Poznat je, s jedne strane, potencijalni utjecaj rezultata takvih istraživanja na različite oblike i razine političkog odlučivanja, od onoga koje se odnosi na neke manje poteze kratkoročnijeg značaja ili odluke ograničene socijalne relevancije pa sve do onih koji imaju ekstenzivan, dugoročan ili strateški društveni značaj. S druge pak strane, rezultati ispitivanja javnoga mnijenja obično su medijski eksponiraniji, pobuđuju veću pozornost javnosti i neposrednije su povezani s aktualnim društvenim zbivanjima nego što je to slučaj s većinom ostalih društvenih istraživanja. Osobito velika odgovornost proizlazi iz mogućeg, iako znanstveno još nedovoljno dokazanog učinka javnog objavljivanja rezultata na oblikovanje stavova i mišljenja ljudi te stoga i na različite oblike njihovog političkog i javnog ponašanja. Iako izravni učinci medijske prezentacije rezultata istraživanja javnoga mnijenja na političke stavove i preferencije glasača nisu ni približno tako prepoznatljivi i jednoznačni kako se to obično smatra u pojednostavljenim laičkim interpretacijama, u mnogim je prilikama zasigurno moguće govoriti o njihovom značajnom posrednom utjecaju; rezultati provedenih istraživanja često postaju važnim dijelom političke i medijske retorike pa tako i čimbenikom društvenog konteksta odgovornog za oblikovanje javnoga mnijenja koje postaje osnovom izbornog i ukupnog političkog ponašanja građana.

Iznimna društvena i politička osjetljivost istraživanja javnoga mnijenja jedan je od glavnih razloga zbog kojih se pred tu vrstu istraživačkoga rada postavljaju osobito strogi zahtjevi u pogledu valjanosti i preciznosti dobivenih rezultata. To osobito vrijedi za predizborna anketna ispitivanja koja su, od svih vrsta društvenih istraživanja, zasigurno najizravnije izložena znanstvenoj i javnoj verifikaciji jer se

moгу neposredno provjeriti objektivnim, lako dostupnim i vrlo osjetljivim kriterijem – službenim rezultatima izbora. Mogli bismo stoga reći da kao takva imaju i specifičnu znanstvenu odgovornost jer pružaju iznimnu priliku za evaluaciju primijenjenih istraživačkih metoda te identificiranje mogućih izvora grešaka i pristranosti koji mogu značajno umanjiti ukupnu valjanost dobivenih rezultata. U tom je smislu metodologijskim iskustvom u predizbornim istraživanjima javnoga mnijenja ostvaren iznimno veliki prinos razvitku empirijskih društvenih istraživanja, osobito ankete kao zasigurno najčešće upotrebljavane metode, a takva su istraživanja ujedno postala i svojevrsnim općim mjerilom valjanosti anketnih društvenih istraživanja te njihovog ukupnog znanstvenog i javnog kredibiliteta.

Da bi udovoljili visokim očekivanjima istraživači javnoga mnijenja s vremenom su razvili vrlo složenu i do potankosti razrađenu istraživačku metodologiju, zahvaljujući kojoj u mnogim slučajevima postižu tako precizne istraživačke procjene da njima mogu predvidjeti rezultate glasanja na izborima, počesto čak i s manjim odstupanjima od tzv. standardne ili teorijski očekivane greške.

Jedan od zasigurno najvažnijih metodologijskih problema istraživanja javnoga mnijenja riješen je razvojem matematički planiranih, tzv. probabilističkih anketnih uzoraka, čime je, u planu i operacionalizaciji istraživanja, gotovo u potpunosti eliminirana mogućnost pristranog izbora ispitanika kao potencijalno najvažnijeg izvora nedovoljne validnosti istraživačkih rezultata. Nemali je prinos ostvaren i razvitkom dijagnostički valjanog istraživačkog instrumentarija i pronalaženjem prikladnih tehnika prikupljanja i obrade podataka zahvaljujući kojima su potencijalne greške u odgovorima ispitanika, kao i mnogi drugi izvori pristranosti u realizaciji istraživanja, u brojnim slučajevima svedeni na gotovo zanemarivu mjeru.

Ipak, ni nakon nebrojenih analiza moguće nevalidnosti dobivenih rezultata, kao i intenzivnog eksperimentiranja s modalitetima nacрта i realizacije istraživanja, neki problemi empirijskog ispitivanja javnoga mnijenja još ni danas nisu zadovoljavajuće riješeni. To osobito vrijedi za naše društveno okruženje u kojemu je takva vrsta istraživanja još i sada nedostatno razvijena, a zbog izrazite kontekstualne determiniranosti proučavane pojave, inače dragocjena svjetska iskustva ne mogu u svakoj prilici biti izravno primijenjena. Upravo stoga znanstveno bavljenje istraživanjem javnoga mnijenja ni u kom slučaju nije opravdano ograničiti samo na proučavanje pojava i procesa koji su njegov osnovni predmet, već je nužno kontinuirano ga dopunjavati novim provjerama i usavršava-

njem metodologijskih pristupa koji će, u većoj ili manjoj mjeri, pridonijeti ukupnoj valjanosti istraživačkih rezultata.

U sklopu naznačene znanstvene ambicije, u Institutu “Ivo Pilar” kontinuirano se provode različite vrste metodologijskih istraživanja te sustavno analiziraju dosad stečena metodologijska iskustva na tom području društvenih istraživanja. Riječ je ponajprije o provjerama upotrebljivosti nekih, u našim uvjetima, još nedovoljno istraženih i usavršenih anketnih tehnika te o pokušajima rješavanja vrlo važnih metodologijskih problema povezanih s realizacijom planirane istraživačke procedure i mogućnostima generaliziranja dobivenih rezultata. I dok je, u prvom slučaju, pozornost istraživača usmjerena na definiranje odgovarajućih postupaka prikupljanja podataka, koji će povećati valjanost predizbornih i ostalih anketnih istraživanja javnoga mnijenja (npr. uvođenje tehnike tajnog izjašnjenja na osobito osjetljiva anketna pitanja; uporaba posebno konstruiranih pitanja za procjenu mišljenja i preferencija neizjašnjenih ispitanika; provjere opće upotrebljivosti telefonskih anketa te pronalaženje optimalnih modaliteta za njezinu realizaciju), u drugom se slučaju nastoji riješiti neke probleme koji proizlaze iz sve naglašenije anketne i izborne apstinencije stanovništva. I naše je istraživačko iskustvo, naime, pokazalo da zbog vrlo značajne autoselekcije potencijalnih ispitanika, nastale uslijed visokih proporcija odbijanja ankete te učestalog uskraćivanja odgovora na osjetljiva anketna pitanja (poglavito ona o namjerama glasovanja na izborima), čak i najkorektnije planirani anketni uzorak može u realizaciji postati značajno pristranim. Drugi je izvor teškoća povezan sa spontanom selekcijom birača odnosno značajnom proporcijom neodazivanja izborima (koja je i u nas u stalnom porastu) zbog čega se, i usprkos primjeni korektne istraživačke metodologije, rezultati istraživanja provedenog na uzorku cijelog glasačkoga tijela mogu čak i značajno razlikovati od stvarnih izbornih rezultata. U oba slučaja prediktivna valjanost istraživanja može biti ozbiljno narušena zbog – empirijskim istraživanjima utvrđene činjenice – da se pojedinci koji participiraju u rečenim aktivnostima (anketi odnosno glasovanju) po mnogim relevantnim svojstvima (demografske osobine, stavovi, političke orijentacije) znatno razlikuju od onih koji odbijaju u njima sudjelovati. Jer, kao što je to već davno konstatirao znani i nebrojeno puta citirani statističar i istraživač Moser (1958.), glavni je problem u tome da se dio koji nedostaje u pravilu znatno razlikuje od cjeline i to upravo prema karakteristikama koje osobito značajno utječu na proučavanu pojavu.

U ovome ćemo radu pokušati sažeto prikazati najvažnije rezultate metodologijskih provjera i studija Instituta "Ivo Pilar", provedenih radi poboljšanja valjanosti istraživanja javnoga mnijenja u našem društvenom okruženju. Podaci su prikupljeni u razdoblju od 1991. do 2001. godine u sklopu realizacije longitudinalnog znanstvenog projekta istraživanja hrvatskog javnoga mnijenja, a mnogi su od njih već predloženi u znanstvenim člancima i drugim odgovarajućim publikacijama.

Odbijanje ankete

Prikaz započinjemo osvrtom na iznimno važan metodologijski problem istraživanja javnoga mnijenja i anketnih istraživanja uopće, u rješavanju kojega smo dosad razmjerno najmanje postigli. Riječ je o spontanoj selekciji potencijalnih ispitanika, nastaloj zbog odbijanja anketne suradnje. Iako vrlo značajno ugrožava valjanost dobivenih rezultata, i mada brojni istraživači već desetljećima pokušavaju pronaći učinkovit empirijski način za njegovo prevladavanje, taj metodologijski problem nije ni u svjetskim razmjerima zasada još zadovoljavajuće riješen.

Sustavnim praćenjem podataka o odbijanju anketne suradnje utvrdili smo ponajprije da se, slično kao i u SAD-u i nekim europskim zemljama, ovaj oblik spontane selekcije uzorka i u našim istraživanjima javnoga mnijenja (provedenima tehnikom usmene terenske ankete na probabilistički biranim uzorcima ukupnog punoljetnog stanovništva Hrvatske) u prosjeku kreće u rasponu od 25 do 35 posto od ukupnoga broja kontaktiranih potencijalnih ispitanika te da zabilježena stopa odbijanja dosljedno pokazuje tendenciju daljnjeg povećanja (Lamza Posavec, 1997.; dokumentacija Instituta "Pilar"). Uz tako značajnu autoselekciju potencijalnih ispitanika realizirani uzorak u velikoj mjeri gubi planirane atribute probabiliteta, a time i zadovoljavajuću reprezentativnost u odnosu prema populaciji iz koje je izabran.

Kao i svuda u svijetu, i u nas se pokazalo da je odbijanje ankete relativno najučestalije među slabije naobraženim i starijim osobama te učestalije među urbanim nego ruralnim stanovništvom, a osobito je značajno među starijima od 60 godina i onima koji žive u naseljima s više od sto tisuća stanovnika (u Zagrebu, primjerice, dostiže i više od 50 posto). Analize podataka na razini interesa i stavova ispitanika dosljedno pak sugeriraju da su, u istraživanjima javnoga mnijenja, anketnoj suradnji općenito manje sklони pojedinci slabijega zanimanja za politiku i društvena pitanja uopće (to je zasigurno barem djelomice povezano sa

spomenutim demografskim osobinama), ali i oni koji, odbijanjem sudjelovanja u anketi, nastoje izbjeći izražavanje “društveno nepoželjnih” stajališta. U prilog posljednjem zaključku dosljedno govore rezultati svih metodologijski relevantnih predizbornih istraživanja provedenih u Hrvatskoj u razdoblju od 1990. do 2001. godine. Bez obzira na to u kojoj su instituciji dobiveni i na kojoj se konkretnoj metodologiji temeljili, rezultatima takvih istraživanja u pravilu su podcijenjeni mogući izborni rezultati onih političkih stranaka koje su se, u vjerojatnom opažaju birača u trenutku provođenja ankete, prema svojoj temeljnoj orijentiranosti i političkom “imageu” najviše razlikovale od sustava vrijednosti i politike aktualne vlasti. U istraživanjima uoči izbora 1990. godine to se odnosilo na dosljedno podcijenjen izborni rezultat HDZ-a (Lamza Posavec, 1995.), u predizbornim istraživanjima od 1992. do 2000. godine na sustavno podcijenjenju poziciju SDP-a (Lamza Posavec, 1995.; 1997.), a na lokalnim izborima 2001. godine na ponovno predviđanje slabijih izgleda HDZ-a nego što se to pokazalo u stvarnoj izbornoj situaciji (Lamza Posavec i sur., 2001.a; dokumentacija Instituta “Pilar”). I dok bi u dijelu, u kojemu je povezano sa zanimanjem za izbore ili politiku uopće, odbijanje ankete moglo donekle čak i poboljšati istraživačku procjenu izbornih rezultata (jer bi u znatnoj mjeri izdvojilo skupinu tzv. vjerojatnih glasača, o čemu će biti riječi u daljnjem tekstu), u onome dijelu u kojemu je povezano s političkim stavovima ispitanika i njihovim odnosom prema pojedinim izbornim mogućnostima, ono je zasigurno važan izvor pristranosti istraživanja.

Kao i u istraživanjima javnoga mnijenja u drugim zemljama, i naši pokušaji prevladavanja ovog metodologijskog problema – koji dolazi do izražaja i u istraživanjima mnogih drugih osjetljivih društvenih tema – uglavnom se kreću u dva osnovna smjera. S jedne se strane nastoji učiniti sve što je moguće da bi se smanjilo rizike odbijanja anketne suradnje (izbor najprikladnijih termina anketiranja, odgovarajući odabir anketara, provjere optimalnih verzija uvodnog predstavljanja i vođenja anketne procedure, ponovljeni pokušaji obraćanja ispitaniku i sl.), čak i ako se čini da neki od njih nisu u izravnoj vezi s glavnim varijablama istraživanja te da stoga ne bi trebali bitno utjecati na dobivene rezultate. No, kako se ni primjenom najpornije planiranih pojedinosti anketnoga postupka odbijanje ankete ne može u potpunosti otkloniti, nego samo donekle smanjiti, s druge se strane nastoje pronaći najprikladniji načini za korekciju tako nastalih pristranosti.

Početne provjere jedne od takvih mogućnosti i u našim su uvjetima dale ohrabrujuće rezultate. Riječ je o po-

stupku koji mnogi autori s pravom smatraju pouzdanijim od ponderiranja rezultata prema demografskim osobinama ispitanika, kojima se uobičajeno pokušava korigirati nedovoljnu reprezentativnost strukture realiziranog uzorka nastalu uslijed značajnijeg odbijanja anketne suradnje.¹ Postupak se temelji na ponovljenom pokušaju obraćanja potencijalnim ispitanicima koji u prvom pokušaju nisu prihvatili anketu ili pak u pokušaju da se nekooperativnim ispitanicima odmah ponudi skraćena verzija upitnika sa samo nekoliko ključnih anketnih pitanja. Temeljem dobivenih odgovora u oba se slučaja procjenjuju i vjerojatni odgovori onih koji ni u naknadnim pokušajima ne pristaju na anketnu suradnju i tako se konstruiraju ponderi s pomoću kojih se korigiraju nastale pristranosti. Pritom se polazi od pretpostavke da su osobe koje privremeno odbijaju anketu, a zatim je na nagovor anketara ipak prihvaćaju, makar i u skraćenoj verziji, sličnije onima koje se uopće ne uspijeva anketirati nego onima s kojima to uspijeva već u prvom pokušaju (Lin i Schaeffer, 1995.). Iako je realno očekivati da skupina potencijalnih ispitanika koji odbijaju anketu nije sasvim homogena glede odnosa spram predmeta istraživanja, odnosno da se stavovi onih koje se u daljnjim pokušajima ipak uspijeva nagovoriti na suradnju razlikuju od onih s kojima se to uopće ne može postići, prema mišljenju zagovornika te metode (npr. Stinchombe i sur., 1981.; Lin i Schaeffer, 1995.) opasnost od pristranosti takvih procjena ipak je manja od pristranosti rezultata koji se temelje isključivo na odgovorima kooperativnih ispitanika (kao što je to u slučaju zanemarivanja učinka odbijanja ili pak ponderiranja podataka prema nereprezentativno zastupljenim demografskim kategorijama ispitanika).

Slijedeći logiku opisanog postupka, u dijelu opsežnog istraživanja javnoga mnijenja u listopadu 1998. godine (Lamza Posavec i sur., 1998.), pokusno smo provjerili učinkovitost ponovnog obraćanja potencijalnim ispitanicima koji su inicijalno odbili anketnu suradnju. Budući da nas je ponajprije zanimala mogućnost preciznije procjene glasačkih preferencija, tim smo ispitanicima ponudili skraćenu verziju anketnoga upitnika sa samo nekoliko pitanja indikativnih za procjenu najvažnijih elemenata izbornog ponašanja (namjera izlaska na buduće izbore, namjera glasanja za određenu stranku, glavna socio-demografska obilježja). Ograničivši se tom prilikom samo na neke lokalitete u Zagrebu (kao pokazatelje mogućih reakcija u urbanim sredinama) te neka ruralna područja Hrvatske, provedenim smo ispitivanjem utvrdili da je od svih osoba koje su u prvom pokušaju odbile anketu na ponuđenu skra-

ćenu verziju upitnika odgovorilo njih približno četvrtina² te da su se njihovi odgovori značajno razlikovali od odgovora onih koji su, na istim lokalitetima, već prilikom prvog obraćanja prihvatili anketnu suradnju. Kao što se moglo i očekivati, osobe koje su najprije odbile anketu, a potom ipak odgovorile na skraćenu verziju upitnika, bile su, u usporedbi s inicijalno kooperativnim ispitanicima, u prosjeku nešto niže naobrazbe i starije dobi, manje zainteresirane za glasovanje na izborima te nešto sklonije oporbenim strankama nego tada vladajućem HDZ-u (dokumentacija Instituta "Pilar"). Iako sasvim preliminarnog karaktera, spomenuti su rezultati dovoljno ohrabrujući poticaj za daljnja istraživanja u tome smjeru koja bi valjalo nastaviti na većim uzorcima šireg teritorijalnog obuhvata i, što je s obzirom na kontekstualnu determiniranost javnoga mnijenja osobito važno, u različitim izbornim, političkim i općedruštvenim okolnostima. Dakako, pouzdanu provjeru učinkovitosti opisanoga postupka mogla bi osigurati tek njegova primjena u predizbornim istraživanjima javnoga mnijenja temeljem koje bi se izravno utvrdila stvarna prediktivna valjanost tako korigiranih rezultata.

Neizjašnjavanje o namjerama glasovanja

Osim odbijanja sudjelovanja u anketi, jedan od najvažnijih metodologijskih problema istraživanja javnoga mnijenja povezan je s uskraćivanjem odgovora na osjetljiva anketna pitanja, ponajprije na ona o političkim preferencijama i namjerama glasovanja na izborima. Problem neizjašnjavanja na takva pitanja osobito je naglašen u predizbornim istraživanjima od kojih se, bez obzira na neposrednu svrhu ili ciljeve, u pravilu očekuje precizna predikcija izbornih rezultata. Čak i ako su ostali izvori potencijalnih grešaka i pristranosti pod dostatnim nadzorom istraživača, nepotpuno izjašnjavanje na pitanje o namjerama glasovanja nužno umanjuje preciznost dobivenih rezultata jer uskraćuje empirijski utemeljene informacije o preferencijama značajnoga dijela potencijalnih birača. Iako se ispitanici koji na to pitanje ne odgovaraju, u masmedijskoj ali i stručnoj interpretaciji obično nazivaju "neodlučnim" biračima, istraživačko iskustvo pokazuje da je stvarna neodređenost samo jedan od mogućih razloga uskraćivanja odgovora. Osim onih koji se zaista dvoume između različitih izbornih mogućnosti, među neizjašnjenim ispitanicima zasigurno ima i onih koji zbog različitih razloga ne žele otkriti svoje glasačke preferencije kao i onih koji su nedovoljno zainteresirani za izbore ili uopće ne namjeravaju na njima sudjelovati.

Budući da se neizjašnjavanje na osjetljiva anketna pitanja barem u nekom dijelu može smatrati i metodologijskim artefaktom, prve pokušaje rješavanja ovog problema usmjerili smo na definiranje optimalnih modaliteta u primjeni anketne procedure. Podaci iz literature, kao i uobičajeno istraživačko iskustvo, nedvosmisleno sugeriraju da proporcija neizjašnjavanja na osjetljiva pitanja uvelike ovisi o načinu komuniciranja između anketara i ispitanika odnosno, u istraživanju izbornih preferencija, o postupku kojim se ispitanik očituje o svojem glasačkom opredjeljenju.

Tako je u telefonski vođenim razgovorima proporcija neizjašnjavanja na pitanje o namjeri glasovanja u pravilu veća nego u anketama "licem u lice", a u usmenom očitovanju puno veća nego pri primjeni postupka tajnog izjašnjavanja. Prema podacima koje iznose brojni američki istraživači (od npr. Bensona, 1941.; preko Perrya, 1979.; do Bishopa i Fishera, 1995.) uporabom postupka tajnog izjašnjavanja, nalik glasovanju na izborima, proporcija neizjašnjanih ispitanika smanjuje se na približno trećinu, a procjena izbornih rezultata može se poboljšati za dva do tri postotna boda.

Iskustvo američkih istraživača o povoljnom utjecaju mogućnosti tajnoga izjašnjavanja na prognostičku valjanost predizbornih istraživačkih procjena, u našim smo uvjetima prvi put provjerili u sklopu višekratnog istraživanja javnoga mnijenja u povodu saborskih i predsjedničkih izbora 1992. godine. U sklopu nešto duže usmene ankete ispitanicima su uručeni listići s popisom stranaka odnosno predsjedničkih kandidata s uputom da ih ispune u tajnosti (iza nekog zaklona ili u drugom dijelu sobe), stave u kuverte te po završetku anketnog postupka pomiješaju s drugim kuvertama koje je anketar donio sa sobom. Već je preliminarna provjera takvog postupka na ukupno 200 ispitanika u Zagrebu, od kojih je stotina odgovarala usmeno a drugoj je stotini omogućeno tajno "glasovanje", pokazala da se prilikom tajnog očitovanja proporcija neizjašnjavanja smanjuje na približno polovicu te da se odgovori promatranih skupina o namjerama glasovanja za određenu izbornu mogućnost statistički značajno razlikuju (dokumentacija Instituta "Pilar").

Primjenom tehnike tajnog izjašnjavanja u daljnjim istraživanjima javnoga mnijenja proporcija neizjašnjanih ispitanika o namjerama glasovanja za stranke smanjena je s prvotnih 40 na 17 posto, a neizjašnjavanje za predsjedničke kandidate s 30 na 15 posto. Zahvaljujući ponajprije tome, a donekle vjerojatno i određenom povećanju iskrenosti odgovora, preciznost istraživačke procjene vodećih stranaka i predsjedničkih kandidata poboljšana je za ne-

koliko postotnih bodova u odnosu prema rezultatima koji bi, u istim istraživačkim uvjetima, bili postignuti usmenim izjašnjavanjem (Lamza Posavec, 1995.). Nakon toga, više nego povoljnog iskustva, opisani je postupak postao dijelom standardne procedure istraživanja javnoga mnijenja u Institutu "Ivo Pilar", a ubrzo su ga počele primjenjivati i neke druge istraživačke institucije u Hrvatskoj.

Budući da i nakon primjene postupka tajnog očitovanja proporcija neizjašnjavanja u našim uvjetima ostaje prilično visoka (u SAD-u je, primjerice, i u usmenim anketama približno dvostruko manja nego u nas), istraživanje toga važnog metodologijskog problema nastavljeno je provjerom različitih mogućnosti za procjenu odgovora onih ispitanika koji se ni na taj način ne izjašnjavaju o namjeri glasovanja za određenu izbornu mogućnost. To smo ponajprije pokušali specifičnom modifikacijom tzv. pitanja o naklonosti (*leaning question*) pojedinim izbornim mogućnostima,³ koje se na području SAD-a obično koristi u anketama telefonom, a u našim smo ga istraživanjima, zbog znatno veće učestalosti uskraćivanja odgovora, odlučili primijeniti i u sklopu terenske ankete.⁴ Pritom smo i to pitanje, kao i ono osnovno o namjerama glasovanja, odlučili postaviti u obliku tajnog izjašnjavanja o pojedinim izbornim mogućnostima, navedenima na zasebnom listiću. Iako se nakon primjene *leaning*-pitanja proporcija neizjašnjavanja ipak se nije smanjivala ispod desetak posto od ukupnoga broja obuhvaćenih ispitanika.⁵ Budući da i u takvom opsegu izostanak odgovora o izbornim preferencijama osjetno umanjuje potrebnu preciznost rezultata, a u nekim slučajevima čak i značajno ugrožava njihovu prediktivnu vrijednost (osobito kad su neke izborne solucije približno izjednačene po svojoj "snazi"), nepotpuno izjašnjavanje na ovo ključno predizborno pitanje zasigurno zahtijeva i dodatnu istraživačku pozornost.

Kako bismo rasvijetlili socio-psihološku pozadinu uskraćivanja odgovora te utvrdili njegov mogući utjecaj na valjanost dobivenih rezultata, u sklopu bavljenja ovim pitanjem višekratnim smo analizama nastojali utvrditi prema kojim se osobinama, važnima za izbornu ponašanje, skupine ispitanika koje uskraćuju odgovore o svom glasačkom opredjeljenju razlikuju od onih koje se izjašnjavaju u prilog nekoj od ponuđenih izbornih mogućnosti. Utemeljene na istraživačkim podacima iz 1992. te 1996. i 1997. godine (Lamza Posavec, 1995.; Lamza Posavec i Rimac, 1997.), spomenute su analize dosljedno pokazale da su, u odnosu prema izjašnjenima, neizjašnjeni ispitanici

manje zainteresirani za izbore i slabije o njima informirani, a prema političkim stavovima relevantnima za glasačke preferencije, sličniji potencijalnim glasačima oporbenih stranaka nego osobama sklonima tada vladajućoj stranci.⁶ Iako takve analize ne mogu u potpunosti riješiti problem neizjašnjavanja u smislu pouzdane “formule” za numerički preciznu predikciju rezultata izbora, oni zasigurno mogu ukazati na vrstu i smjer moguće pristranosti istraživačkih procjena, zasnovanih isključivo na preferencijama izjašnjenih ispitanika, pa stoga i bitno pridonijeti njihovoj ispravnijoj interpretaciji. To, razumije se, vrijedi samo pod pretpostavkom da se i nalazi takvih analiza neprestano provjeravaju rezultatima metodologijski usporedivih istraživanja, provedenih u različitim političkim i socijalnim okolnostima.

Identifikacija “vjerojatnih glasača”

Silazni trend odazivanja izborima u Hrvatskoj i u našim uvjetima sve više aktualizira pitanje izgradnje koherentnog prediktivnog modela za pouzdano razlikovanje birača koji će glasovati na budućim izborima od onih koji to vjerojatno neće učiniti. Iako se u SAD-u i nekim drugim zemljama s dužom tradicijom demokratskih izbora, brojni istraživači bave problemom pouzdane predikcije izborne participacije još od početka pedesetih godina prošloga stoljeća, i otada pokušavaju razviti različite modele i tehnike za prepoznavanje “vjerojatnih glasača” (*likely voters*) primjenom kojih bi poboljšali istraživačke procjene izbornih rezultata (npr. Freeman, 1953.; Perry, 1973., 1979.; Traugott i Tucker, 1984.), dosad predložena rješenja još ni sad nisu sasvim zadovoljavajuća. I u svezi s tim problemom pokazalo se da, zbog snažne kontekstualne determiniranosti javnoga mnijenja i s njime povezanog izbornog ponašanja, metodologijski pristupi koji su u nekoj izbornoj situaciji čak i vrlo uspješni u drugim okolnostima ne moraju dati jednako dobre rezultate. Ipak, validacijske analize u cjelini otkrivaju da, bez obzira na promjenjivu uspješnost konkretnog rješenja, primjena bilo kojega razrađenijeg modela “vjerojatnih glasača” u američkim uvjetima značajno pridonosi preciznosti predizbornih istraživanja. To, među ostalima, dokazuje i Kagay (1992.) na primjeru predsjedničkih izbora 1988. godine kad su najpreciznije procjene izbornih rezultata postigla istraživanja utemeljena na nekom postupku selekcije “vjerojatnih glasača”, potom ona provedena na uzorcima registriranih glasača, a najmanje preciznu ona na uzorcima ukupnog punoljetnog stanovništva.

Jedan od najutjecajnijih i najčešće korištenih modela “vjerojatnih glasača” svakako je onaj negdašnjeg *Gallupovog* istraživača Paula Perrya (1973.; 1979.), razvijen još tijekom pedesetih i šezdesetih godina prošloga stoljeća (Dimock i sur., 2001.). Model se temelji na devet anketnih pitanja povezanih s namjerama izlaska na buduće izbore i prijašnjom izbornom participacijom, informiranosti o mjestu glasovanja, registracijom u biračkom popisu, zanimanjem za buduće izbore, općom zainteresiranosti za politiku te stupnjem sigurnosti u vlastito izorno opredjeljenje.⁷ Sukladno odgovorima na spomenuta pitanja, ispitanici se rangiraju prema kriteriju Guttmanovog skaliranja u rasponu od najmanje do najviše vjerojatnih glasača, a prijelomna točka za izdvajanje skupine ispitanika sa zadovoljavajućom vjerojatnošću izlaska na izbore obično se određuje temeljem statističke procjene mogućeg izbornog odziva. Tako definirana skupina “vjerojatnih glasača” postaje okvir za izbor uzoraka završnih predizbornih istraživanja ili kriterij za ponderiranje rezultata zabilježenih na uzorku cijelog glasačkoga tijela.⁸

Iako jedna od najstarijih, standardna *Perry-Gallupova* metoda identificiranja vjerojatnih glasača još se i danas na području SAD-a pokazuje podjednako učinkovitom kao i u doba kad je nastala. To, među ostalim, potvrđuju i rezultati recentne i vrlo temeljite validacijske analize Dimocka i suradnika (2001.) kojom je provjerena učinkovitost toga pristupa na primjeru izbora za gradonačelnika Philadelphije 1999. godine. Glavni je zaključak analize da primjena Perryjeva modela omogućava znatno bolje predviđanje stvarnog glasačkog ponašanja nego što bi to bilo moguće u slučaju kad bi se predikcija temeljila na odgovorima svih registriranih birača – ispitanici koji su, prema bilo kojem od osam testiranih Perryjevih prediktora, izdvojeni kao “vjerojatni glasači” u značajno su većoj proporciji doista glasovali nego oni za koje je ocijenjeno da vjerojatno neće izići na izbore, a selekcijom uzorka na skupinu “vjerojatnih glasača” u većini se slučajeva značajno poboljšala preciznost istraživačke procjene izbornih rezultata.

Dosad jedini pokušaji primjene Perryjevih prediktora u nas realizirani su u Institutu “Ivo Pilar” temeljem rezultata istraživanja javnoga mnijenja prikupljenih u nekoliko različitih političkih i izbornih situacija: u povodu izbora za Zastupnički dom Sabora i Predsjednika Republike 1992. godine (Lamza Posavec, 1996.), županijskih i lokalnih izbora 1993. (Lamza Posavec, 1996.) te uoči izbora za Gradsku skupštinu Zagreba u svibnju 2001. godine (Lamza Posavec i Milas, 2002.).

Rezultati provedenih analiza dosljedno pokazuju da se, u našim uvjetima, primjenom ovog modela za predikciju “vjerojatnih glasača” može ostvariti u osnovi povoljan, ali ipak ograničen učinak na prognostičku valjanost predizbornih istraživanja javnoga mnijenja. Neki Perryjevi prediktori izborne participacije – bilo da je riječ o pojedinačnim pokazateljima izbornog ponašanja (kao što su ponajprije deklarirana namjera izlaska na izbore, zainteresiranost za politiku, zanimanje za predstojeće izbore) ili pak o skupini varijabli povezanih s prijašnjim glasačkim ponašanjem i općom zainteresiranošću za sudjelovanje na izborima – mogu i našim istraživačima poslužiti kao donekle koristan kriterij za selekciju uzorka “vjerojatnih glasača” ili pak za odgovarajuće ponderiranje rezultata dobivenih na uzorku cijelog glasačkoga tijela. Međutim, rezultati analiza sugeriraju da se, u našim okolnostima, glavna selekcija “vjerojatnih glasača” događa spontano temeljem prihvaćanja ili odbijanja anketne suradnje, a potom i izjašnjavanjem ili neizjašnjavanjem o namjerama glasovanja za određenu izbornu mogućnost. Budući da je autoselekcija ispitanika na obje od tih razina više nego značajna, logično je očekivati da je uvođenjem bilo kojeg dodatnog kriterija za selekciju uzorka (ili njihovom primjenom u obradi podataka) moguće postići tek razmjerno skroman učinak na valjanost istraživačkih rezultata.

Osim povezanošću anketne i izborne participacije, moguća metodološka dobit primjene Perryjevog modela u našim je uvjetima ograničena i određenim razlikama u dosljednosti izbornog ponašanja potencijalnih glasača pojedinih stranaka. Istraživanja, naime, sugeriraju da osobe sklone nekim političkim strankama redovitije izlaze na izbore nego poklonici nekih drugih stranaka koji o tome češće odlučuju situacijski, pa stoga neki od predviđenih prediktora (npr. glasovanje na prijašnjim izborima) ne mogu biti podjednako pouzdani za predviđanje izbornog ponašanja svih segmenata glasačkoga tijela. Provedene analize ujedno pokazuju da je, osim sa zanimanjem za glasovanje, izborna participacija povezana i s očekivanjima glede mogućih izbornih rezultata kao i s percepcijom aktualnog društvenog stanja te vrednovanjem trenutno vodećih političkih aktera.⁹ Smatramo stoga da bi, kao dopunu u nas najkorisnijim prediktorima Perryjevog modela, u budućim istraživanjima valjalo iskušati i učinkovitost nekih dodatnih pokazatelja izbornog ponašanja, ponajprije onih koji su izrazitije situacijski povezani s konkretnim političkim i izbornim okolnostima.

U sklopu ovoga prikaza možda je najvažnije naglasiti doprinos Instituta u provjeri i unapređenju tehnike telefonskog anketiranja koja se u svijetu već uobičajeno primjenjuje u ispitivanju javnoga mnijenja i mnogim drugim vrstama društvenih istraživanja, a u našem se okruženju još prihvaća s priličnim podozrenjem. Osim evidentne pragmatične koristi (manji utrošak vremena i novca), ta tehnika ima i nesumnjivih metodologijskih prednosti u odnosu prema primjeni terenske ankete: omogućava mnogo veću teritorijalnu disperziranost uzorka te tako i potpuniji odraz realnog varijabiliteta istraživane pojave; olakšava ponavljanje neuspjelog kontakta s ispitanikom pa stoga i djelomično smanjuje pristranosti zbog neodazivanja ankete; i na kraju, zbog kraćeg vremena potrebnog za prikupljanje podataka, omogućava obuhvat reprezentativnijega vremenskog razdoblja pa time i veću prognostičku valjanost rezultata predizbornih i drugih istraživanja javnoga mnijenja (npr. Groves, 1989.; Jordan i sur., 1980.; Lake, 1987.; Lamza Posavec, 1995.; Lavrakas, 1993.; Lawrence i sur., 1980.). S druge pak strane, u odnosu prema istraživanju na terenu, ankete telefonom zasigurno imaju i velikih potencijalnih nedostataka od kojih su najozbiljniji reduciranost osnovnog skupa na imatelje telefonskog priključka te neki specifični problemi u komuniciranju s ispitanikom. Od problema komunikacijske naravi valja ponajprije spomenuti moguće teškoće u odgovaranju na složenija anketna pitanja, slabiju mogućnost kontrole anketnoga postupka, veću vjerojatnost neiskrenosti i nedovoljne ozbiljnosti ispitanika te mnogo veću proporciju neizjašnjavanja na osjetljiva anketna pitanja (npr. Groves, 1989.; Jordan i sur., 1980.; Lake, 1987.; Lamza Posavec, 1995.; Lavrakas, 1993.). Kao što se to već moglo zaključiti iz prijašnjeg dijela teksta, zasigurno najozbiljniji problemi pritom proizlaze iz znatno učestalijeg uskraćivanja odgovora na osjetljiva anketna pitanja, a koji, osobito u istraživanju glasačkih preferencija, mogu vrlo značajno umanjiti ukupnu validnost dobivenih rezultata.

Imajući u vidu spomenute načelne nedostatke, provjeru opće valjanosti i mogućnosti metodologijskog poboljšanja telefonskih anketa usmjerili smo na tri glavna pitanja: (1) utjecaj reduciranosti osnovnog skupa na rezultate takvih istraživanja u našim okolnostima; (2) provjeru prognostičke valjanosti rezultata telefonskih anketa u konkretnoj izbornoj situaciji; (3) usporednu provjeru valjanosti rezultata telefonskih i terenskih anketa.

Sukladno očekivanjima, provedena su istraživanja ponajprije pokazala da se, u našim uvjetima, imatelji i neima-

telji telefonskog priključka značajno međusobno razlikuju prema nekim demografskim varijablama i bitnim prediktorima socijalnog statusa, političkih stavova i izbornog ponašanja. Rezultati višekratnih istraživanja provedenih u razdoblju od 1992. do 1998. godine (Lamza Posavec, 1995.; 1999.) dosljedno sugeriraju da su imatelji telefonskog priključka u prosjeku naobraženiji, mlađi, višeg imovinskog statusa, znatno zainteresiraniji za izbore i politička zbivanja te kritičniji prema općoj društvenoj situaciji i aktualnoj vlasti, nego osobe bez telefona. Ipak, na razini sadašnje pokrivenosti Hrvatske telefonima te razlike više ne utječu bitno na demografsku strukturu realiziranih uzoraka, pa tako ni na opću valjanost rezultata telefonskih anketa u odnosu prema rezultatima koji bi se dobili na uzorku ukupnog punoljetnog stanovništva. To su nedvosmisleno potvrdile već i analize podataka iz 1996. i 1998. godine, kada je, sukladno raspoloživim podacima, telefonskim priključkom raspolagalo manje od 80 posto hrvatskih kućanstava. Pokazalo se, naime, da se u sklopu istoga istraživanja ni na jednom od obuhvaćenih pokazatelja političkih stavova i izbornog ponašanja (uključujući i namjeru glasanja za određenu stranku ili potencijalnog predsjedničkog kandidata) rezultati utemeljeni samo na odgovorima imatelja telefona statistički ne razlikuju od rezultata dobivenih na uzorku ukupnog punoljetnog stanovništva (Lamza Posavec, 1999.). U uvjetima razmjerno dobre pokrivenosti telefonskim priključcima tome zasigurno pridonosi i činjenica da je velika proporcija osoba bez telefona u pravilu nedostupna i u istraživanjima na terenu, pa stoga razlike između realiziranih uzoraka telefonskih i terenskih anketa postaju još manje od načelno očekivanih.

No, budući da, osim o uzorku, ukupna valjanost anketnih rezultata ovisi i o brojnim drugim elementima plana i realizacije istraživanja, u sljedećim smo fazama provjerali stvarnu prediktivnu valjanost telefonskih anketa provedenih u određenim izbornim situacijama. Prva od takvih analiza temeljila se na usporedbi rezultata telefonskih anketa provedenih uoči prvog i drugog kruga predsjedničkih izbora 2000. godine i službenih rezultata izbora (Lamza Posavec i Rimac, 2000.). Osim prognostičke valjanosti istraživačkih procjena, analizom je provjeren i mogući utjecaj nekih modaliteta prikupljanja i obrade podataka na ukupnu validnost rezultata.

Sukladno očekivanjima utemeljenim na prijašnjim istraživanjima, glavni je zaključak analize da je na razini današnje pokrivenosti Hrvatske telefonskim priključcima, i pod uvjetom uvažavanja znanstvenih kriterija planiranja i realizacije istraživanja, najvažnije pitanje valjanosti telefo-

nom realiziranih predizbornih istraživanja javnoga mnijenja povezano s razmjerno visokim proporcijama neizjašnjavanja o namjerama glasovanja na izborima. U slučaju analiziranih istraživanja, učestalo uskraćivanje odgovora o izbornim preferencijama uzrokovalo je nedovoljnu numeričku preciznost rezultata, a u anketi uoči prvoga kruga i određenu pristranost u smislu procjenjivanja izborne pozicije vodećeg predsjedničkog kandidata. Od iskušanih postupaka ispravljanja tako nastale nevalidnosti najprikladnijim se pokazalo dvoetažno korigiranje originalnih podataka o namjerama glasovanja na izborima temeljem dodatnog pitanja o naklonosti pojedinim predsjedničkim kandidatima (nazvanim *dvostruka L-korekcija*)¹⁰ nakon kojega se, u slučaju oba provedena istraživanja, ni jedan od analiziranih istraživačkih rezultata nije statistički razlikovao od rezultata izbora. Proporcionalno preračunavanje podataka, jednostavnim isključivanjem neizjašnjenih ispitanika, nije dalo dovoljno dosljedne rezultate da bi se moglo držati pouzdanim postupkom rješavanja tog problema.

Provjere metodologijske važnosti višestrukih pokušaja anketiranja inicijalno nedostupnih ispitanika, koji su se u brojnim američkim istraživanjima pokazali iznimno značajnima (npr. Brady i Orren, 1992.; Dillman, 1978.; Groves, 1989.; Voss i sur., 1995.), u sklopu analiziranih telefonskih anketa nisu osobito utjecali na ukupnu validnost istraživanja. Ipak, provedene analize sugeriraju da se s povećanjem broja pokušaja ponešto povećavala i prognostička valjanost rezultata te da bi u nekoj drugoj izbornoj situaciji i nekim drugim okolnostima realizacije istraživanja takva strategija prikupljanja podataka mogla imati čak i veliku metodologijsku važnost. Sličan zaključak vrijedi i za mogući utjecaj dnevne dinamike anketiranja na ukupnu valjanost istraživanja: iako se u sklopu analiziranih istraživanja ona nije pokazala osobito važnom za preciznost istraživačkih procjena (razlike u prediktivnoj valjanosti rezultata prikupljenih u različitim dnevnim intervalima nisu statistički značajne), značajna povezanost dnevnih termina anketiranja i izobrazbene strukture obuhvaćenih ispitanika ipak upozorava da bi u nekoj drugoj izbornoj situaciji (kad bi naobrazba birača bila jačim prediktorom izbornog odlučivanja nego na tim predsjedničkim izborima) i dnevna distribucija anketnih kontakata mogla imati puno veći utjecaj na istraživačke rezultate.

I na kraju, opću valjanost rezultata telefonske ankete (realizirane u skladu sa zaključcima prijašnjih metodologijskih analiza) izravno smo provjerili uspoređivanjem s rezultatima anketiranja u kućanstvima, provedenog kombi-

nacijom terenske ankete i tajnog izjašnjavanja (Lamza Posavec i sur., 2001.b). Obje su ankete realizirane uoči izbora za Gradsku skupštinu Zagreba 2001. godine, temeljem istoga anketnog upitnika i u istim terminskim i ostalim relevantnim istraživačkim okolnostima. Statističko uspoređivanje anketnih rezultata o namjerama glasovanja za pojedine stranke i stvarnih izbornih rezultata definitivno je potvrdilo da se, u smislu osnovne valjanosti, tehnika telefonske ankete i u našim uvjetima već može smatrati jednako vrijednom kao i tehnika terenskog istraživanja. Uz primjenu korektivnog postupka kojim je u rezultatima obje ankete uklonjen učinak neizjašnjavanja i tehnika anketiranja telefonom osigurala je jednako valjane procjene izbornih rezultata kao i anketiranje u kućanstvima (dokumentacija Instituta "Pilar"). Kao što se to pokazalo temeljem daljnjih analiza, u slučaju primjene optimalnog postupka prikupljanja i obrade podataka, glavna ograničenja u primjeni telefonske ankete ostaju povezana s vrstom i složenošću pojedinih anketnih pitanja (u složenijim upitima i onima u obliku ljestvica zabilježen je velik gubitak informacija i manja pouzdanost rezultata) te prihvatljivom dužinom ukupnog anketnog postupka.

Umjesto zaključka

I nakon višegodišnjih provjera i proučavanja, brojni metodologijski problemi istraživanja javnoga mnijenja ostaju u našim uvjetima još i sada nedovoljno istraženi, to više što se metodologijski zahtjevi za tu vrstu istraživanja mijenjaju u skladu s promjenama političkih i općih društvenih okolnosti koje utječu na oblikovanje i dinamiku javnoga mnijenja. Osim što zahtijeva kontinuirano provjeravanje i usavršavanje već postojećih rješenja i pristupa, bavljenje takvim istraživanjima neprestano otvara i neka nova metodologijska pitanja. Jedan od takvih, u nas još sasvim neistraženih problema, odnosi se izgradnju pouzdanog modela za statistički valjanu procjenu odazivanja izborima koja je u nas, kao i u mnogim drugim zemljama, značajno otežana sve izrazitijom povezanošću anketne i izborne participacije. Uz to se neprestano nameće i potreba za provjerom i prilagodbom novih anketnih tehnika i pristupa od kojih se neke u razvijenijim zemljama već intenzivno proučavaju i primjenjuju, a u nas još nemaju gotovo nikakve znanstvene relevancije. U ovom trenutku to su, primjerice, različite varijante automatskog telefonskog anketiranja te osobito istraživanja Internetom koje će vjerojatno, u dogledno vrijeme, u većoj ili manjoj mjeri, zamijeniti većinu klasičnih istraživačkih metoda i tehnika.

- ¹ Podrobnije objašnjenje vidjeti u radu Lamza Posavec, 1997.
- ² Za razliku od toga u američkim uvjetima, kao što to navodi Lake (1987.), na skraćenu verziju anketnog upitnika u nekim slučajevima pristaje i do polovice potencijalnih ispitanika koji su inicijalno odbili sudjelovanje u anketi.
- ³ Riječ je o pitanju koje se postavlja samo neizjašnjenim ispitanicima, a njime se želi utvrditi kojoj su izbornoj mogućnosti (npr. stranci ili predsjedničkom kandidatu) ti ispitanici ipak skloniji nego ostalima. Tako zabilježeni odgovori potom se priključuju odgovorima izjašnjenih ispitanika.
- ⁴ U terenskim istraživanjima na području SAD-a uporaba takvog pitanja nije potrebna jer se nakon primjene postupka tajnog izjašnjavanja proporcija neizjašnjenih ispitanika obično svodi na samo nekoliko postotaka.
- ⁵ Podaci iz izvješća o rezultatima istraživanja javnoga mnijenja Hrvatske, provedenima u Institutu "Ivo Pilar" u razdoblju od 1996. do 1999. godine.
- ⁶ Predočeni podaci jasno pokazuju da, kao ni u slučaju osoba koje u cijelosti odbijaju sudjelovanje u anketi, ni u ovom pogledu nipošto nije riječ o nekoj homogenoj skupini već da među neizjašnjenim ispitanicima valja razlikovati barem dvije kategorije – one ispitanike koji najvjerojatnije uopće neće glasovati te one za koje postoji velika vjerojatnost da će proporcionalno rjeđe glasovati za stranku na vlasti nego što je to slučaj u skupini izjašnjenih ispitanika. Rezultati takvih analiza ujedno pokazuju da je jedan od uobičajenih apriornih postupaka korekcije rezultata (proporcionalno preračunavanje temeljem isključivanja neizjašnjenih ispitanika) već u načelu neopravdan.
- ⁷ Osim u izvornim radovima Perry-a (1973.; 1979.), cjelovite formulacije tih pitanja predočene su i u člancima brojnih drugih autora (npr. Dimock i sur., 2001.; Lamza Posavec, 1996.).
- ⁸ Budući da se, prema sociodemografskim karakteristikama, skupina "vjerojatnih glasača" u pravilu razlikuje od ukupne punoljetne populacije (npr. Newport, 2001.), rezultati anketiranja cijelog glasačkoga tijela ponderiraju se u skladu s karakteristikama "vjerojatnih glasača" ili se pak iskazuju samo za tu skupinu ispitanika.
- ⁹ Do sličnoga zaključka u američkim uvjetima dolazi Saad (1998.), navodeći podatke prema kojima se osobe koje namjeravaju i ne namjeravaju glasovati na predsjedničkim izborima međusobno razlikuju u vrednovanju aktualnog Predsjednika i njegove politike.
- ¹⁰ Budući da, u našim uvjetima, i nakon pitanja koja se postavljaju neizjašnjenim ispitanicima o naklonosti pojedinim izbornim mogućnostima proporcija izostanka odgovora još uvijek ostaje visoka (u analiziranim je istraživanjima iznosila između 12 i 14 posto – Lamza Posavec i Rimac, 2000.), razvili smo postupak koji smo nazvali *dvostrukom L-korekcijom*. Postupak se sastoji u zbrajanju odgovora o namjerama glasovanja za pojedine kandidate s odgovorima neizjašnjenih ispitanika na *leaning* pitanje i raspodijeli preostale proporcije neizjašnjenih ispitanika razmjerno odgovorima na *leaning* pitanje. Radi detaljnijeg objašnjenja vidjeti rad Lamza Posavec i Rimac, 2000.

LITERATURA

- Benson (1941.), Studies in Secret-Ballot Technique, *Public Opinion Quarterly*, 5: 79-82.
- Bishop, F. G., Fisher, B. S. (1995.), Secret Ballots and Self-Reports in an Exit-Poll Experiment, *Public Opinion Quarterly*, 59(4): 568-588.
- Brady, E. H., Orren, G. R. (1992.), Polling Pitfalls: Sources of Error in Public Opinion Surveys, u: T. E. Mann, G. R. Orren (ur.), *Media Polls in American Politics*, str. 95-123, Washington, D. C.: The Brookings Institution.
- Dillman, D. A. (1978.), *Mail and Telephone Surveys*, New York: John Wiley and Sons.
- Dimock, M., Keeter, S., Schulman, M., Miller, C. (2001.), *Screening for Likely Voters in Pre-Election Surveys*, The Pew Research Center For The People & The Press, Paper prepared for presentation at the 56th Annual AAPOR Conference, <http://www.people-press.org/dimock.htm>.
- Freeman, H. E. (1953.), A note on prediction of who votes, *Public Opinion Quarterly*, 17: 288-292.
- Groves, R. M. (1989.), *Survey Errors and Survey Costs*, New York: Wiley.
- Jordan, L. A., Marcus, A., Reeder, L. G. (1980.), Response Styles in Telephone and Household Interviewing: A Field Experiment, *Public Opinion Quarterly*, 44(2): 210-222.
- Kagay, M. R. (1992.), Variability without Fault: Why Even Well-Designed Polls Can Disagree, u: T. E. Mann, G. R. Orren (ur.), *Media Polls in American Politics*, str. 95-123, Washington, D. C.: The Brookings Institution.
- Lake, C. (1987.), *Public Opinion Polling*, Washington, D. C.: Island Press.
- Lamza Posavec, V. (1995.), *Javno mnijenje: teorije i istraživanje*, Zagreb: Alinea.
- Lamza Posavec, V. (1996.), Pokušaj identificiranja skupine "vjerojatnih glasača" u predizbornim istraživanjima javnoga mnijenja, *Društvena istraživanja*, god. 5, br. 1(21): 185-203.
- Lamza Posavec, V. (1997.), Odbijanje ankete u istraživanjima javnoga mnijenja, *Društvena istraživanja*, god. 6, br. 6(32): 747-772.
- Lamza Posavec, V. (1999.), Problem reduciranosti osnovnoga skupa u telefonskim istraživanjima javnoga mnijenja, *Društvena istraživanja*, god. 8, br. 4(42): 635-656.
- Lamza Posavec, V., Milas, G. (2002.), Provjera primjenjivosti Perryjeva modela "vjerojatnih glasača" u predikciji rezultata izbora za Gradsku skupštinu Zagreba 2001. godine, *Društvena istraživanja*, god. 11, br. 2-3(58-59): 431-451.
- Lamza Posavec, V., Milas, G., Rimac, I., Rihtar, S., Ferić, I. (1998.), *Istraživanje javnoga mnijenja/listopad 1998.*, istraživački izvještaj, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Lamza Posavec, V., Milas, G., Rimac, I., Rihtar, S., Ferić, I. (2001.a), *Istraživanje javnoga mnijenja u povodu izbora za Gradsko vijeće grada Zagreba 2001. godine - usporedni rezultati za deklarirane glasače i deklarirane ne-glasače*, istraživački izvještaj, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Lamza Posavec, V., Milas, G., Rimac, I., Rihtar, S., Ferić, I. (2001.b), *Istraživanje javnoga mnijenja u povodu izbora za Gradsko vijeće grada Zagreba 2001. godine - usporedni rezultati terenske i telefonske ankete*, istraživački izvještaj, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

- Lamza Posavec, V., Rimac, I. (1997.), Dio koji nedostaje: problem neizjašnjavanja u istraživanjima namjere glasovanja, *Društvena istraživanja*, god. 6, br. 6(32): 729-746.
- Lamza Posavec, V., Rimac, I. (2000.), Primjena tehnike telefonskog anketiranja u istraživanju namjera glasovanja na hrvatskim predsjedničkim izborima 2000. godine: studij slučaja, *Društvena istraživanja*, god. 9, br. 4-5(48-49): 601-629.
- Lavrakas, P. J. (1993.), *Telephone Survey Methods*, Newbury Park: Sage Publications.
- Lawrence, A. J., Jordan, A. C. M., Reeder, L. G. (1980.), Response Styles in Telephone and Household Interviewing: A Field Experiment, *Public Opinion Quarterly*, 44(2): 210-222.
- Lin, I-F., Schaeffer, N. C. (1995.), Using Survey Participants to Estimate the Impact of Nonparticipation, *Public Opinion Quarterly*, 59(2): 236-258.
- Moser, C. A. (1958.), *Survey Methods in Social Investigation*, London: Heinemann.
- Newport, F. (2001.), How Does Gallup Define "Likely Voters"?, *The Gallup Organization*, <http://www.gallup.com/poll/releases/pr010524c.asp>.
- Perry, P. (1973.), A Comparison of the Voting Preferences of Likely Voters and Likely Nonvoters, *Public Opinion Quarterly*, vol. 37: 99-109.
- Perry, P. (1979.), Certain Problems in Election Survey Methodology, *Public Opinion Quarterly*, vol. 43: 312-325.
- Saad, L. (1998.), Likely Voters Are The Key To Forthcoming November Elections, *The Gallup Organization*, <http://www.gallup.com/poll/releases/pr981003.asp>.
- Stinchombe, A. L., Jones, C., Sheatsley, P. (1981.), Nonresponse Bias for Attitude Questions, *Public Opinion Quarterly*, 45(3): 359-375.
- Traugott, M. W., Tucker, C. (1984.), Strategies for Predicting Whether a Citizen Will Vote and Estimation of Electoral Outcomes, *Public Opinion Quarterly*, vol. 48: 330-343.
- Voss, D. S., Gelman, A., King, G. (1995.), Preelection Survey Methodology: Details from Eight Polling Organizations, 1988 and 1992, *Public Opinion Quarterly*, 59(1): 98-132.

Boris
MLAČIĆ

GLOBALNO
USPOREDIVA I
KULTURALNO
SPECIFIČNA
ISTRAŽIVANJA U
PSIHOLOGIJI
LIČNOSTI –
PRIMJER
LEKSIČKOGA
PRISTUPA

Problem globalne usporedivosti i kulturalne specifičnosti u psihologiji

Od samih početaka psihologije kao znanstvene discipline krajem devetnaestoga stoljeća ta se znanost susretala s brojnim problemima, a jedan je od najvažnijih vjerojatno treba li istraživati odnos psiholoških procesa i kulturalnog konteksta u kojem se ti procesi odvijaju ili ne, i kakav status treba dati tom kulturalnom kontekstu općenito zvanom kultura?

Kao i u brojnim drugim pitanjima u psihologiji, većina se istraživača podijelila u dvije izrazito suprotstavljene skupine od kojih je jedna negirala potrebu za uključivanjem kulturalnog konteksta u psihologijska istraživanja ili je kulturi pridavala sekundarnu važnost, a druga se, nasuprot tome, svesrdno zalagala za istraživanje odnosa psiholoških procesa i kulture.

Skupina koja se zalagala za isključivanje kulture iz psihologijskih istraživanja ili minorizirala važnost kulturalnog konteksta kao argument takvom pristupu navodila je da zakonitosti ljudskog ponašanja i doživljavanja moraju biti univerzalne i jače od bilo kakvih kulturalnih specifičnosti te stoga takve specifičnosti nije niti važno ili je manje važno proučavati. Rani pokušaji uzimanja kulture u obzir u glavnoj paradigmi opće psihologije nisu doveli do istraživanja o eksplicitnim utjecajima kulture na psihološke procese (Cole, 1996.). Kada je kultura i postala predmetom istraživanja u psihologiji, to se dogodilo u formi međukulturalnih istraživanja koja su se uglavnom odvijala unutar metodološkog bihevizma gdje je kultura imala status nezavisne varijable. Prema biheviztima, različiti kulturalni uvjeti pružaju različite podražaje članovima te kulture koji zbog toga uče različite vrste odgovora na te podražaje tako da kultura predstavlja skup naučenog ponašanja u određenom mjestu i vremenu (Cole, 1996.).

Nasuprot tome druga skupina, čiji je vjerojatno najistaknutiji predstavnik Richard Shweder, vjerovala je da je ne samo međukulturalna psihologija već i cjelokupna znan-

stvena psihologija izgrađena na toliko krivim temeljima da je, ako se želi proučavati kulturalni kontekst, potrebno formirati potpuno novu disciplinu koju je Shweder nazvao kulturalna psihologija (Cole, 1996.).

Shweder (1990.) tvrdi da kulturalna psihologija smatra ljudski um neodvojivim od povijesnih varijabli i kulturalno različitih svjetova u kojima se taj um razvio.

Kao kompromis između ta dva radikalna pogleda među istraživačima je prevladao pristup koji se zalaže za uključivanje kulture u psihologijska istraživanja na način ispitivanja kulturalne varijacije nekog psihološkog procesa. Istraživači toga pristupa navode kao argument – ako se ne evaluira moguća kulturalna varijacija nekog psihološkog procesa koji se proučava, nemoguće je znati je li taj proces univerzalan ili specifičan zbog nekih posebnih kulturalnih okolnosti. Taj pristup također navodi da je bez međukulturalnih usporedbi psihologijska teorija zatvorena granicama kulture u kojoj je nastala (Van de Vijver i Leung, 2001.), a to je u velikoj većini slučajeva zapadni svijet.

Ta dvojba oko odnosa kulture i psiholoških procesa trajala je gotovo kroz cijelu povijest psihologije i kroz područja kao što su kognitivni razvoj, inteligencija, kognitivni stilovi, politički stavovi, osobine ličnosti itd. i do danas nije u potpunosti razriješena. No, kako je već navedeno, većina se istraživača danas ipak slaže da je potrebno testirati međukulturalnu generalizabilnost nekog fenomena koji se proučava prije negoli što se taj fenomen može smatrati potvrđenim.

Ono oko čega se istraživači ne slažu jest na koji način ili kojim procedurama treba provoditi takva međukulturalna istraživanja, a to je problem koji posebno karakterizira psihologiju ličnosti.

Ličnost i kultura

Church (2001.a) navodi da je ograničena pažnja koji su psiholozi ličnosti posvećivali kulturalnim varijablama djelomično uvjetovana etnocentrizmom tj. interesom za istraživanjima dominantno u zapadnjačkoj kulturi, ali i zbog nekih drugih razloga: stigme povezane s ranim studijama kulture i ličnosti u antropologiji, pada utjecaja psihoanalize koja je tvorila teoretsku osnovicu za te studije, skepsom o konceptu osobina ličnosti i njihove međukulturalne primjene i brigom o potencijalnom etnocentrizmu i stereotipovima kada se osobine ličnosti uspoređuju u različitim kulturama, posebno kada se te razlike interpretiraju genetskim ili biološkim terminima. Church (2001.a) također navodi da je nedavno došlo do značajnijeg uključivanja kul-

ture u proučavanje ličnosti za što je odgovorno nekoliko faktora: oživljavanje koncepta osobina ličnosti zbog empirijske potpore; pojavljivanje peterofaktorskog modela kao mogućeg obuhvatnog univerzalnog modela strukture ličnosti; elaboracija konstrukta individualizam-kolektivism; uključivanje istraživanja kulture i “selfa” u glavnu struju psihologije; pojava indigenih ili autohtonih psihologija; multikulturalni pokret u američkoj psihologiji; profinjavanje terminologije i procedure za procjenu konceptualnih, lingvističkih i mjernih ekvivalencija u međukulturalnim istraživanjima te sve veća globalizacija znanstvene aktivnosti.

Današnje tri dominantne perspektive za proučavanje ličnosti i kulture (Church, 2001.a; Marušić, 2002.; McCrae, 2001.) su međukulturalna ili transkulturalna, kulturalna te indigena (autohtona ili intrakulturalna) kojoj se može dodati i četvrta – evolucijska psihologija (Church, 2001.a).

Međukulturalni pristupi tipično uspoređuju više kultura u potrazi za kulturalnim univerzalima i kulturalnim specificima, tretiraju kulturu kao varijablu izvan ličnosti pomoću koje se može predviđati ličnost i ponašanje, koriste tradicionalne psihometrijske skale i upitnike, zanima ih međukulturalna ekvivalentnost konstrukata i mjera te se usmjeravaju na individualne razlike. Također, treba napomenuti kako je međukulturalni pristup danas dominantan u proučavanju ličnosti i kulture.

Kulturalni pristupi tipično se usmjeravaju na kontekstualni opis psiholoških fenomena u jednoj ili više kultura s manje naglaska na kulturalne univerzale, stavljaju teoretski naglasak na zajedničku prirodu kulture i psihološkog funkcioniranja, naglašavaju kvalitativne, etnografske i interpretativne metode istraživanja i ne naglašavaju toliko individualne razlike. Kulturalni psiholozi, na primjer, istražuju koncept “selfa” u različitim kulturama i smatraju da je sam koncept osobe ili selfa socijalno konstruiran.

Autohtoni ili indigeni pristupi naglašavaju potrebu formuliranja teorije, konstrukata i metoda koje bi odražavale autohtone kulturalne kontekste. Psiholozi autohtonog pristupa koriste strategije međukulturalnih i kulturalnih pristupa. Psiholozi autohtonog pristupa u psihologiji ličnosti uglavnom se usmjeravaju na elaboraciju konstrukata koje smatraju posebno relevantnima za neke kulturalne grupe, a uglavnom koriste klasične metode istraživanja kao što su skale procjene (Church, 2001.a).

Evolucijski pristup sličan je međukulturalnom pristupu u potrazi za univerzalima, no pripadnici toga pristupa ne smatraju kulturalne varijable objašnjenjima ili kauzalnim utjecajima na ponašanje, već smatraju da su uzroci

ponašanja evoluirani psihološki mehanizmi u interakciji s kulturom (Buss, 2001.).

Važno je napomenuti da mnogi zagovaratelji ovih pristupa smatraju da su oni komplementarni i da je integracija moguća, no sustavni pokušaji za to bili su do danas minimalni (Church, 2001.a).

Također je potrebno navesti da odnos osobina ličnosti i obilježja kulture može biti objašnjen putem dvije kauzalne interpretacije: kultura može oblikovati ličnost, ali i ličnost može oblikovati kulturu. Na primjer, moguće je da neko društvo putem institucija promovira određene vrijednosti kao što su red i disciplina što dovodi do visoke razine osobine ličnosti savjesnosti kod članova toga društva, što je objašnjenje da kultura oblikuje ličnost. No, moguće je da su, na primjer, mnogi članovi nekog društva zbog svog temperamenta anksiozni i ljuti, a to društvo zato razvija određene socijalne strukture kako bi smanjili stres, što je objašnjenje da ličnost oblikuje kulturu (McCrae, 2001.).

Međukulturalna istraživanja u psihologiji ličnosti

Međukulturalna istraživanja strukture ličnosti provedena su korištenjem čitavog niza modela i instrumenata ličnosti od kojih su vjerojatno najraširenija istraživanja unutar Eysenckovog P-E-N modela ličnosti koji je potvrđen u 37 zemalja svijeta i pripadnici tih nacija su uspoređivani prema relativnom rezultatu na dimenzijama psihoticizma, ekstraverzije i neuroticizma (Lynn i Martin, 1995.). Ono što je zanimljivo spomenuti, pri većini takvih nacionalnih usporedbi osobina ličnosti ima više varijacije ličnosti unutar kulture, negoli između kultura (McCrae, 2001.) što znači da se pripadnici neke nacije više razlikuju između sebe negoli što se skupno razlikuju od druge nacije po ispitivanim osobinama ličnosti.

No, većina takvih međukulturalnih istraživanja strukture ličnosti provedena su procedurom koju Berry (1969.) naziva “etičkom” strategijom. Pod tom se strategijom podrazumijeva da se neke mjere ličnosti koje obično reprezentiraju neki model ličnosti iz jedne kulture i to obično zapadnjačke, prevedu i primijene u nekoj drugoj kulturi i jeziku. No, ako se određeni model potvrdi putem “etičkih” studija, to ne znači da su dobiveni faktori ličnosti međukulturalno potvrđeni te da su to univerzalne i jedine dimenzije ličnosti, već to jednostavno znači da su ljudi različitih kultura sposobni koristiti te dimenzije, obično pri samoopisu ili pri opisu druge osobe (Saucier, Hampson i Goldberg, 2000.). Također, Church (2001.b) navodi da “etička” strategija može patiti od tri vrste pristranosti:

pristranosti konstrukta, pristranosti metode i pristranosti čestica. Pristranost konstrukta događa se kada se definicije ponašajnih primjera konstrukta koji se mjeri tek djelomično preklapaju u raznim kulturama. Pristranost metode može poprimiti tri forme: pristranost uzorka (kada kulturalni uzorci nisu ekvivalentni prema razini obrazovanja, poznavanju procedure procjene itd.); pristranost instrumenta (različiti stilovi odgovaranja) i pristranost primjene (komunikacijski problemi između procjenitelja i procjenjivanoga). Pristranost čestica odnosi se na neekvivalentnost prijevoda čestica ili uvrštavanje čestica koje su manje relevantni primjeri ponašanja u određenim kulturama.

Nasuprot tome u psihologiji općenito, i u psihologiji ličnosti specifično, rijetka su “emička” istraživanja ličnosti (Berry, 1969.; Church i Katigbak, 1988.). “Emička”, još zvana indigena ili autohtona istraživanja u psihologiji ličnosti podrazumijevaju da se pronađu dimenzije ličnosti koje su autohtone za neku kulturu i da se te dimenzije usporede s nekom etičkom mjerom ličnosti kako bi se utvrdila globalna usporedivost i kulturalna specifičnost dimenzija ličnosti.

Na taj način psihologija ličnosti pokušava riješiti problem naveden u naslovu ovoga rada.

Budući da je većina “emičkih” istraživanja u psihologiji ličnosti provedena u okviru leksičkog pristupa, potrebno je ukratko opisati taj pristup.

Leksički pristup u psihologiji ličnosti

Početnu hipotezu, tj. leksičku hipotezu toga pristupa postavio je Francis Galton još 1884. godine. Galtonovu leksičku hipotezu kasnije su elaborirali Klages (1926.), Allport (1937.), Cattell (1943.), Norman (1963.) te Goldberg (1981.), a ona bi danas glasila: “*One individualne razlike koje su najistaknutije i socijalno relevantne u životima ljudi konačno će postati kodirane u njihovom jeziku; što je neka razlika važnija, to je vjerojatnije da će ta razlika biti izražena zasebnom riječju*” (prema John, Angleitner i Ostendorf, 1988., str. 174.).

Leksički pristup putem te dalekosežne hipoteze rješava probleme definiranja populacije individualnih razlika i određivanja onih individualnih razlika koje su dovoljno važne da bi ih se uvrstilo u istraživanja, a to su pojedine riječi koje su kodirane u prirodnom jeziku.

Dakle, rječnici prirodnih jezika (engleskog, njemačkog, hrvatskog itd.) sadrže dovoljno obuhvatan skup individualnih razlika koje su dosadašnji govornici tih jezika smatrali potrebnima za komunikaciju.

Ta leksička hipoteza ima i dva važna dodatka: a) što je važnija neka individualna razlika u ljudskim transakcijama, to je vjerojatnije da će više jezika posjedovati termin za nju; b) što je važnija neka individualna razlika, to će pojedini jezik imati više riječi za nju.

Istraživačima leksičkog pristupa zajedničko je da kreću od rječnika prirodnog jezika, biraju riječi potencijalno deskriptivne za osobine ličnosti i tada različitim strategijama pokušavaju skratiti taj skup na veličinu pogodnu za primjenu u istraživanju i provedbu faktorske analize te taj skup koriste na velikim uzorcima u kojima ispitanici opisuju sami sebe ili/i druge osobe.

Tako dobivene faktorske strukture opisivača osobina ličnosti u različitim jezicima tj. kulturama mogu se promatrati na dvije razine: a) mogu se promatrati međujezične ili međukulturalne pravilnosti tih faktorskih struktura; b) mogu se promatrati kulturalne posebnosti tih faktorskih struktura.

Međukulturalne pravilnosti važne su zbog pokušaja potrage za univerzalnim dimenzijama ličnosti tj. onima koje će se replicirati na različitim uzorcima, ciljnim osobama koje se opisuje, različitim analitičkim procedurama i različitim jezicima. (Saucier i Goldberg, 2001.).

Kulturalne posebnosti važne su, kao prvo, zbog utvrđivanja može li se uopće postići nekakav konsenzus oko općeg okvira univerzalnih dimenzija ličnosti, a kao drugo, ako je taj okvir potvrđen, koji je međuodnos dimenzija ličnosti iz pojedine kulture s tim općeprihvaćenim okvirom.

No, Hofstee i sur. (1997.) također navode da “emička” strategija u sebi sadrži tri problema: 1) mogu postojati sustavne razlike između različitih jezičnih zajednica u distribuciji osobina ličnosti; 2) određene dimenzije ličnosti mogu biti reprezentirane s više termina u jednom jeziku i s manje u drugom jeziku; 3) procedure selekcija termina relevantnih za opis ličnosti mogu se znatno razlikovati kod različitih nacionalnih timova.

Zbog toga bi bilo poželjno da istraživači “emičko”-leksičkog pristupa razviju unificiranu metodologiju kako bi se moglo pouzdanije tvrditi da razlike u faktorskim strukturama osobina ličnosti predstavljaju stvarne kulturalne posebnosti, a ne artefakt metode.

Takav konsenzus nije postignut, no njemačka je metodologija leksičkog pristupa od istraživača u tom području označena kao najiscrpnija i najrazrađenija te je većina naknadno razvijenih emičkih istraživanja prihvatila tu metodologiju. Ipak, opis njemačke metodologije nalazi se izvan opsega ovoga rada, a detalji se mogu naći u Mlačić (2002.).

Ono što je potrebno navesti jesu osnovne pravilnosti nalaza “emičko”-leksičkih istraživanja u psihologiji ličnosti.

Osnovni nalazi leksičkoga pristupa

Većina istraživanja “emičko”-leksičkoga pristupa u psihologiji ličnosti složila se da je moguće postići konsenzus oko općeg okvira univerzalnih dimenzija ličnosti koji se očituje u Goldbergovom (1990.) “Big-Five” ili velepetorom modelu ličnosti.

Dakle, pet dimenzija deskripcije ličnosti na najvišoj razini apstrakcije, u većoj mjeri potvrđenih u više “emičko”-leksičkih istraživanja, su (Mlačić, 2002.):

- I. Introverzija - Ekstraverzija
- II. Ugodnost
- III. Savjesnost
- IV. Emocionalna stabilnost
- V. Intelekt

Iako se većina istraživača, koji se bave leksičkim pristupom u psihologiji ličnosti, uglavnom slaže u broju dimenzija potrebnih za opisivanje ličnosti na najširoj razini apstrakcije (4-5 dimenzija), postoji manje slaganja u interpretaciji tih dimenzija. Također, međunacionalna istraživanja su (Hofstee i sur., 1997.; DeRaad, Di Blas i Perugini, 1998.; De Raad, Perugini i Szirmak, 1997.; De Raad i sur., 1998.) pokazala da se neki nacionalni faktori međusobno preklapaju s drugim nacionalnim faktorima (ugodnost i emocionalna stabilnost), a neki nacionalni faktori nemaju odgovarajuće parove u drugim nacionalnim istraživanjima. Zbog tih razlika postalo je uvriježeno da se dimenzije izvedene leksičkim pristupom označuju rimskim brojevima (De Raad, Hendriks i Hofstee, 1992.; Hofstee, De Raad i Goldberg, 1992.; John, 1990. itd.).

Postoji opće slaganje da dimenzija I označava ekstraverziju/introverziju (za koju je alternativno ime u starijim istraživanjima bilo surgencija, a koje se sve više gubi). Ekstraverzija je opisana facetima društvenosti, govornosti, živahnosti, aktivnosti itd., a suprotni pol, introverzija, facetima nedruštvenosti, šutljivosti, povučeniosti, zatvorenosti itd. (John i Srivastava, 1999.; Watson i Clark, 1997.). Također, postoji opće slaganje da dimenzija IV predstavlja emocionalnu stabilnost ili neuroticizam (anksioznost), ako se interpretira suprotan pol te dimenzije. Neuroticizam je definiran facetima anksioznosti, potištenosti, napeposti, emocionalne nestabilnosti itd., a emocionalna stabilnost facetima smirenosti, opuštenosti, stalozenosti i emocionalne stabilnosti itd. (Digman, 1990.; John i Srivastava, 1999.). Dimenziju II se obično interpretira kao ugodnost,

što se spominje u radovima Tupesa i Christala (1958.; 1961.), Normana (1963.; 1967.), Goldberga (1990.; 1992.) i brojnim europskim leksičkim istraživanjima. Ova dimenzija obuhvaća humane aspekte ličnosti: altruizam, brižnost, emocionalnu podršku itd. na pozitivnom polu i neprijateljstvo, nebrigu za druge, egoizam itd. na negativnom polu (Digman, 1990.). Također, ova se dimenzija odnosi na prosocijalno ponašanje (Graziano i Eisenberg, 1997.). No, potrebno je ponovno napomenuti da je većina međukulturalnih istraživanja (Hofstee i sur., 1997.; De Raad, Di Blas i Perugini, 1998. itd.) pokazala preklapanje dimenzija ugodnosti i emocionalne stabilnosti u različitim nacionalnim istraživanjima te je interpretaciju ta dva faktora potrebno uzeti s rezervom.

Postoji veliko slaganje za dimenziju III, koju većina autora naziva savjesnost, (Digman, 1990.; Hogan i Ones, 1997.) uz neke iznimke kao što je naziv konformizam, koji se javlja kod Fiskea (1949.), pouzdanost (Tupes i Christal, 1958.; 1961.) ili želja za postignućem (Digman i Takemoto-Chock, 1981.) itd. Ova dimenzija obuhvaća facete pouzdanosti, vrijednosti, organiziranosti nasuprot nepažljivosti, nemarnosti, lijenosti i neodgovornosti. Globalna interpretacija ove dimenzije je ta da obuhvaća društveno nametnutu kontrolu impulsa i konformizam (Hogan i Ones, 1997.) što je ponukalo neke istraživače, Cattella (1957., prema Digman, 1990.) i Howartha (1976.), da tu dimenziju povežu s Freudovim konstruktom superega.

Značajno je napomenuti da su neki autori, kao što su Smith (1967.), Digman (1972.) te Digman i Takemoto-Chock (1981.), povezali ovu dimenziju s obrazovnim postignućem. Barrick i Mount (1991.) pokazali su da je dimenzija savjesnosti davala jasnu i značajnu povezanost sa svim kriterijima obavljanja zadataka na poslu u svim radnim skupinama koje su proučavali.

Dimenzija V se obično interpretira kao intelekt (Goldberg, 1990., 1992.; Hæbíčková, 1995.; Ostendorf, 1990.; Peabody i Goldberg, 1989.), ali i kao kultura (Tupes i Christal, 1958., 1961.) te imaginacija (Saucier, 1992.). Najvjerojatnija interpretacija jest da ova dimenzija sadrži sve te aspekte. No, brojni su radovi (De Raad, 1994.; Goldberg, 1993.; Ostendorf i Angleitner, 1994.; Saucier, 1992.) pokazali da za tu dimenziju postoji najmanje slaganja, čak i unutar leksičkog pristupa. Također, međunacionalne su usporedbe (De Raad, Perugini i Szirmak, 1997.; De Raad, Di Blas i Perugini, 1998.; De Raad i sur., 1998.; Hofstee i sur., 1997.) pokazale da je peti faktor najmanje usporediv u različitim nacionalnim istraživanjima. Takva činjenica navela je Goldberga (1993., str. 27.) da zaključi: "S obzi-

rom na jaki konsenzus koji se pojavio o općoj prirodi “Big-Five” domena, neslaganje o specifičnoj prirodi faktora V predstavlja svojevrsnu znanstvenu smutnju”. Također, De Raad (1994.) navodi da leksički pristup nakon prva četiri faktora doseže svoje granice te je potrebno detaljnije doraditi hipoteze o narednim faktorima. Ipak, u istom radu De Raad (1994.) zaključuje da intelekt ima najbolju šansu za opis petog faktora jer su samoprocjene inteligencije pokazale značajnu povezanost s objektivnim mjerama inteligencije, no ta veza pokazala se izuzetno složenom.

Nalazi hrvatskog “emičko”-leksičkog istraživanja osobina ličnosti

Provedeno “emičko”-leksičko istraživanje osobina ličnosti u Hrvatskoj (Mlačić, 1999.) pokazalo je da je utvrđeno postojanje deskriptivnog modela ličnosti formiranog prema leksičkoj hipotezi u hrvatskome jeziku i na ispitanicima iz hrvatske populacije. Također, utvrđeni deskriptivni model leksičkih dimenzija ličnosti uspoređen je s dominantnim svjetskim leksičkim modelom (Goldbergovim). Opsežne i detaljne analize provedenih postupaka faktorske analize pokazale su da pri strukturi svih leksičkih instrumenata dominira peterofaktorsko rješenje čime se znatno povećava stupanj obranjivosti Goldbergove teorije o peterodimenzionalnoj strukturi deskriptora osobina ličnosti. Usporedba hrvatskih i američkih leksičkih dimenzija ličnosti pokazala je globalne sličnosti tj. nedvosmislen odnos između dimenzija ekstraverzije, savjesnosti i intelekta, dok su se pri odnosu preostale dvije dimenzije, ugodnosti i emocionalne stabilnosti, pokazale specifičnosti tih hrvatskih dimenzija u odnosu na korespondentne američke. U cjelini, dobivene solucije hrvatskog istraživanja relativno su bliže nekim europskim negoli američkim istraživanjima.

Spomenute specifičnosti hrvatskoga “emičko”-leksičkoga istraživanja ili hrvatske taksonomije opisivača osobina ličnosti mogu izvirati iz metodoloških, ali i kulturalnih razloga. Kako bi se evaluirale stvarne kulturalne razlike i pronašle univerzalne dimenzije ličnosti, bilo bi potrebno da istraživači u ovome području razviju konzistentnu metodologiju zbog komparabilnosti. Kao ilustraciju sadašnje situacije u ovome području najbolje je navesti citat De Raada, Perugini i Szirmak (1997., str. 181.): “Svaka nacionalna struktura može poslužiti kao referentna struktura za druge strukture, ali još nije identificirana pojedinačna referentna struktura koja bi bila zajednička i međujezična”.

Prednosti i nedostaci leksičkoga pristupa u psihologiji ličnosti

Tri ograničenja, koja se najčešće navode kao prigovor, leksičkom pristupu su:

1) Kriteriji važnosti koji su stvorili laičke leksikone ličnosti nisu uvijek dobro razumljivi jer takvi opisivači ličnosti ne služe uvijek samo za deskripciju, već i za evaluaciju, što ne mora biti nužno za znanstveno objašnjenje ličnosti. Također, znanstveno važne individualne razlike možda nisu dovoljno jasne laicima te vjerojatno nisu niti uvrštene u rječnik.

Autori navode mogućnost evaluacije zasnovane na studijama prirodnog jezika kroz njihovu usporedbu sa skupom atributa ličnosti prikupljenih iz literature o ličnosti. Saucier i Goldberg (1996.) navode da leksički pristup u psihologiji ličnosti nema namjeru dati cjelovitu ili iscrpnu teoriju ličnosti, već samo jedan dio te teorije – deskriptivni dio, a koncepti osobina ličnosti u prirodnom jeziku predstavljaju bazične, ali ne i iscrpne (nužne, ali ne i dovoljne) komponente za teoriju osobina ličnosti.

2) Atributi ličnosti uključeni u rječnike mogu se razlikovati u različitim jezicima i mogu se mijenjati kroz vrijeme.

John, Goldberg i Angleitner (1984.) navode međukulturalne studije kao način na koji bi se mogli evaluirati utjecaji kulture i vremena na riječi koje opisuju attribute ličnosti. Saucier i Goldberg (1996.) napominju, što je važnija neka individualna razlika to je vjerojatnije da će više jezika imati riječi za tu razliku.

3) Jedno od najčešće spominjanih ograničenja leksičkog pristupa jest da značenje termina u jeziku nije jasno definirano tj. termini mogu biti dvosmisleni i prezavisni od konteksta da bi služili kao znanstvena terminologija.

Saucier i Goldberg (1996.) navode da ljudi nemaju drugog moda komunikacije osim jezika, a sam taj jezik filtrira nevažne riječi, a zadržava važne i nedvosmislene. Također, “operacione definicije nekih koncepata ličnosti (kao što su neuroticizam i otvorenost prema iskustvu) ne mogu biti puno različitije od definicija kolektivno reprezentiranih u jeziku” (Saucier i Goldberg, 1996., str. 34.).

Dakle, uzevši u obzir glavne zamjerke leksičkom pristupu u psihologiji ličnosti, on se zasad čini kao jedna od najobuhvatnijih i najiscrpnijih alternativa u pronalaženju deskriptivnoga modela ličnosti te ga i danas slijedi niz istraživača.

No, jedna od najvećih prednosti leksičkog pristupa jest što ne uvozi dimenzije ličnosti iz neke druge kulture, već pokušava naći autohtone dimenzije ličnosti za neku

kulturu i onda ih pokušava usporediti s autohtonim dimenzijama iz drugih kultura i jezika te tako predstavlja i globalno usporediva i kulturalno specifična istraživanja u psihologiji ličnosti, dakle objedinjuje dva moguća pristupa opisana u naslovu i sadržaju ovoga rada.

LITERATURA

- Barrick, M. R. i Mount, M. K. (1991.), The Big Five personality dimensions and job performance: A meta-analysis, *Personnel Psychology*, 44, 1-26.
- Berry, J. W. (1969.), On cross-cultural compatibility, *International Journal of Psychology*, 4, 119-128.
- Buss, D. M. (2001.), Human nature and culture: An evolutionary psychological perspective, *Journal of Personality*, 69, 955-978.
- Church, A. T. (2001.a), Introduction, *Journal of Personality*, 69, 787-801.
- Church, A. A. (2001.b), Personality measurement in cross-cultural perspective, *Journal of Personality*, 69, 979-1006.
- Church, A. T. i Katigbak, M. S. (1988.), The emic strategy in the identification and assessment of personality dimensions in a non-Western culture: Rationale, steps, and a Philippine illustration, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 19, 140-163.
- Cole, M. (1996.), *Cultural Psychology: A once and future discipline*, Cambridge, Massachusetts and London, The Belknap Press of Harvard University Press.
- De Raad, B. (1994.), An expedition in search of a fifth universal factor: key issues in the lexical approach, *European Journal of Personality*, 8, 229-250.
- De Raad, B., Di Blas, L. i Perugini, M. (1998.), Two Independently Constructed Italian Trait Taxonomies: Comparison among Italian and between Italian and Germanic Languages, *European Journal of Personality*, 12, 19-41.
- De Raad, B., Hendriks, A. A. J. i Hofstee, W. K. B. (1992.), Towards a refined structure of personality traits, *European Journal of Personality*, 6, 301-319.
- De Raad, B., Perugini, M. i Szirmak, S. (1997.), In pursuit of a cross-lingual reference structure of personality traits: Comparisons among five languages, *European Journal of Personality*, 11, 167-185.
- De Raad, B., Perugini, M., Häeblichová, M. i Szarota, P. (1998.), Lingua Franca of Personality: Taxonomies and Structures Based on the Psycholexical approach, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 29, 212-232.
- Digman, J. M. (1972.), The Structure of Child Personality as Seen in Behavior Ratings, u: R. M. Dreger (ur.), *Multivariate personality research* (str. 587-611), Baton Rouge, L. A. Claitor's publishing.
- Digman, J. M. (1990.), Personality structure, Emergence of the Five-Factor model, *Annual Review of Psychology*, 41, 417-440.
- Digman, J. M. i Takemoto-Chock, N. K. (1981.), Factors in the natural language of personality: Re-analysis, comparison, and interpretation of six major studies, *Multivariate Behavioral Research*, 16, 149-170.
- Fiske, D. W. (1949.), Consistency of the factorial structures of personality ratings from different sources, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 44, 329-344.

- Goldberg, L. R. (1990.), An alternative "Description of personality", The Big-Five factor structure, *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 1216-1229.
- Goldberg, L. R. (1992.), The development of markers for the Big-Five factor structure, *Psychological Assessment*, 4, 26-42.
- Goldberg, L. R. (1993.), The structure of phenotypic personality traits, *American Psychologist*, 48, 26-34.
- Graziano, W. G. i Eisenberg, N. (1997.), Agreeableness: A Dimension of Personality, u: R. Hogan, J. Johnson i S. Briggs (ur.), *Handbook of Personality Psychology* (str. 795-824), San Diego, Academic Press.
- Hàebíčková, M. (1995.), *The Structural Model of Personality Based on the Lexical analysis: A Czech Replication of the Five-Factor Model Based on a Comprehensive Taxonomy of Personality-descriptive Adjectives*, Neobjavljeni rukopis, Institute of Psychology, Academy of Sciences of the Czech Republic, Brno.
- Hofstee, W. K. B., De Raad, B. i Goldberg, L. R. (1992.), Integration of the Big Five and circumplex approaches to trait structure, *Journal of Personality and Social Psychology*, 63(1), 146-163.
- Hofstee, W. K. B., Kiers, H. A. L., De Raad, B., Goldberg, L. R. i Ostendorf, F. (1997.), A Comparison of Big-Five structure of personality traits in Dutch, English, and German, *European Journal of Personality*, 11, 15-31.
- Hogan, J. i Ones, D. S. (1997.), Conscientiousness and Integrity at Work, u: R. Hogan, J. Johnson i S. Briggs (ur.), *Handbook of Personality Psychology* (str. 849-870), San Diego, Academic Press.
- Howarth, E. (1976.), Were Cattell's 'personality sphere' factors correctly identified in the first instance? *British Journal of Psychology*, 67(2), 213-230.
- John, O. P. (1990.), The "Big Five" factor taxonomy: Dimensions of personality in the natural language and in questionnaires, u: L. A. Pervin (ur.), *Handbook of personality theory and research* (str. 66-100), New York, Guilford Press.
- John, O. P., Angleitner, A. i Ostendorf, F. (1988.), The Lexical Approach to Personality. A Historical Review of Trait Taxonomic Research, *European Journal of Personality*, 2, 171-203.
- John, O. P., Goldberg, L. R. i Angleitner, A. (1984.), Better than the alphabet: Taxonomies of personality-descriptive terms in English, Dutch and German, u: H. Bonarius, G. Van Heck i N. Smid (ur.), *Personality psychology in Europe: Theoretical and empirical developments* (str. 83-100), Lisse, The Netherlands, Swets & Zeitlinger.
- John, O. P. i Srivastava, S. (1999.), The Big Five Trait Taxonomy: History, Measurement, and Theoretical Perspectives, u: L. A. Pervin i O. P. John (ur.), *Handbook of personality. Theory and research* (str. 102-138), New York, Guilford Press.
- Lynn, R. i Martin, R. (1995.), National differences for thirty-seven nations in extraversion, neuroticism, psychoticism and economic, demographic and other correlates, *Personality and individual differences*, 19, 403-406.
- Marušić, I. (2002.), Suvremeni pristupi međukulturalnim istraživanjima ličnosti, *Društvena istraživanja*, 11, 533-551.
- McCrae, R. R. (2001.), Trait psychology and culture: exploring intercultural comparisons, *Journal of Personality*, 69, 819-846.
- Mlačić, B. (1999.), *Hrvatska taksonomija deskriptora osobina ličnosti*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

- Mlačić, B. (2002.), Leksički pristup u psihologiji ličnosti: pregled taksonomija opisivača osobina ličnosti, *Društvena istraživanja*, 11, 553-576.
- Norman, W. T. (1963.), Toward an adequate taxonomy of personality attributes. Replicated factor structure in peer nomination personality ratings, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 66(6), 574-583.
- Norman, W. T. (1967.), *2800 personality trait descriptors: Normative operating characteristics for a university population*, Department of Psychology, University of Michigan, Ann Arbor.
- Ostendorf, F. (1990.), *Sprache und Persönlichkeitsstruktur: Zur Validität des Fünf-Faktoren-Modells der Persönlichkeit*, Regensburg, S. Roderer Verlag.
- Ostendorf, F. i Angleitner, A. (1994.), Reflections on different labels for factor V. *European Journal of Personality*, 8, 341-349.
- Peabody, D. i Goldberg, L. R. (1989.), Some Determinants of Factor Structures From Personality-Trait Descriptors, *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(3), 552-567.
- Saucier, G. (1992.), Openness versus intellect: much ado about nothing? *European Journal of Personality*, 6, 381-386.
- Saucier, G. i Goldberg, L. R. (1996.), The Language of Personality: Lexical Perspectives on the Five-Factor Model, u: J. S. Wiggins (ur.), *The Five-Factor Model of Personality. Theoretical Perspectives*, (str. 21-50), New York, London, The Guilford Press.
- Saucier, G. i Goldberg, L. R. (2001.), Lexical studies of indigenous personality factors: Premises, products and prospects, *Journal of Personality*, 69, 847-879.
- Saucier, G., Hampson, S. E. i Goldberg, L. R. (2000.), Cross-Language Studies of Lexical Personality Factors, u: S. E. Hampson (ur.), *Advances in Personality Psychology, Volume 1*. (str. 1-36), London, Routledge.
- Shweder, R. A. (1990.), Cultural Psychology: What is it? u: J. W. Stigler, R. A. Shweder i G. Herdt (ur.), *Cultural Psychology: Essays on Comparative Human Development* (str. 73-100), New York, Cambridge University Press.
- Smith, G. M. (1967.), Usefulness of peer ratings of personality in educational research, *Educational and Psychological Measurement*, 27, 967-984.
- Tupes, E. C. i Christal, R. E. (1958.), Stability of Personality Trait Rating Factors Obtained Under Diverse Conditions, *USAF WADC Technical Note No. 58-61*, Lackland Air Force Base, TX. U.S. Air Force.
- Tupes, E. C. i Christal, R. E. (1961.), Recurrent Personality Factors Based on Trait Ratings, *USAF ASD Technical Report No. 61-97*, Lackland Air Force Base, TX. U.S. Air Force.
- Van de Vijver, F. J. R. i Leung, K. (2001.), Personality in cultural context: Methodological issues, *Journal of Personality*, 69, 1007-1032.
- Watson, D. i Clark, L. A. (1997.), Extraversion and its positive Emotional Core, u: R. Hogan, J. Johnson i S. Briggs (ur.), *Handbook of Personality Psychology* (str. 767-793), San Diego, Academic Press.

BILJEŠKE
O
AUTORIMA

Prof. dr. Ante Fulgosi rođen je u Sušaku 1930. godine, gdje je polazio i završio gimnaziju. Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu studirao je i diplomirao jednopredmetni studij psihologije 1957. godine, a 1964. godine na istom fakultetu stekao doktorat iz psihologije. Od 1960. radi na Odsjeku za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. U razdoblju od 1965. do 1966. boravio je u SAD-u na studijskom boravku kao stipendist Fordove fondacije i National Science Foundation. Kroz to vrijeme bavio se istraživačkim radom na Sveučilištu Južne Kalifornije u Los Angelesu, na Kalifornijskom Sveučilištu u Berkeleyju i na Michigenskom Sveučilištu u Ann Arboru. Kao stipendist National Science Foundation na tom je Sveučilištu završio i postdoktoralnu školu iz matematičke psihologije. Nakon povratka u domovinu osnovao je i do umirovljenja vodio Katedru za Sistematsku psihologiju. U svom dugogodišnjem radu obavljao je različite funkcije na Odsjeku za psihologiju, na Filozofskom fakultetu u Zagrebu kao i na Sveučilištu.

Od 1970. do 1986. godine bio je glavni i odgovorni urednik časopisa "Revija za psihologiju" koji se od početka referirao u Psychological Abstracts i time značajno pridonio afirmaciji naše psihologije u svijetu. Suradnik je i Medicinske enciklopedije Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža te Pedagoškog leksikona.

Svojim je djelovanjem pomogao osnivanje Odsjeka za psihologiju na Filozofskom fakultetu u Zadru, na Pedagoškom fakultetu u Rijeci i na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu, gdje i sada održava nastavu.

Objavio je oko 110 znanstvenih i 30 stručnih radova iz različitih područja suvremene psihologije. U hrvatsku je psihologiju uveo faktorsku analizu i zaslužan je za njezino prihvaćanje i primjenu u velikom broju istraživanja naših psihologa. Tome je osobito pridonio njegov moderni i suvremeni udžbenik "Faktorska analiza" (1979.), koji je do sada doživio tri izdanja. Njegova predavanja na kolegiju te

knjiga "Psihologija ličnosti" (pet izdanja do sada) predstavljala su jak poticaj za razvoj istraživanja i na tom području u hrvatskoj psihologiji. U hrvatsku je psihologiju uveo i eksperimentalnu psiholingvistiku te obavio prva istraživanja na tom području.

Bavio se istraživanjima u različitim područjima psihologije: inteligencijom i stvaralačkim mišljenjem, psiholingvistikom, psihologijom percepcije, psihofizikom, senzornom psihologijom, psihologijom ličnosti i psihologijom učenja i pamćenja te ostvario i niz izvornih doprinosa suvremenoj svjetskoj psihologiji. Jedan je od naših psihologa s najvećim brojem radova objavljenim u inozemstvu, pretežno u SAD-u. U inozemnoj znanstvenoj literaturi njegovi su radovi citirani više od sedamdeset puta.

Član je nekoliko inozemnih udruženja - New York Academy of Science, Psychonomic Society, American Psychological Association, International Psychophysical Society. Član je i Hrvatskog psihološkog društva, koje mu je 1993. godine dodijelilo nagradu "Ramiro Bujas" za životno djelo.

Dr. sc. Andreja Brajša-Žganec (1967.) radi kao znanstveni suradnik u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu, gdje je zaposlena od 1992. godine. Glavna područja njezina znanstvenog i stručnog rada jesu razvojna psihologija i rad s grupama, primarno psihologija djece i adolescenata te prosocijalne vještine u grupnom radu. Uza znanstveni rad u Institutu nositeljica je kolegija "Primijenjena psihologija djece i mladih" te "Rad s grupama" na Studiju psihologije Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, a predaje i na Visokoj učiteljskoj školi u Čakovcu.

Objavila je dvije knjige, šesnaest znanstvenih i stručnih radova te je sudjelovala na većem broju međunarodnih i domaćih znanstveno-stručnih skupova. Članica je Hrvatskog psihološkog društva te četiriju međunarodnih stručnih udruga. Završila je sistemsku obiteljsku terapiju te stekla diplomu Europskog psihoterapijskog udruženja.

Mira Čudina-Obradović (1938.) redoviti je profesor na Učiteljskoj akademiji u Zagrebu, gdje je nositelj kolegija "Razvojna psihologija". Na Studiju psihologije Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu nositelj je kolegija "Motivacija" i "Emocije". Doktorirala je na Odsjeku za psihologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1981. godine (tema: Profesionalna motivacija: utjecaj intrapersonalnih, interpersonalnih i institucionalnih faktora). Nakon rada u Odjelu industrijske psihologije poduzeća Rade Končar zaposlila se kao asistent u sveučilišnom Institutu za društve-

na istraživanja, gdje se bavila istraživanjima iz područja visokog i srednjeg školstva. 1979. godine zaposlila se kao viši predavač u OOUR-u Pedagogijske znanosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, gdje je predavala kolegij Opća i razvojna psihologija.

Dr. sc. Renata Franc (1967.) radi kao znanstveni suradnik u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu, gdje je zaposlena od 1992. godine. Glavna područja njezina znanstvenog i stručnog rada jesu socijalna i razvojna psihologija, primarno područja stavova i socijalizacije. Uza znanstveni rad u Institutu nositeljica je kolegija "Socijalna psihologija 1" na Studiju psihologije Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, a osim toga socijalnu psihologiju predaje na Zagrebačkoj školi ekonomije i menadžmenta.

Objavila je četrnaest znanstvenih i stručnih radova i sudjelovala je na većem broju međunarodnih i domaćih znanstveno-stručnih skupova. Članica je Hrvatskog psihološkog društva te triju međunarodnih stručnih udruga.

Dr. sc. Ljiljana Kaliterna Lipovčan (1954.) znanstvena savjetnica i pomoćnica ravnatelja Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu, gdje vodi projekt "Psihosocijalni indikatori kvalitete življenja". Područje znanstvenog rada: psihosocijalni aspekti starenja stanovništva, uloga tehnologije u pomoći starim ljudima, problemi progona i povratka, kvaliteta življenja, utjecaj rada i radne okoline na stres. Nositelj kolegija "Organizacijska psihologija" na Studiju psihologije Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu. Samostalno vodila desetak domaćih i međunarodnih znanstvenoistraživačkih projekata. Objavila pedeset šest znanstvenih i stručnih radova te sudjelovala na trideset međunarodnih i dvadeset domaćih znanstvenih skupova. Članica triju međunarodnih i dviju domaćih znanstvenih udruga.

Mr. sc. Zoran Komar (1959.) radi u Ministarstvu obrane RH. Na Studiju psihologije Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu nositelj je kolegija "Vojna psihologija", a isti kolegij predaje i u Zapovjedno-stožernoj školi Hrvatskog vojnog učilišta. Od početka Domovinskog rata sudjelovao je u stvaranju i ustrojavanju hrvatske vojne psihologije, a u razdoblju od 1994. do 1999. godine obnašao je dužnost voditelja vojno-psihološke djelatnosti u Oružanim snagama RH. Sada se nalazi na mjestu zamjenika načelnika Službe za odnose s javnošću i informiranja Ministarstva obrane. Djelatni je pukovnik Oružanih snaga RH, za zasluge u obnašanju dužnosti u ratu odlikovan je Hrvat-

skim trolistom, Hrvatskim pleterom, Spomenicom Domo-
vinskog rata i medaljama "Bljesak" i "Oluja".

Samostalno i u koautorstvu objavio je 40-ak stručnih i znanstvenih radova iz područja vojne psihologije, socijalne psihologije, psihologije stresa i psihologija percepcije. Urednik je (zajedno sa Ž. Pavlinom) dviju knjiga-udžbenika iz vojne psihologije. U razdoblju od 1995. do 1998. godine bio je dopredsjednik Hrvatskog psihološkog društva, a potom član Upravnog odbora te strukovne udruge.

Prof. dr. Katica Lacković-Grgin (1940.) redoviti je profesor na Odsjeku za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zadru. Istraživački rad obuhvaćao je sljedeća glavna područja: socijalizaciju djece i adolescenata, razvoj samopouzdanja, stres uloga i stres u mladima, kulturalne razlike u usamljenosti. Aktualna istraživanja odnose se na samoregulaciju osobnog razvoja u odrasloj i starijoj dobi. Rezultate navedenih istraživanja objavila je u devedesetak radova u domaćim i stranim časopisima, zbornicima te u četiri knjige. 2001. godine dobila je nagradu "Psihologijska nagrada Ramiro Bujas" za osobito vrijedno psihologijsko znanstveno djelo, za knjigu "Stres u djece i adolescenata". Sudjelovala je na tridesetak domaćih i međunarodnih znanstvenih i stručnih skupova.

Dr. sc. Goran Milas (1963.) radi kao znanstveni suradnik u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar na projektima: (1) *Istraživanje javnog mnijenja o društvenim i političkim procesima u Hrvatskoj*, (2) *Istraživanje javnog mnijenja i medija masovnog komuniciranja* i (3) *Psihosocijalni aspekti političkog ponašanja*. Nositelj je kolegija "Istraživačke metode" i "Psihologija marketinga" na Studiju psihologije Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu. U svom se radu bavi uglavnom psihologijom javnog mnijenja, psihologijom ličnosti, političkom psihologijom, socijalnom psihologijom, istraživačkom metodologijom i psihologijom marketinga. Sudjelovao je u planiranju i izvođenju više od stotinu temeljnih i primijenjenih empirijskih istraživanja. Objavio je jednu knjigu, tri skripte, tridesetak znanstvenih radova, četrdesetak znanstvenih istraživačkih izvještaja i približno 100 primijenjenih istraživačkih izvještaja. Član je Hrvatskog psihološkog društva i Hrvatskog sociološkog društva.

Dr. sc. Boris Mlačić (1966.) radi kao znanstveni suradnik u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar, gdje vodi projekt "Osobine ličnosti i prirodni jezik". Nositelj je kolegija "Učenje i pamćenje" i "Psihologija ličnosti" na Stu-

diju psihologije Hrvatskih studija te kolegija “Jezik i osobine ličnosti” na poslijediplomskom studiju kroatistike na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Objavio je jedanaest znanstvenih i stručnih radova te više znanstvenih istraživačkih izvještaja. Sudjelovao na dvanaest međunarodnih i tri domaća znanstvena skupa. Član je Hrvatskog psihološkog društva (HPD) i European Association of Personality Psychology (EAPP). Znanstveni interes: psihologija ličnosti, leksički pristup, struktura ličnosti, taksonomije ličnosti, velepetori (Big-Five) model, analiza sadržaja. Dobitnik državne nagrade za znanost za 1999. godinu za znanstvene novake u području društvenih znanosti.

Prof. dr. Josip Obradović (1934.) radi na Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar i predaje na Hrvatskim studijima predmete “Sociologija spolnosti, braka i obitelji”, “Psihologija braka i obitelji” i “Međukulturalna psihologija”. Od 1963. do 2002. godine radio je na Filozofskom fakultetu, Odsjek za sociologiju, u svojstvu docenta, izvanrednog i redovitog profesora iz predmeta Industrijska sociologija, Sociologija rada, Sociologija organizacije, Socijalna psihologija za sociologe. Osim u Hrvatskoj predavao je kao gost profesor na različitim sveučilištima u SAD-u, Kanadi i Velikoj Britaniji. Održao je predavanja na preko 30 sveučilišta u Europi i Sjevernoj Americi.

Dr. sc. Benjamin Perasović (1963.) radi kao znanstveni suradnik u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar. Doktorirao je 1999. godine tezom: “Subkulture mladih u Hrvatskoj: Stilovi i identiteti od 70-ih do 90-ih”. Područja znanstvenog rada su mu subkultura i društveni pokreti, adolescentski životni stilovi, droga i ovisnosti, sociologija mladih, odnos urbano-ruralno. Nositelj je kolegija “Sociologija mladih – postmoderna perspektiva” i seminara “Subkulture mladih u suvremenom hrvatskom društvu” na Studiju sociologije Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu. Objavio je jednu knjigu iz područja sociologije subkulture te dvadesetak znanstvenih i stručnih radova. Sudjelovao je na deset međunarodnih i petnaestak domaćih znanstvenih skupova. Član je jedne domaće znanstvene udruge.

Dr. sc. Vesna Lamza Posavec (1946.) radi kao viši znanstveni suradnik u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu, gdje vodi istraživanja javnoga mnijenja i medija masovnog komuniciranja. Predaje metodologijske i komunikologijske predmete na Hrvatskim studijima i Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

Do 1992. godine je bila zaposlena u tadašnjoj novinskoj kući "Vjesnik" kao istraživač-suradnik i voditeljica Službe novinskog istraživanja. Objavila je osam knjiga (tri u suautorstvu) te više desetaka znanstvenih i stručnih radova. Dobitnica je Državne nagrade za znanost 1996. godine i Psihologijske nagrade Ramiro Bujas 2001. godine.

Dr. sc. Zora Raboteg-Šarić (1956.) radi kao znanstvena savjetnica u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu. Doktorirala je psihologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Djeluje kao suradnik-predavač u području razvojne psihologije na Hrvatskim studijima u Zagrebu. Posebno se bavi istraživanjem socijalizacijskih procesa, stilova roditeljskog odgoja, obiteljskih odnosa, kvalitete života djece i mladih, društvenih vrednota te rizičnog i prosocijalnog ponašanja djece i mladih. Sudjelovala je kao voditelj ili član istraživačkog tima u realizaciji više međunarodnih i domaćih istraživačkih projekata. Objavila je pedesetak znanstvenih i stručnih radova i knjigu iz područja psihologije altruizma te je u koautorstvu uređila jednu knjigu iz područja ratne i traumatske psihologije te objavila tri knjige o kvaliteti života mladih, trgovanju ženama i jednoroditeljskim obiteljima.

Stanko Rihtar (1959.) diplomirao je na Odsjeku za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu 1988. godine. Od iste je godine zaposlen u Vjesnikovoj Službi novinskog istraživanja, gdje je sudjelovao u brojnim istraživanjima čitalačkih publika Vjesnikovih izdanja. Od 1992. zaposlen je u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar, na projektu Istraživanje javnog mnijenja i masovnog komuniciranja. Osim sudjelovanja u svim istraživanjima javnog mnijenja, objavljuje znanstvene i stručne radove i sudjeluje na domaćim i stranim znanstvenim i stručnim skupovima. Član je Hrvatskog psihološkog društva i WAPOR-a (World Association of Public Opinion Research).

Dr. sc. Ivan Rimac (1959.), znanstveni suradnik i voditelj projekta "Psiho-socijalni aspekti političkog ponašanja" u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu. Godine 1999. doktorirao tezom "Osnovne psihologijske odrednice formiranja političkih preferencija". Iste godine postao je član tima Europske studije vrijednosti (European Values Study). Usporedo s istraživačkim radom predaje na Hrvatskim studijima na smjerovima psihologije i sociologije kolegije "Statističke metode u psihologiji", "Statistika u društvenim znanostima", "Teorije mjerenja", "Multivarijatne metode" i "Politička psihologija".

Herman Vukušić rođen je 1966. godine u Zagrebu, gdje je i završio medicinski fakultet. Sudionik je Domovinskog rata te nosilac spomenice Domovinskog rata 1990-92. godina. Priznati je hrvatski stručnjak za pitanja traumatskog stresa i član je američke Akademije eksperata za traumatski stres. Predsjednik je Hrvatskog društva za medicinu stresa, Centra za duhovnu medicinu te stručni suradnik Europske Komisije za psihijatriju i medicinu. Autor je više desetaka stručnih radova i izlaganja u zemlji i inozemstvu. Oženjen je i živi u Zagrebu.

Prof. dr. Predrag Zarevski (1951.) redoviti je profesor na Odsjeku za psihologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Drži nastavu iz "Psihologije percepcije i pamćenja" te "Psihologije učenja, mišljenja i inteligencije". Član je Njujorške akademije znanosti, Europskog udruženja za procjenu ličnosti (EAPA) i Hrvatskog psihološkog društva. Glavni je i odgovorni urednik časopisa "Suvremena psihologija". Dobitnik je najprestižnije psihološke nagrade R. Bujas 2001. g. Objavio je ukupno 75 radova: 8 knjiga, 49 izvornih znanstvenih radova (od kojih je 19 objavljeno u tercijarno referiranim publikacijama), 4 studije, 17 stručnih radova, 4 testa i 2 upitnika s priručnicima.

Biblioteka ZBORNICI, knjiga 21.

**HRVATSKO DRUŠTVO DANAS:
PSIHOSOCIJALNI PROCESI**

Uredili:

Ljiljana Kaliterna Lipovčan
Vlado Šakić

Recenzenti:

Maja Štambuk
Mladen Havelka

Nakladnik:

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Lektura:

Dubravka Brezak-Stamać

Korektura:

Ivana Ferić

Grafički i tehnički urednik i korice:

Zlatko Rebernjak

Kompjutorska priprema:

TERCIJA, Zagreb

Tisak:

ITG, Zagreb

Naklada:

300 primjeraka